

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

**ХОЛИМЎМИНОВ ЖУМАНАЗАР ТОШТЕМИРОВИЧ
САФАРОВ ЖАХОНГИР ИСМОИЛОВИЧ**

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ТАБИЙ
РЕСУРСЛАР ҲУҚУҚИ:
ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ ВА ҚОНУНЧИЛИКНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

МОНОГРАФИЯ

ТОШКЕНТ 2012

Ушбу монография Тошкент давлат юридик институти Уқув услубий кенгашининг 2012 йил 27 сентябрдаги йиғилишида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

КБК 67.412+67.407

УДК 349.41+341.22(035.3)(1-87)

Холмўминов Ж.Т., Сафаров Ж.И. Хорижий мамлакатларда табиий ресурслар ҳукуки: киёсий таҳлил ва қонунчиликни такомиллаштириш. Монография // Масъул муҳаррир: проф. М.Б.Усмонов. – Тошкент: Тошкент давлат юридик институти нашриёти, 2012. – 228 б.

Масъул муҳаррир:

**юридик фанлар доктори, профессор
Мухаммади Баҳритдинович Усмонов**

Тақризчилар:

- 1. Йўлдош Очилович Жўраев – М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети кафедра мудирини, юридик фанлар докторини, профессорини.**
- 2. Нурматов Мирғолиб Мирзаевич – ТДЮИ доцентини, юридик фанлар номзодини.**

Мазкур монография хорижий мамлакатлар экология ҳуқуқини комплекс ўрганиш борасидаги илк кадам бўлиб, унда хорижий мамлакатларда ер ҳуқуқини, сув ҳуқуқини, ўрмон ҳуқуқини, қончилик ҳуқуқини, қишлоқ хўжалиқ (аграр) ҳуқуқини, айрим хорижий мамлакатлар ва МДҚ давлатлари экология қонунчилигининг умумий тавсифини каби масалалар уз аксини топган.

Мазкур монография Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини, Ўзбекистон Экология ҳаракатини ва “Экосан” халқаро экология ва саломатлик хайрия жамоат фондини ходимларини, қорхона, муассаса, ташкилот раҳбарларини, тадбиркорлар, ҳуқуқшунослик мутахассислигини бўйича таълим олаётган талаба ва магистрантлар, катта илмий – ходим изланувчи ва ўқитувчилар, экология масалаларини билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, уларда қизиқиш уйғотади, деган умиддамиз.

Монография Ўзбекистон Республикасини Вазирлар Маҳкамасини ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасини томонидан берилган Ф1-ФА-0-20-737 “Экология таҳлиллари олдидан олиш ва бартараф этиш ҳуқуқий муаммоларининг илмий-назарий таҳлили” лойиҳасини асосида чоп этилмоқда.

КИРИШ

XXI аср инсоният олдида глобал экологик муаммолар келиб чиқиши билан тавсифланади. Хусусан, бугунги кунда саноат ривожланиши оқибатида атмосферага чиқаётган углеводород газ миқдори йил сайин кўпаймоқда. Бу эса сайёрамизда «бугхона ходисаси»ни кучайтириб, кескин иқлим ўзгаришларини юзага келтирмоқда, оқибатда табиий офатлар кўпаймоқда. Дунёнинг кўпгина минтакаларида табиий мувозанатнинг бузилиши, сайёрамиздаги ҳарорат ўртача 1,5 даражага кўтарилиши доимий музликлар эгаллаган майдонларнинг қисқариши, умумий сув сатҳининг кўтарилиши, чўллашиш жараёнининг кучайиши, наботот ва ҳайвонот оламининг ноёб намуналарини камайиб кетиши, дунёни хавотирга солаётган иқлим ўзгариши каби глобал муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, «Бугунги дунёда жадал ўзгариб бораётган вазият ва жараёнлар, мавжуд можароларнинг кескинлашуви ва янги қарама-қаршилиқларнинг пайдо бўлиши, баъзи минтакаларда этник ва конфессиялараро тафовутлар негизда вужудга келаётган тўқнашувларнинг кучайиши, ҳали-бери давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳамда унинг оқибатлари жиддий таҳдид ва хатарларни келтириб чиқармоқда.

Ядровий технологиялар ва оммавий қирғин қуролларининг тарқалиб кетиш хавфи, муросасизлик, радикализм ва экстремизмнинг ўсиши, янги кескинлик ўчоқларининг пайдо бўлиши дунё ҳамжамиятида катта ташвиш уйғотмоқда.

Бугунги глобаллашув шароитида бундай жараёнларнинг барчаси жаҳондаги йирик давлатларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашадиган минтақамизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги ва изчил ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлиги ҳақида ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман, ¹ - деган ғоялари табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масаласига ҳам бевосита тегишлидир.

¹ Каримов И.А. Инсон манфати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг бош мақсадикидир. Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган таянчли маърузасидаги маърузаси // Инсон ва қону, 2012 йил 8 декабрь.

Давлатимиз белгилаган стратегик мақсадларга эришишда иктисодимизнинг моддий асоси бўлган табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди.

Асрлар давомида инсон табиатни ўзига бўйсиндиришга ҳаракат қилиб келди, табиий ресурсларни туганмас деб ҳисоблаб, уларга нисбатан эҳтиётсиз, фақат истеъмол объекти сифатида муносабатда бўлди. Бунинг натижасида ҳозирги вақтда республикамизда ноқулай, баъзи минтақаларимизда ҳавfli экологик вазият вужудга келди, катта шаҳарларда атмосфера ҳавосидаги заҳарли газлар миқдори ошиб кетди, тупроқ унумдорлиги пасайди, биологик ранг-баранглик тиклаб бўлмас даражада қискарди, ишлаб чиқариш жойларида атроф муҳит ифлосланди ва ҳоказо. “Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир, - деб ёзади И.А.Каримов, - уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир”¹.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган олий даражадаги ялпи мажлисидаги нутқида қайд этганидек, “экологияни муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни асраб-авайлаш айниқса, ҳозирги аномал табиий ўзгаришлар шароитида Минг йиллик декларациясида белгиланган мақсадларга эришишда катта аҳамият касб этади”².

Табиатдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш - бу аввало ундаги мутаносибликни, тенгликни, мувозанатни доимо ушлаб туриш, атроф табиий муҳитни доимо яхшилаб бориш, улар бузилганда эса тиклашнинг самарали чораларини қўллашдир. Бу вазибаларни амалга оширишда экологик қонунларнинг алоҳида ўрни бор. Мустақиллик йилларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш муносабатларини тартибга солувчи қонунларни такомиллаштириш ва ривожлантиришга оид кенг камровли ишлар амалга оширилди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. - Б. 507-508.

² Ўзбекистон Республикаси Президентини И.А.Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилати Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мажлисидаги нутқи, [2010 Янв. 20 сент.]; Хорражий ижтимоий-сиёсий доиралар вакилларининг муносабатлари ва шарҳлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 2010. - Б. 7.

Ўзбекистон Республикасининг экологик муносабатларни тартибга солувчи ўнлаб қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Бу қонунларнинг қабул қилиниши у ёки бу даражада табиатни муҳофаза этиш муносабатларини такомиллаштиришга, табиий ресурсларни муҳофаза этишнинг ҳуқуқий воситалари самарадорлигини оширишга хизмат қилди. Хусусан, бозор иқтисодиёти муносабатлари талабларига жавоб берувчи, халқимизнинг миллий бойлиги ҳисобланган ҳар бир табиат объектининг янгича ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи Ер кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”, “Ер ости бойликлари тўғрисида”, “Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Ўрмон тўғрисида”, “Экологик экспертиза тўғрисида”, “Чиқиндилар тўғрисида”, “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулотда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида”, “Радиация хавфсизлиги тўғрисида”, “Ер кадастри тўғрисида”, “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Ёнгин хавфсизлиги тўғрисида”, “Маданий мерос объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”, “Археология мероси объектларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” қабул қилинган қонунлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 19 сентябрь қарори билан тасдиқланган “2008-2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури”нинг қабул қилинганлиги моддий бойликларимиз асоси бўлган табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишга оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда янгича мазмун қасб этди.

Бу борада айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Қаримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусидаги маърузасида “атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг роли ва ўрнини белгилашга қарагилган “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини

ишлаб чиқиш ва бошқа қатор қонун ҳужжатларини қабул қилиш фурсати етди”¹, – деган фикри муҳим концептуал аҳамият касб этиб, экология соҳасида қонунчиликни такомиллаштириш учун хизмат қилади.

Мамлакатимизда 2008 йил 19 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори асосида тасдиқланган “2008-2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф–муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури”нинг 2.4. бандига биноан: Халқаро ҳамкорлик ва мивтақавий экологик хавфсизлик соҳасидаги асосий йўналишлар ҳам алоҳида белгилаб берилди². Ўзбекистон Республикасининг экологик хавфсизлигига ички ва трансчегаравий хавф-хатарларни аниқ белгилаш, уларни мураккаблик ва муҳимлик даражасига кўра таснифлаш, амалдаги, шунингдек потенциал халқаро ташаббуслар, дастурлар ва лойиҳалар самарадорлигини ҳатловдан ўтказиш ва баҳолаш йўли билан “Ўзбекистон – жаҳон ҳамжамияти” ўзаро ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш ушбу йўналишнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Шунга қарамадан атроф табиий муҳит ҳолатини ёмонлаштирадиган, нормативларда белгиланган талаблардан четга чиқиб табиат объектларининг ифлосланиши билан боғлиқ бўлган кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

Ҳисоб-китобларга кўра, ҳар йили атмосферага 100 миллион тоннадан ортиқ углеводород чиқарилар экан. Шунинг 74 фоизи ривожланган давлатлар ҳиссасига тўғри келади. Олимларнинг фикрича, ўрмон ёнгинлари оқибатида атмосферага чиқаётган карбонат кислотаси саноат чиқиндиларининг 50 фоизига тенг. Ҳавога кўтарилган тутун атмосферанинг юқори катламида куйинди зарраларини кўпайтиради. Оқибатда сайёрамизга қуёшдан келаётган иссиқлик энергияси қайтадан коинотга ёйилиши ўрнига Ернинг ўзида қолиб, «бугўхона ҳодисаси»ни келтириб чиқармоқда.³

Бундай ҳолатларнинг сабаби маълум маънода ҳаракатдаги қонунларда экологик талабларни белгиловчи нормаларни амалга ошириш механизмнинг йўқлиги, экология қонунчилигини

¹ Қаримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоқотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонуночилик палатаси ва Сенатнинг дўшанба мажлисидаги маърузаси. 2010 йил 12 ноябр. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 47.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008. №37-38, 382-модда.

³ Ахмедов Т. Иқлим ўзгаришлари: дунё ҳамжамияти эътиборида //Жамият. 2012 йил 30 ноябр.

бузганлик учун жавобгарлик масалаларинини назарий муаммолари старли даражада ишланмаганлиги натижасидир.

Ҳозирги вақтда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш бутун дунёда муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва мавжуд бўлган табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда инсон билан табиат уртасидаги муносабатларни тартибга солишга қўмаклашадиган қонунчилик, технологик, иқтисодий ва бошқа чораларни ишлаб чиқиш инсоният ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир давлат ўз қонунчилигида атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш юзасидан тегишли нормаларини ўзининг шароитидан келиб чиқиб ишлаб чиқади.

Бугунги кунда экология муаммоси бир давлатга тегишли бўлмай қолди. Дунёда табиат мувозанатини ушлаб туриш учун давлатлар ўзаро ҳамкорликда иш олиб бориши зарур бўлмоқда. Шунингдек, экологик муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларида табиатни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масаласида қўйиладиган талабларни самаралироқ бўлиши шарт. Бу борада қўшни давлатларни экологик қонун ҳужжатларини ўрганиш ва уларни миллий қонунларимиз билан қиёслаш орқали ўхшаш жиҳатлари, фарқларини аниқлаш, экологик муносабатларни тартибга солишдаги илғор ютуқларини миллий қонунчилигимизда қўллаш орқали экологик қонунларимизни такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов ташаббуси билан 2013 йилни “Обод турмуш йили”¹ деб номланиши, ёшларга бозор иқтисодиёти шароитида экологик таълим ва тарбияни халқаро андозалар талаби даражасида олиб борилишини ҳам тақозо этади.

Қиёсий таққослаш усули билан амалдаги экологик қонушлар камраб ололмаган ҳуқуқий масалалар устида мулоҳазалар юритиш ва шу мулоҳазалар асосида экология қонунчилигини такомиллаштиришга доир тадқиқотлар олиб бориш зарурий эҳтиёжга айланмоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда хорижий мамлакатлар экология ҳуқуқини қиёсий таҳлил этиш ва ўрганиш ҳамда улар

¹ Каримов И.А. Инсон манфати, ҳуқуқ ва эриқликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг бош мақсадимиздир. Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь.

асосида тегишли хулосалар чиқариш, амалий тавсиялар бериш мавзунинг долзарблигидан ва муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

1-БОБ. ИНСОН ВА ЭКОЛОГИЯ: АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИГА ГЛОБАЛ ЁНДАШУВ

Ер юзида ҳаёт 4 миллиард йил муқаддам юзага келган бўлиб, инсонлар унда 200 минг йилдан бери яшаб келмоқда. Бирок ушбу муддат ичида биз – инсонлар ҳаётнинг муҳим шартини бўлган экологик мувозанатни буткул яйрон қилишга улгурдик. Ер юзида ҳаётни ҳаракатлантирувчи куч бу ўзаро алоқадорлик бўлиб, ер юзида барча экологик тизимлар ўзаро ҳамбарчас боғлиқдир, мухтасар айтганда, борлик ўзаро алоқадорлик негизида қурилган.

Атмосферада инсон ўпкаси фаолияти учун зарур бўлган кислороднинг 70 фоизи океанларда ўсувчи сув ўтларидан шаклланади. Ер юзида ҳаёт биологик мувозанат асосида қурилган бўлиб, унда ҳар бир элемент муайян функцияни бажаради ҳамда фақатгина бошқаси билан биргаликда мавжуд бўлади – бу жуда нозик, табиий ва таъсирчан мувозанатдир.

Маржонқоялар сув ўтлари ва чиғаноқларнинг ўзаро бирикмасидан ҳосил бўлиб, улар океан юзасининг бир фоизидан камроғини ташкил қилади. Гарчи, бу арзимас рақам бўлиб туюлсада, айнан улар минглаб биологик турлар – балиқлар ва сув ўтларининг яшаши учун муҳим манба ҳисобланади, океанларнинг экологик мувозанатини таъминлайди, пировардида бизнинг ҳаётимиз ҳам улар билан узвий боғлиқдир.

Жаҳон миқёсида инсон ўртача 650 минг соат ҳаёт кечиради, Ернинг умри эса, миллиардлаб йиллар билан ўлчанади. Ер юзида дарахтларнинг пайдо бўлиши учун 4 миллиард йил вақт керак бўлди. Ўсимликлар занжирида дарахтлар асосий ўринни эгаллайди, улар ернинг тортиш кучига бўйсунмаган ҳолда юқорига – қуёшга қараб интиладиган ягона табиат элементи бўлиб, тупроқнинг унумдор гумус қатламининг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатади. Шунингдек, ер ости фойдали қазилмаларининг шаклланиши ҳам ўсимлик дунёси билан ҳамбарчас боғлиқ. Ўсимликлар юз миллион йил муқаддам соф қуёш энергиясини ўзига сингдириши натижасида кўмир, газ ва нефт сингари муҳим фойдали қазилмалар ҳосил бўлишига сабабчи бўлган.

Ер юзида барча биологик турлар ўзаро алоқадорликда бўлиб, бир-бирини тўлдириб туради, керак бўлмаган ёки хавфли турлар йўқ,

барча турлар бир-бирини экологик мувозанатда сақлаб туради. Уларнинг ҳар бирининг катъий белгиланган функцияси бўлади.

Биз ҳозирда Ер 4 миллиард йил мобайнида асраб-авайлаб тўплаган захираларидан чексиз фойдаланяпмиз. Гарчи, инсон сайёрамизда атиги 200 000 минг йилдан бери яшаб келаётган бўлсада, гарчанд биологик турлар ичида ожизларидан бири ҳисоблансада қисқа фурсат ичида ер киёфасини буткул ўзгартириб юборишга улгурди, табиатни деярли ўзлаштириб олди.

Таъкидлаш лозимки, Ер юзида ҳар 4-инсон 6000 йил илгариги турмуш тарзини юритади. Бундай инсонлар бугунги кунда 1,5 миллиард кишини ташкил этади. Бу кўрсаткич, барча бой мамлакатлар аҳолисини қўшиб ҳисоблаганда, улардан кўпроқдир.

Ўтган қисқа 50 йил ичида инсоният ер қобиғини буткул тубдан ўзгартириб юборди, десак муболаға бўлмайди. Сўнгги 60 йилда дунё аҳолиси деярли уч баробарга ортди ва 2 миллиарддан зиёдрок киши шаҳарларга кўчиб ўтди.

40 йил олдин кичкина балиқчилик қишлоғи бўлган Шинжин шаҳри бугунги кунда юзлаб осмонўпар бинолар барпо этилган замонавий шаҳарга айланди. Шанхайда эса, сўнгги 20 йилликда 3 мингдан ортиқ осмонўпар бино ва миноралар барпо этилди, яна 100 га яқини қурилиш арафасида турибди.

Бугунги кунда дунё аҳолисининг деярли ярми шаҳарларда яшайди. Дунёдаги биринчи мегаполис – Нью-Йорк инсонларнинг ер ресурсларидан фойдаланиш рамзига айланган. У миллионлаб муҳожирлар ишчи кучига таянади.

20-асрга келиб, экин майдонларида машиналар инсонларнинг ўрнини эгаллади, эндиликда бир литр нефтдан ўртгача юз кишининг 24 соат давомидаги меҳнати даражасидаги энергия олинмоқда. Чунончи, ҳозирда АҚШда 3 миллион фермер икки миллиард кишини боқиш учун етарли бўлган буғдой етиштиради. Бирок, АҚШ ва бошқа саноати ривожланган давлатларда етиштириладиган буғдойнинг асосий қисми қорамол боқиш ёки биоёқилғи олиш учун сарфланади.

Айни дамда қишлоқ хўжалигида сарфланадиган сув ҳажми ҳам йил сайин ортиб бормоқда. Чунончи, инсонлар томонидан сарфланадиган сувнинг 70 %га яқини қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун ишлатилмоқда. Эндиликда 1 кг. картошка етиштириш учун 100 литр, 1 кг. гуруч учун 4000 литр, 1 кг. қорамол гўшти учун 13 000 литр сув керак бўлмоқда. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида ер

аҳолиси учун зарур бўлгандан икки маротаба купрок маҳсулот ишлаб чиқарилади.

Фойдали қазилмаларнинг 80%и ер аҳолисининг 20%и томонидан истеъмол қилинади. Ушбу асрнинг охирига келиб ер юзининг фойдали қазилмалари захиралари кескин камайиб кетиши башорат қилинмоқда. Зеро, 1950 йилдан бери халқаро савдо кўлами ҳам 20 баробарга ортди. Халқаро савдонинг 90% денгиз йўллари орқали амалга оширилади. Ҳар йили ўртача 500 миллион контейнер ташилади.

Дубай гарб тараққиётининг олий чўққисига эришди. Унда денгизда сунъий ороллар қурилиб, имконсиз ишлар амалга оширилмоқда. Дубай нефт ишлаб чиқариш ҳисобига ривожланмоқда. Дубайда, гарчи қишлоқ хўжалиги бўлмасада, у бундай маҳсулотларни импорт қилади. Дубайда чучук сув захираси бўлмасада, у денгизнинг шўр сувини чучук сувга айлантириш учун катта микдорда энергия сарфлайди. Дубайда йил бўйи қуёш чиқиб туради, бироқ унда бирорта ҳам қуёш батериясини учратиб бўлмайди.

Ўтган асрнинг ўртасида балиқ овлаш суръати беш маротабага – 18 дан 100 минг тоннага ортди. Балиқ овлаш ҳавзаларининг 4 дан 3 қисми йўқ бўлган ёки йўқ бўлиш арафасида. Йирик балиқларнинг аксар қисми тўхтовсиз овлар сабабли буткул йўқолиб кетди. Хусусан, Орол мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ушбу ҳавзада 1961 йил 20 тур, 1970 йил 11 тур, 1980 йил 5 тур, 1990 йил 1 тур яшаган бўлса, 2010 йилга келиб, бирорта ҳам балиқ яшамайди. Бу сувнинг тузланиш даражаси 1 литрга 270 гр. тузгача кўтарилиб кетганлиги сабабли сувнинг балиқлар яшаш учун яроқсиз ҳолатга келиб қолганлиги билан изоҳланади. Бу билан сайёрамиз томонидан бизга ишониб топширилган ҳаёт занжири бузилмоқда. Гарчанд, балиқ ресурслари изчил камайиб бораётган бўлсада, у дунёда ҳар бешинчи инсоннинг озуқа манбаига киради.

Сайёрамизда чўлларда 500 миллион киши яшайди, бу Европанинг барча аҳолисидан кўра кўпроқдир. Саудия Арабистонида ер ости сувларининг асосий захираси ишлатиб бўлинган. Чўлни экин майдонларига айлантирган Исроилда ҳам истеъмол қилинадиган сув ҳажми мунтазам ортиб бормоқда.

Бир вақтлар қудратли бўлган Йордан дарёси ҳозирда қуриб, кичик иромққа айланиб қолган. Бунинг асосий сабаби ушбу дарё сувидан ҳаддан зиёд кўп фойдаланилиши бўлди. Худди шундай

фожеали ҳолат Собиқ Иттифоқ давридаги нотўғри экологик сиёсат натижасида Орол денгизининг бошига ҳам тушди. Жумладан, ҳозирда Оролнинг 13,5% суви қолган, ҳолос. Иордан дарёси ва Орол денгизи бундай экологик инкирозларга ягона мисол эмас, зотан ҳозирда сайёрамизда ҳар ўнинчи йирик дарё эндиликда йилда бир неча ой мобайнида денгизга қуйилмайди. Иорданнинг сувидан маҳрум бўлган Ўлик денгизнинг соҳили эса, ҳар йили бир метрга камайиб бормоқда.

Ҳиндистон ушбу асрда дунёнинг сувсизликдан қийналаётган асосий давлатлардан бирига айланиб қолиш хавфи остида турибди. Оммавий зироатчилик тез суръатларда ўсаётган аҳолини боқиш учун зарур микдорда озқани таъминлаган бўлсада, сув ресурсларини кескин камайтириб юборди. Хусусан, Ҳиндистонда сўнгги 50 йил ичида 21 миллион қудуқ қазилди. Бироқ ушбу давлатнинг кўплаб ҳудудларида сув топиш учун янада чуқурроқ казишга тўғри келмоқда. Оқибатда, Ҳиндистоннинг ғарбий қисмида 30% қудуқлар ташландик аҳволга келган.

Ҳиндистондан минг километр қақирим нарида – Лас-Вегасда эса, бир инсон томонидан кунига 800 литр сув истеъмол қилинади. Чўликда қурилган ушбу шаҳарда ҳозирда миллионлаб одамлар истиқомат қилади, яна ойига ўн минглаб одамлаб келиб-кетди. Лас-Вегас аҳолиси сувнинг энг йирик истеъмолчиларидан ҳисобланишади. Шунингдек, Лас-вегасда машиналар сони унда яшовчилар сонига тенг.

Чўлда қурилган шаҳарлардан яна бири Пальм-Стрингс ўзининг гольф майдонлари билан машҳур. Бироқ, ушбу шаҳарларнинг келажаги тўғрисидаги тахминлар аянчли. Хусусан, ушбу шаҳарларни суғорадиган Коларадо дарёси ҳозирда денгизга қуйилмайдиган дарёлардан бирига айланиб, сув ҳажми кескин пасайиб бормоқда. Умуман олганда, 2025 йилга келиб, 2 миллиард киши сув етишмовчилигидан қийналиши мумкинлиги тахмин қилинмоқда.

Муҳим экологик вазифани бажарувчи ҳамда ер юзиде экологик мувозанатни таъминлашда алоҳида аҳамиятга эга бўлган ботқоқлар ер юзининг 6%ини ташкил этиб, сўнгги юз йилликда уларнинг деярли ярми қуритилди.

Ўрмонларда барча тирик мавжудотларнинг тўртдан уч қисми яшайди. Дарахтлар ҳам ер юзиде мўътадил ҳароратни таъминлашда ва иқлимни бир меъёردа сақлашда асосий омил ҳисобланади.

Шунингдек, усимликлар инсон танасига ҳам соғломлаштирувчи таъсир кўрсатиши билан ахамиятлидир. Бирок ўтган қирк йил ичида энг қалин ва йирик тропик ўрмонзорлардан бўлган Амазонка ўрмонлари ҳажми соя етиштириш учун экин майдонларининг кенгайтирилиши ҳисобига 20%га қискарди. Айни дамда 95% соя Европа ва Осиёда уй ҳайвонларини боқиш мақсадида ишлатилади.

Дунёда катталиги бўйича тўртинчи орол бўлган Барнео ўрмонлари ҳам 20 йил муқаддам атроф муҳитни тўлиқ эгаллаган эди. Ҳозирги ўрмонларнинг ўзлаштирилиши суръатини ҳисобга оладиган бўлсак, Барнео ўрмонлари ўн йилдан сўнг буткул йўқолиб кетиши мумкин. Бу Барнеода энг харидоргир ва иқтисодий жиҳатдан манфаатли бўлган пальма ёғини етиштиришга ихтисослашган ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши билан боғлиқ. Ҳозирда Барнео ўрмонларидаги биологик хилма-хиллик ўрнини пальма ёғи эгалламоқда.

Ўрмонларнинг оммавий кесилишига яна бир мисол бу эвкалиптдир. Эвкалиптдан целлюлоза олиш мақсадида фойдаланилади. Унга бўлган эҳтиёж сўнгги эллик йилда қозоғга бўлган талабнинг беш маротаба ошганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, кун сайин ортиб бормоқда. Бирок, бир кесилган ўрмон ўрнига бошқаси экилмаяпти. Эвкалипт дарахтлари остида эса, бошқа ўсимликлар ўсмайди, чунки уларнинг барги бошқа ўсимликлар учун захарли бўлган моддалар чиқаради. Шунингдек, эвкалипт дарахтлари тез ўсиш баробарида сув захираларини ҳам тез гамом қилади.

Юқоридаги сингари омиллар таъсирида ўрмонларнинг оммавий кесилиши ўз навбатида экологик инкирозга сабаб бўлмай қолмайди. Бирок, буларнинг барчаси иқтисодий манфаатлар нуқтаи назаридан асосланади.

Дунёда икки миллиарддан ортиқ аҳоли бевосита ўтин ёки қилғиси билан боғлиқ. Хусусан, жаҳоннинг энг камбағал мамлакатларидан бири Гаитида ёғоч энг кенг истеъмол қилинадиган маҳсулотлардан ҳисобланади. Бу эса, Кариб жавоҳири – Гаитининг келажакда ўз аҳолисини бундай маҳсулот билан таъминлай олмай қолишига сабаб бўлиши мумкин, деган асосли тахминга келиш имконини беради. Зеро, ҳозирда Гаитида атиги 2% ўрмонлар сақлаб қолинган. Ўрмонсизлашган ерлар эса, муқаррар тарзда тупроқ эрозиясига дучор бўлмоқда. Ёмғирлар тупроқларни пастга денгизларга оқиб кетмоқда. Бошқача айтганда, минг йил давомида шаклландиган

тупрокнинг унумдор гумус қатламини сув ювмоқда, сақланиб қолинган тупроқ эса, дехкончилик қилиш учун етарли эмас.

Пасхи оролининг аянчли тақдири тўғрисидаги тахминлардан бирига кўра, орол аҳолиси – рагануйлар ташки мухитдан ажралган ҳолда яшаганлиги сабабли, табиий ресурслардан улар йўқ бўлиб кетмагунгча фойдаланишган. Шу тариқа яна бир цивилизация инкирозга юз тутди. Ваҳоланки, вақтида ушбу оролларда жаҳонда энг улкан пальмалар ўсган. Ушбу халқ экологик муаммоларга ўз вақтида эътибор қаратмаслиги сабабли Ер қуррасидан буткул йўқ бўлиб кетди. Бу ўз навбатида бизлар учун сабоқ бўлиши керак.

Атмосферада асосий шамол тўлқинлари ўз йўналишини ўзгартирмоқда, худди шунингдек ёмғир цикли ҳам ўзгармоқда, бошқача айтганда иқлим географияси бошқача тус олмақда.

Башарти денгиз ва дарёлар сув ҳажми ҳозирги суръатлардаги тезликда ошиб борар экан, энг кўп аҳоли жойлашган шаҳарлар мураккаб вазиятга тушиб қолишади. Бу борада олимлар башоратлари борган сари хавотирли тус олмақда. Зотан, дунёда 70% аҳоли соҳилбўйи минтақаларда истикомат қилади. Энг йирик 15 шаҳардан 11 таси ҳам айнан соҳилбўйи ёки унинг дельталари бўйлаб жойлашган. Денгиз ва дарёлар суви сатҳининг кўтарилиши билан туз гурунт сувларига тушиб, ушбу шаҳарлар аҳолисини тоза ичимлик суви захирасидан маҳрум қилмоқда.

Сўнгги йилларда Африканинг Килиманжаро тоғи ҳам таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди. Унинг 80% музликлари эриб кетди, натижада ёзда дарёлар қуриб қолмоқда, бунинг таъсирида маҳаллий аҳоли сув етишмовчилигидан қийналмоқда. Ҳаттоки ер юзининг энг баланд чўккилари Ҳимолай тизмаси чўккиларида ҳам музликлар секин-асталик билан эримоқда. Ваҳоланки, ушбу музликлар сувнинг глобал айланишида муҳим аҳамиятга эга: ёмғир мавсумларида улар сувни музлатиб сақлаб туришади, қурғоқчиликда эса, эритиб, табиатга қайтаришади.

Ҳинд, Ганг, Биконг, Винци, Кианг сингари Осиёнинг йирик дарёлари сувни Ҳимолай тизмасидан олади. 2 млрд. киши ушбу дарёларнинг чучук сувидан истеъмол қилади ва ўз маиший эҳтиёжларини қондиради. Жумладан, Ганг ва Прахмадутра дарёлари дельтасида жойлашган Бангладеш Ҳимолай тоғ тизмаларида рўй бераётган жараёнларнинг бевосита таъсири остида қолмоқда. Бангладеш аҳолиси кўп бўлган камбағал давлатлардан бири бўлиб,

иклим ўзгариши аллақачон ушбу давлатга ўз таъсирини кўрсата бошлади. Борган сари кучайиб ва оқибатлари оғирлашиб бораётган тошқин ва бўронлар таъсирида мамлакатнинг учдан бир қисми вайрон этилиш хавфи остида қолмоқда.

Қурғоқчилик дунёнинг барча бурчакларида ўз таъсирини кўрсатмай қолмаяпти. Жумладан, Австралияда ҳосилнинг ярмига яқини қурғоқчилик туфайли нобуд бўлмоқда.

Шунингдек, сўнгги йилларда ўрмон ёнгинларининг кўпайганлиги ҳам иқлим ўзгариши таъсирини янада кучайтирмоқда. Зеро, дарахтларнинг куйиши натижасида ҳам карбонат ангидрид газини ажратиб чиқади.

Сибир ва яна бир қатор ҳудудларда ҳаво ҳароратининг пастлиги туфайли тупроқ ҳамини музлаган ҳолатда бўлади. Унинг остида метан – парник газини яширинган бўлиб, у карбонат ангидрид газига нисбатан 20 мартаба кучлироқдир. Агарда бу ўлкадаги муз қатлами эриша, озод бўлган метан иқлим ўзгаришини янада кучайтириб, назорат қилиб бўлмайдиган ҳолатга олиб келади.

Инсоният тахминан ўн йил муддат ичида экологик фалокатларнинг олдини олиш ва умуман табиатга нисбатан муносабатини тубдан ўзгартириши лозим, акс ҳолда кейин кеч бўлиши мумкин.

Шу ўринда айрим рақамларга эътибор қаратсак: сайёрамиз аҳолисининг 20% табиий ресурсларнинг 80%ини истеъмол қилади. Дунёда қуролланишга ривожланаётган давлатларга моддий ёрдам кўрсатишга нисбатан 12 баравар кўпроқ маблағ ажратилади. Ҳар куни 5000 инсон ифлосланган ичимлик суви истеъмол қилганлиги туфайли вафот этади. 1 миллиард инсон санитария нормаларига кўра хавфсиз ҳисобланувчи ичимлик сувида фойдаланиш имкониятига эга эмас. 1 миллиард инсон очликдан қийналмоқда. Бутун дунё бўйича сотиладиган буғдойнинг 50%дан кўпроғи қорамолни боқиш ёки биоёқилғи сифатида ишлатиш учун сарфланади. Ҳайдаладиган ерларнинг 40%и ёмон аҳволга тушган. Ҳар йили Ер юзида тахминан 13 миллион гектар ўрмонлар йўқ қилинмоқда. 4 сут эмизувчидан бири, 8 қушдан бири, 3 сувда ҳам ва қуруқликда ҳам яшайдиган турлардан бири йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Биологик турлар табиий суръатларидан 1000 баравар тезроқ йўқ бўляпти. Балиқ захираларининг 75%и йўқ бўлган, овланган ёхуд йўқ бўлиш арафасида турибди. Сўнгги 15 йил ичида ўртача ҳарорат энг юқори

кўрсаткичга чиқди. Сўнгги 40 йилликда кутб музликлари қалинлиги 40%га қисқарди. 2050 йилга келиб, иқлим ўзгаришидан кўчишга мажбур бўлган кишилар сони 200 миллиондан ортиши кутилмоқда.

Шу билан бирга бу борада амалга оширилган қатор ижобий жиҳатларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Гарчи, давлатлар фақатгина 2 % ҳудудий сувларни муҳофаза остига олган бўлсаларди, бу 10 йил илгариги кўрсаткичга нисбатан икки маротаба кўпроқдир. **Жанубий Кореяда** ўрмонлар уруш даврида йўқ қилинган эди, бироқ ўрмонларни қайта тиклашга давлат сиёсати даражасида ёндашилиб, ҳозирда ўрмонлар ушбу давлат ҳудудининг 65%ини ташкил этишига эришилди. **Коста-Рика** ҳарбий харажатлар ва ўз ҳудудларини муҳофаза қилиш бўйича ислохотлар амалга ошириб, армияни тарқатиб юборди ва эндиликда асосий эътиборини таълим, экотуризм ва ўрмонларни муҳофаза қилишга қаратмоқда. **Габон** дунёнинг йирик ёғоч етиштирувчи мамлакатларидан бўлиб, унда ўрмонларни танлаб кесиш йўлга қўйилган, ҳар гектардан битта дарахт кесилади, бу эса, ўрмонларни ўзини тиклашига имконият беради. Ушбу давлатда ўрмонларни тиклаш бўйича махсус дастурлар ишлаб чиқилган бўлиб, мажбурий тартибда амал қилади. Табиийки, табиатдан бундай оқилона фойдаланишдан ишлаб чиқарувчи ҳам истеъмолчи ҳам фақат ютади. **Германияда** Фрайбургда 5000 киши дунё бўйича биринчи экологик тоза шаҳарчада яшашади, унда уйлар ўзи энергия ишлаб чиқаришга мўлжалланган, бошқа шаҳарлар ҳам ушбу лойиҳада иштирок этишни бошлашмоқда. Хусусан, Мумбай ҳам 1000 кишига мўлжалланган шундай шаҳарча барпо этиш ниятида. Янги Зеландия, Исландия, Австрия, Швеция ва бошқа давлатлар ҳукуматлари тикланадиган ресурсларни қайта тиклашни устувор вазифа сифатида белгилаб олганлар.

Бугунги кунда ер юзиде истеъмол қилинадиган энергиянинг 80% фойдали ҳазилмалардан олинади. Ҳар ҳафтада биргина Хитойнинг ўзида кўмирда ишлайдиган иккита янги энергостанция қурилмоқда. Бироқ, **Данияда** кўмирда ишлагани ҳолда карбонат ангидрид газини атмосфера ҳавосига эмас, балки тупроққа чиқарувчи энергостанция прототипи фаолият юритмоқда. Ушбу лойиҳанинг келгусида мазкур муаммоларни ҳал этишда ечим бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. **Исландияда** ернинг ички иссиқлигини электр энергиясига айлантирувчи энергостанция – геотермик электростанция мавжуд. Дания соҳилбўйида бутун мамлакатда истеъмол қилинадиган

энергиянинг 20%ини ишлаб чиқарувчи шамол электростанцияси ишламоқда¹.

Шунингдек, ҳозирда денгиз тўлкинларидан, чўлларда эса, қуёш нуридан энергия олиш ҳам йўлга қўйилмоқда. Чиндан ҳам, қуёш бир соат ичида ерда инсоният бир йил давомида ишлатиши учун етарли бўлган энергия беради. Шундай экан, истиқболда айнан қуёш энергиясидан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш керак.

Хулоса қилиб айтганда, табиат бизни ўраб турган энг ноёб бойлигимиз бўлиб, уни асраб-авайлашимиз, эъзозлашимиз ва кадрига етишимиз, табиат неъматларидан оқилона фойдаланишимиз, беҳуда исроф қилмаслигимиз зарур. Бу ҳозирги ва келажак авлодлар манфаатлари йўлида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, барқарор ривожланишнинг асосий талабидир².

¹ Мақолада келтирилган айрим маълумотлар "Еurore" кинокомпанияси томонидан суръатга олинган "Ноте" ҳужжатли филмидан олинган.

² Сафаров Ж.И. Экология: айрим рақамлар шарҳи (глобал эволюцион таҳлил) // ТДҲОИ Ахборотномаси – Тошкент, 2012. – №1.

2-БОБ. ДУНЁДА АТРОФ ТАБИЙ МУҲИТГА ДОИР ҒОЯЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Таъкидлаш жоизки, биз катта сирли оламнинг турли-туман мўъжизалари ичида яшадик ва яшамокдамиз. Демак, табиатдаги ҳар бир тирик жонзотнинг яшаш вақти ва охири бўлиб, бу эса олам борлигининг табиий мўъжизасидир. Умуман олганда, табиатдаги тирик жонзотлар ичида инсон энг улуғи бўлиб, унга тенг келадиган мавжудод йўқ! Шунинг учун ҳам инсон ўн саккиз минг оламнинг минг бир мўъжизаларининг энг улуғи, бошқаларга қиёслаб бўлмайдиган онгли, тенги йўқ мўъжизасидир.

Умумий тахминларга кўра, табиатда ҳаёт кечирувчи барча организмлар сони 30-70 млн. атрофида экан. Хусусан, олимлар томонидан ҳайвонларнинг 2 млн.га яқин, ўсимликларнинг 500 000, замбуруғларининг 100 000 дан ва содда ҳайвонларнинг 40 000 дан ортиқ турлари аниқланган. Лекин бу рақамлар муттасил равишда ўзгариб бораёди. Чунки деярли ҳар йили ўнлаб турдаги жониворлар турли сабаблар билан йўқ бўлмоқда. Аниқроқ қилиб айтсак, ҳозирга келиб Ер юзида ўсимликларнинг 60 мингга яқини, ҳайвонларнинг 7 мингдан ортиқ тури йўқ бўлиб кетиш арафасида?!

Аянчли томони шундаки, йиллар давомида унумдор ерларнинг ўзлаштирилиши, шаҳарлар ҳудудининг кенгайиши, турли табиий қазилма бойликларнинг қазиб олиниши, йирик саноат корхоналарининг қурилиши натижасида, XIX асргача ер юзидан 150 турдаги йирик сут эмизувчи ҳайвонлар ва 139 турдаги қуш йўқ бўлиб кетган. Ўрмонларга нисбатан аёвсизларча қилинган муносабат туфайли эса 100 йил аввалги 7200 млн. гектар ўрмондан ҳозир 4100 млн. гектари қолди, ҳолос¹.

Умумий фалсафий ва биологик ғояларга кўра, табиий муҳитда учрайдиган омилларни қуйидаги асосий экологик гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. **Абиотик омиллар** – организмларга таъсир қиладиган ноорганик муҳитнинг комплекс омилларидир. Бу омилларни кимёвий, физикавий ёки иқлим омилларига бўлиш мумкин.

¹ Абдюлов Ф Табиат муҳофазаси барчадан бирдек маъсулият талаб этади // Халқ сўзи, 2010 йил 4 февраль.

2. **Биотик омьяллар** – мухитда учрайдиган организмларнинг ҳаёт фаолияти, бир-бирларига таъсири ва улар ўртасидаги муносабатлардан иборат.

3. **Антропоген омиллар** – инсоннинг ҳаёт фаолияти органик дунёга таъсиридан иборат бўлиб, жамият ривожланиши билан инсонларнинг табиатга таъсир қилишининг янгидан янги хиллари келиб чиқиб, атроф табиий мухитга салбий экологик ўзгаришлар сезила бошланиши билан намоён бўлади.

Адабиётлар тахлили¹ шуни кўрсатадики, тирик жонзотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақидаги биринчи маълумотлар миллоддан бир неча минг йиллар аввал Хитой, Миср, Юнонистон, Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиёда пайдо бўлган. Масалан, қадимги ҳиндистонликлар табиат бешта унсурдан: ер, сув, ҳаво, олов ва эфирдан ташкил топган деганлар. Қадимги ҳинд халқининг табаррук китоблари “Рамаёна”, “Махобҳорат” миллоддан аввалги 6-5 асрларда яратилган бўлиб, уларга асосан табиий ҳодисалар ўсимлик, ҳайвонларга сигиниш, табиатнинг турли ҳолатлари, сув, оловнинг кадри акс этган.

Хитойда эразмиздан олдинги икки мингинчи йилларда дехқончилик, тиббиёт ва фалсафий қарашлар ривожланган ва барча нарсалар – ўсимлик, ҳайвонлар ҳатто сув, ҳаво, олов, дарахт, ер ва бошқа нарсаларнинг кўшилишидан тириклик пайдо бўлади, дейишган.

Қадимги Юнонистонда миллоддан аввалги 6-4 асрларда яшаган юнон олимлари, тирик жонзотларнинг табиий равишда вужудга келиши ғоясини қайд этганлар. Гиппократ ва унинг шогирдлари тиббиёт ғояларини яратишда биологик билимлардан кенг фойдаланганлар ва унинг ирсият ҳақидаги фикрига кўра, эркак ва аёлнинг уругидан организмнинг, унинг танасининг барча қисми ҳосил бўлади, деб кўрсатган. Унинг фикрича, кучли организмдан кучли, кучсиздан эса нимжон, кучсиз организм вужудга келади. Қадимги Юнонистонда табиатшуносликнинг ривожига ва ҳайвонлар классификациясига Аристотель катта ҳисса қўшган. У табиатнинг аста-секин ривожланишини тадқиқ қилиб, ҳайвонларнинг 500 га яқин турини ўрганган. Жумладан, Марказий Осиё халқлари тарихида ҳам дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, тиббиёт каби йўналишлар, табиий ҳодисаларни баён қилувчи манбалар мавжуд бўлган. Ана

¹ Эргашев А.Э. Эргашев Т.А. Инсон экологияси – Тошкент: Фан, 2009. – 221-б.

шундай манбалардан “Авесто” бўлиб, унда Турону Эрон халқларининг урф-одатлари, диний маросимлари, тиббиёт, табиий бойликлар, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, сув, ҳаво, тупроқ ҳақида тегишли маълумотлар баён этилган.

Аллома Абу Наср Фаробий (873–950) турли табиий фанлар, одам анатомияси ва табиатшуносликнинг кўп соҳалари билан шуғулланиб, ҳайвонлар дунёсини фикрловчи ва фикрламайдиган, одам организми яхлит система эканлиги, турли касалликлар овқатланиш билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Абу Райхон Беруний (973–1051) ўсимлик ва ҳайвонларнинг фасллар бўйича ўзгаришини баён қилади. Ерда тирик организмларнинг ўзгариши Ер тарихи билан боғлиқлигини палеантология таълимоти асосида тушунтириб беради. Масалан, Беруний ўзининг “Сайдана” асарида 1116 дори турини келтиради, шулардан 750 таси ўсимлик ва 101 таси ҳайвонлардан тайёрланганлигини баён этди.

Дунёга машхур олим Абу Али ибн Сино (980–1037) тиббиёт фанининг турли соҳаларининг ривожланишига ўз хиссасини қўшган. У дунёга машхур 5 жилдлик “Тиб қонуналари” китобларида инсон танаси органлари, уларнинг тузилиши, вазифаси, турли касалликлар, уларнинг келиб чиқиши, оддий ва мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш, қўллаш ва дориларнинг органларга таъсирини кенг баён қилган. Олимнинг фикрича, ўсимлик, ҳайвон ва инсон ўртасидаги боғлиқлик уларнинг тузилишлардаги ўхшашликдир.

Европада машхур швед олими Карл Линней (1707–1778) ўсимлик ва ҳайвонлар системасини ишлаб чиқиб, ўз фаолиятида 10 минг ўсимлик ва 4200 дан ортиқ ҳайвон турларини аниқлайди. У инсонни Ното туркумига киритиб, ўсимлик, ҳайвонларни системага солишда уларнинг турли ташқи белгиларини асос қилиб олади. Француз табиатшунос олими Жан Батист Ламарк (1744–1823) 19 аср бошларида ўзининг “Зоология фалсафаси” китобида эволюция концепцияси назариясини такомиллаштирди. Ж.Ламарк турларнинг ўзгарувчанлигини ва организмга атроф муҳит омилларининг бевосита ва билвосита таъсир қилинишини қайд қилади. А.Уоллеснинг фикрича, инсоннинг бош мияси, унинг ривожланиш давридаги талабларидан юқори бўлган, бу ҳолатни “юқори ақл идрок моддий дунё омиллари таъсири остида юзага келган”, деб ҳисоблайди. Демак, у инсоннинг пайдо бўлишида руҳий омил таъсирини қайд этади.

Шунингдек, Ж.Б.Ламарк “Биосфера” атамасини фанга киритиб, унинг асл маъноси ҳаётнинг тарқалган жойи ва ер юзида бўлаётган жараёнларга тирик организмларнинг таъсиридан иборатдир, деган эди. Ваҳоланки, Э.Зюсс 1875 йилда “Биосфера”га ердан тарқалган махсус қобик, деб изоҳ бергани ҳам эътиборли ҳолатдир.

Рус олими В.И.Вернадский геохимик, биогеохимик ва радиогеологик тадқиқотлар асосида 1926 йилда “Биосфера” номи китобидаги изоҳ бўйича биосфера – бу Планетанинг ҳаёт ривожланаётган қисми бўлиб, унга тирик организмлар таъсир қилади. Ер юзида тирик организмлар хилма-хилдир ва турли ҳудудларга тарқалган. Ер юзининг ҳаёт тарқалган қисми биосфера бўлиб, унга тирик организмлар таъсир қиладилар. Биосферага планетанинг энг катта экосистемаси сифатида қаралади.

Биосфера устки қатлам – литосфера, пастки қатлам – атмосфера, сув қобиги – гидросферадан иборат. Биосфера Ер шарининг организмлар тарқалган қисми бўлиб, уларнинг таркиби, тузилиши ўзгариб туриш хусусиятига эга. Демак, ерда ҳаёт пайдо бўлиши билан биосфера ҳосил бўлган ва Планетада тирикликнинг умумий ривожланиши бошланган.

Ч.Дарвин (1809–1882) ўзининг “Турларнинг келиб чиқиши” китобида экология фанининг ривожланиши ва унинг кейинги вазибалари масаласи ривожига ўзининг такрорланмас ҳиссасини қўшди.

Экология атамаси ва унинг ривожига немис олими Эрнест Геккель (1834–1919) томонидан биринчи бор таъриф берилиши ва фанга киритилиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Демак, экология фанининг асосчиси Э.Геккель ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” ҳамда “Табиий тарих” асарларида экологиянинг предмети жуда мураккаб табиий воқеликларни ўз ичига олиши, организмларнинг атроф-муҳит билан органик ва ноорганик яшаш жойи билан бўладиган муносабатларни, уларнинг доимо бирликда бир жойда яшаш муҳити – уларнинг атроф-муҳитга мослашиш механизми ва яшаш учун курашда ўзгаришларини ўрганиб боришини алоҳида таъкидлаган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, инсон ўзининг ақлий муносабатлари билан бошқа тирик мавжудотдан ажралиб туради. Чунки, инсон кўп хислатлари, яъни сўзлаш, фикрлаш, ҳаётий удумлар, маданият ва ота-она бағрида узок давр ўсиши ва

ривожланиши ҳамда истикомат килиши билан ажралиб туради. Масалан, Ер юзидаги бутун тирик жонзотлардан инсоннинг бош мияси кескин фарқланиб, ундаги 100 млрд. дан ертик нейронларда сақланаётган ахборотлар 20 млн. томдан иборат китобни тўлдириши мумкин.

Антрополог олимлар маълумотига қарғанда, палеолит даврининг бошланишида, бундан 1 млн. йил олдин инсон фақат Африка худудида яшаганлар ва уларнинг умумий сони 125 минг атрофида бўлган. Мезолит даврида инсонлар сони 1 млн.га етади. Улар Евро-Осиё худудида яшаганлар. Палеолит даври охирида, бундан 25 000 йилларча аввал неондерталлар, кроманьонлар бир вақтда яшаганлар. Уларнинг сони 3 млн.дан ошган. Неолит даврида биринчи демографик ўсиш кузатилган. Инсон ўтроқ яшашга ўрганади, уй-жой куради, хайвонларни қўлга ўргатади, ўсимликларни маданийлаштиради ва уларнинг ҳаётий шароитлари яхшиланади. Дунёда одамлар сони дастлаб 5 млн. атрофида бўлган 16-асрда эса бу сон 500 млн.га кўтарилади. 1850 йили 1 млрд. етиши учун инсониятга 250 йил ривожланиш керак бўлган. Дунёда аҳоли сони 1930 йили 2 млрд., 1960 йили 3 млрд., 1986 йили 5 млрд. ҳозирги кунда 6,2 – 6,3 млрд.ни ташкил қилади. 1930 йилдан шу кунгача оврупаликлар 100 млн.га, осийликлар 1 млрд.га кўпайган. Тахминларга қараганда 2012 йилда Ер юзида 7 млрд., 2050 йилда эса 13 млрд. аҳоли яшайди¹.

Демак, ер юзида аҳоли сони ўсиши билан уларнинг табиий муҳитга салбий таъсири ва экологик муҳитнинг ифлосланиши ортиб боради, табиат бойликлари кўплаб исроф бўлиши, инсон саломатлигига таъсир этувчи турли салбий хавфлар бўлиши мумкин.

Хуллас, ҳозирги даврда фан олдида бир катор вазифалар турибдики, уларни амалга ошириш учун инсон, табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабликни сақлаш керак бўлади. Уларда:

- табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва уларни кўз қорачиғидек сақлаш, муҳофаза қилиш;
- табиат бойликларини тиклаб бориш ва уларга етказилган зарарни қоплаш;

¹ Эргашев А.Э., Шералиев А.Ш., Сувонов Х.А., Эргашев Т.А. Экология ва табиатни муҳофаза қилиш. – Тошкент: Фаъ, 2009. – 7-б.

– табиат ресурсларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш жараёнида чиқиндисиз технологияларни жорий этиш, улардан фойдаланиш, қўллаш ва ишлаб чиқиш;

– қишлоқ хўжалиги экосистемаларининг доимий ва юқори даражада ҳосилдорлигини иқтисодий жиҳатдан таъминлаш;

– аҳолига экологик таълим ва тарбия беришни кучайтириш ҳамда табиат ва атроф табиий муҳит муҳофазасини замон талаби даражасида амалга ошириш;

– илмий асосланган соғлом муҳитда ҳозирги ва келажак авлод манфаати йўлида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни келажак авлодга қолдириш назарда тутилди.

3-БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ, МОЛИЯВИЙ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ЭКОЛОГИК ВА АГРАР ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Бугунги кунда глобаллашув ўз таъсирини ўтказмаган соҳа қолмади. Зеро, у дастлаб мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишида акс этган бўлса, эндиликда у сиёсат, ахлоқ, миллий маънавий ҳаёт, инсонларнинг кундалик турмуш кечиришига, хаттоки, давлатларнинг экологик сиёсати ҳамда атроф-муҳитни саклашгача бўлган жараёнларни ўзида акс эттирмоқда. Дарҳақиқат, ҳозирги экологик муаммолар, экологик саросима, экологик инқироз, экологик офатлар, экологик ҳалокат, танглик бошқа муаммолар шулар жумласидандир. Глобаллашув масаласига кўпроқ иқтисодий, фалсафий ёндашув бўлсада, аммо ҳали юридик адабиётларда, айниқса “экологик-ҳуқуқий ёндашув” тушунчаси талаб даражасида ўз аксини топмаган.

Шу маънода экологик ёндашув глобаллашувни Ер сайёрасидаги экологик вазиятнинг ёмонлашуви ва шунга мувофиқ иқтисодий тараққиётнинг чегарасини белгилаш билан боғлиқ равишда талқин этилади. Бугунги кунда табиат ва атроф-табiiий муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашганлиги, биосферага техноген таъсирнинг кучайиши оқибатида сайёрамизда тиклаб бўлмас ўзгаришлар содир бўлаётганлиги кўпчиликни саросимага солмоқда. Экологиянинг бузилиши – сабаб ва оқибатлари хусусида мутахассисларнинг изланишлари инсоният тамаддунининг ўта нозиклиги ҳақидаги ҳулосаларга олиб келмоқда.

Юкоридаги ҳолатлардан кўриниб турибдики, бу масалада инсоният тақдири бир хил эканлиги ҳамда бутун жаҳонни қамраб олган инқирозий жараёнларнинг кучайиб ва кенгайиб бориши ҳақидаги фикрни уйғотади. Яъни, муаммолар нақадар долзарб экан, ҳозирги кунда жаҳон ҳамжамияти глобаллашув жараёнлари юзага келтираётган бундай зиддиятларни бартараф этиш устида жиддий бош қотирмоқда. Хусусан, 1992 йил июнь ойида Рио-де-Жанейро шаҳрида БМТ ҳомийлиги ва кузатуви остида ўтказилган “Атроф муҳит ва тараққиёт” мавзuidaги конференцияда дунёда таркиб топган ҳолатнинг сабаблари илк бор таҳлил этилиб, муаммоларнинг муайян ечими таклиф қилинди. Кейинчалик 2002 йил август-сентябрь ойларида Йоханнесбургда (Жанубий Африка) юкори доирадаги

Умумжаҳон учрашувида барқарор тараққиёт тўғрисидаги декларация дунёдаги 147 давлат раҳбарлари ва ҳукумати аъзолари томонидан имзоланди¹.

Ҳозир халқаро ташкилотлар ҳамда дунёнинг қатор олимлари, сиёсатчилари, экологлар томонидан билдирилган ва сўнгги давр таҳдидларини бартараф этишга қаратилган бир неча глобал гоялар илгари сурилмоқда. Ана шундай гоялардан бири – БМТ илгари сурган ва “Барқарор тараққиёт” номини олган бўлиб, у ҳам иқтисодий ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ. Табиатни асраш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган мазкур гоянинг асосий мақсадларидан бири – экологик иқтисодий шакллантиришдан иборатдир. Ана шу мақсадда ўтказилган бир қатор тадбирлар, жумладан Германияда ўтказилган “Халқаро экологик форум”², АҚШда ўтказилган Орол муаммоларига бағишланган семинар³ ҳам шулар жумласидандир.

Дарҳақиқат, глобаллашув шароитида экологик муаммоларни ҳал қилиш, атроф табиий муҳитни асраш, инсон учун қулай атроф табиий муҳит шароитини яратиш муҳим аҳамиятга эгадир. Мамлакатимизда экологик ва аграр соҳада, жумладан, Ер кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги, “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Ўрмон тўғрисида”ги, “Экологик экспертиза тўғрисида”ги, “Чиқиндилар тўғрисида”ги, “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулотда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, “Гидротехника иншоотларинини хавфсизлиги тўғрисида”ги, “Радиация хавфсизлиги тўғрисида”ги, “Ер кадастри тўғрисида”ги, “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги, “Ёнғин хавфсизлиги тўғрисида”ги, “Маданий мерос объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги, “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва

¹ Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию: план выполнения решений; Доклад Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. Йоханнесбург, Южная Африка, 26 августа-4 сентября 2002 г // Официальный сайт ООН

² Халқ сўзи // 2008 йил, 20 май

³ Халқ сўзи // 2008 йил, 23 апрель

улардан фойдаланиш тўғрисида”ги қабул қилинган қонунлар муҳим аҳамият касб этади.

Эътиборли томони шундаки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 19 сентябрь қарори билан тасдиқланган “2008–2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф–муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури”¹ ҳам алоҳида аҳамиятга моликдир. Дастурда:

– атроф–муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;

– табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ҳўжалик юритишнинг экологик методларини жорий этиш;

– норматив–ҳуқуқий базани такомиллаштириш ҳамда экологик илм–фанни, аҳолининг экологик таълим ва тарбиясини ривожлантириш;

– халқаро ҳамкорлик ва минтақавий экологик хавфсизлик² масалалари алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Мазкур дастур талабларидан келиб чиқиб, экологик ҳуқуқий таълим–тарбияни янада кучайтириш асосий масалалардан бири сифатида тан олинди. Бунинг учун аҳоли ўртасида экологик ҳуқуқий таълим–тарбияни ривожлантиришга эътибор қаратишимиз лозим. Бу борада қуйидаги йўналишларда амалий фаолият кўрсатиш зарур бўлади:

биринчидан, экологик ҳуқуқий онгни ривожлантириш, айниқса ёшларимизнинг экологик ҳуқуқий таълим тарбиясини кучайтириш;

иккинчидан, ҳулқимизни тарихий мерос, урф–одат, экологик анъана ва кадриятларимизни юксалтиришнинг зарурий эҳтиёжига айланишига эришиш, экологик ҳуқуқий илмларни чуқур эгаллашга қаратилган ғояни шакллантириш;

учинчидан, экологик хавфсизлик ҳамда барқарор таракқиёт йўлида фидоийлик кўрсатишда баҳамжихат фаолият олиб бориш ҳамда ҳар бир фуқарони табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишга ҳаёт мазмунидаги энг муҳим маънавий эҳтиёжларига айланишига эришиш;

тўртинчидан, халқларнинг ўз экология соҳасидаги, табиатни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш урф–одат, анъана ва кадриятларини қай даражада улуғлаётгани, дунё халқлари

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 37–38–сон, 382–модда

² Ўшв маъба, 382–модда.

Ўртасида оммавийлаштириш борасида ўз маблағлари. куч-қувватларини аямаётганликларига бағишланган давра суҳбатлари ўтказишда мутахассислар билан бир каторда ўқувчи ва талабаларни ҳам кенг жалб қилиш – олиб бориладиган экологик ҳуқуқий таълим ва тарбиявий ишларнинг самарали бўлишга ёрдам беради;

бешинчидан. жамоатчилик ташкилотларининг экологик ҳуқуқий таълим ва тарбиядаги фаоллигини ошириш ҳам бугунги глобаллашув даврининг энг долзарб вазифасига айланиб бормоғи лозим.

Глобаллашув жараёнининг авж олиши экологик муаммоларни ҳал қилишга қанчалик хавф солмасин унга қарши тура оладиган экологик-ҳуқуқий омиллардан самарали тарзда фойдаланиш имкониятларини ишга солишнинг аҳамияти ошиб боради ва бу ўз навбатида табиатни келажак авлод учун сақлаб қолишига ёрдам беради.

Хуллас, шу билан бирга ҳозирги глобаллашув шароитида, яъни экология соҳасини қонулаштириш, қонунларни эса такомиллаштириб бориш, айрим амалдаги экологик қонунларни такомиллаштириш мақсадида уларни “кодекслаштириш” муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, ҳозирги кунда глобаллашув ва бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқиб, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида Экология кодекси, Ўрмон кодекси, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги кодекс, Сув кодекси, Аграр кодекс ҳамда хорижий мамлакатлар тажрибасидан кенг фойдаланиб, “Мелиорация тўғрисида”, “Табиий ресурслар кадастри тўғрисида”, “Экологик аудит тўғрисида”, “Экологик суғурта тўғрисида”, “Экологик назорат тўғрисида”, “Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалик ерларини муҳофаза қилиш тўғрисида” “Экологик хавфсизлик тўғрисида”ги қонунлар қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

4-БОБ. АТРОФ ТАБИЙ МУҲИТНИ ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИК ХУҚУҚИЙ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Экология ҳуқуқида атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларидан келиб чиқади ва халқаро экология ҳуқуқига нисбатан қўлланилади. Мазкур (принципларни) тамойилларни қўллашдан асосий мақсад, табиий муҳитни ва унинг бойлик манбаларини сақлаш ҳамда улардан оқилона фойдаланишдир.

Атроф табиий муҳитни халқаро экологик ҳуқуқий муҳофаза қилиш тамойиллари, асосан БМТ ва унинг атроф муҳит бўйича ўтказилган Стокгольм конференцияси (1972), Европада хавфсизликни таъминлашнинг якуний ҳужжатида (Хельсинки, 1975) ва Умумжаҳон табиат хартиясида ҳамда Рио-де-Жанейро конференцияси (1992) қарорларида аниқ кўрсатиб берилди.

1. **Табиатни муҳофаза қилиш ва унинг мутаносиблигини сақлаш тамойили.** Бунга асосан, барча давлатлар табиат ва унинг бойликларини муҳофаза қилишлари ҳозирги ва келажак авлодлар фаровонлигини кўзлаб экологик тадбирларни биргаликда амалга оширишлари лозим. Зеро, табиатни муҳофаза қилиш ишида барча давлатлар бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишлари зарур. Бундай экологик ҳамкорликлар тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаат асосидаги шартномаларга мувофиқ амалга оширилиши шарт.

2. **Ўз ҳудудда табиат бойликларига нисбатан суверенитет принципи.** Ушбу принцип дастлаб БМТ Бош Ассамблеясининг 1962 йил 14 декабрда қабул қилган “Табиий бойлик манбалари устидан ажралмас суверенитет тўғрисида”ги Қарорида ўз ифодасини топган. Бу принцип ҳар бир давлат ўз табиий бойликларини ўз сиёсатига мувофиқ эркин тасарруф этиш бўйича суверен ҳуқуққа эга эканлигини кўзда тутаяди, бошқа давлатларга эса бу ҳуқуқни ҳурмат қилиш мажбуриятини юқлайди.

3. **Инсон экологик ҳуқуқининг афзаллиги.** Бу принципга асосан, инсоннинг яшаши учун қулай экологик шароит бўлишини таъминлаш, ҳар қандай жараёнда инсонни экологик яшаш омили биринчи ўринда туриши лозим.

4. **Ҳамма соҳада экологик назоратни ташкил этиш ва олиб бориш.** Олиб борилаётган барча назорат тартиби халқаро ҳуқуқ қондаларига мос бўлиб, Ўзбекистон Республикасида “Табиатни

мухофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг VII-бўлим 28-32-моддалари асосида амалга оширилиши лозим.

5. Халқаро миқёсда экологик ахборотни эркин алмашишни таъминлаш. Мазкур ҳолат бўйича давлат атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати табиий муҳитда содир бўлаётган физик, кимёвий, биологик жараёнларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиш даражасини, ифлосланишнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсири оқибатларини кузатиб бориш, манфаатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф табиий муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳақида жорий ва шошилинч ахборотлар ҳамда бу муҳит ҳолатига доир тахминлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

6. Фавқулодда экологик вазият ҳолатида давлатларнинг бир-бирларига ўзаро ёрдам кўрсатиши. Давлатларнинг ўзаро келишувлари асосида фавқулодда экология вазияти ва экология офати минтақаларида шу вазиятни келтириб чиқарган ишлар тўхтатилиб қўйилади, атроф табиий муҳитга зарарли таъсир этувчи фаолият (аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият бундан мустасно) тақиқланади, табиий муҳитни тиклаш ва соғломлаштириш чора-тадбирлари кўрилади.

7. Халқаро экологик ҳуқуқий келишмовчилик ва низоларни тинч йўллар билан ҳал этиш. Халқаро миқёсда келиб чиқадиган экологик ҳуқуқий низоларни, давлатларнинг ўзаро келишувига асосан тузилган битим ёки шартнома асосида тинч йўл билан ҳал этилади.

Шунингдек, ҳозирги даврда яна бир катор таъминларни шаклланиш жараёни кечмоқда:

– бошқа давлатларнинг экологик масалалар билан боғлиқ бўлган ишларига аралашмаслик;

– экологик муаммоларни ҳал этишдаги ҳамкорлик;

– тинчлик ва экологик хавфсизликни сақлашга содиқлик;

– экологик муаммоларни ҳал қилишни кўп томонлама келишув асосида ривожлантириш;

– экологик баҳо бериш ва бошқалар.

Шу ўринда фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашнинг халқаро ҳуқуқий асосларига тўхталиб ўтишимиз мақсадга мувофиқ. Таъкидлаш ўринлики, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ҳозирги замонда инсон эркинликлари

кафолатининг буюк хартиясидир. У шахснинг ҳам фуқаролик ва сиёсий, ҳам иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликлари кўламини ўзида илк бор тўла мужассам этган халқаро-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Мазкур ҳужжатнинг қабул қилиниши халқаро муносабатлар ривожига муҳим босқич бўлди. Декларациянинг қоидалари Ўзбекистон Конституцияси, инсоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлайдиган миллий қонунчилик меъёрларида ўз ифодасини топган. Мустақиллик йилларида ушбу Декларация матни ўзбек тилида 0,5 миллиондан зиёд нусхада чоп этилди.

2008 йил 1 май кунини Ўзбекистон Республикаси Президенти “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган Тадбирлар дастури тўғрисида” Фармон қабул қилди¹. Мазкур Фармон Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 60 йиллиги муносабати билан Ўзбекистонда инсон ҳуқуқи ва эркинликларини янада самаралироқ рағбатлантириш ва муҳофаза этишга қаратилган аниқ тадбирлар дастурини белгилаб берди. Тадбирларда давлат ташкилотлари ва муассасалари, жамоат бирлашмалари, оммавий ахборот воситаларининг фаол иштирок этиши энг муҳим вазифа экани алоҳида қайд этилди. Булардан кўзда тутилган мақсад, аввало, инсоннинг асосий ҳуқуқларини, жумладан, экологик ҳуқуқларини тушунишни яхшилашга кўмаклашиш, Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларини миллий қонунчиликда мустаҳкамлаш бўйича ҳуқуқий йўналишдаги фаолияти ҳақида кенг хабардорликни йўлга қўйишдан иборатдир.

Шу маънода ҳозирги кунда экология муаммоси инсон ҳаётининг табиий равишда давом этиши ва уни сақланиб қолиши учун энг хавфли манба бўлиб қолмоқда. Афсуски, кейинги йилларда табиатнинг инсонга кўрсатаётган меҳр-муҳаббати ва ижобий таъсирига нисбатан инсонни табиатга бўлган зуғуми, ваҳшийлиги, табиат бойликларидан хўжасизларча фойдаланиши ва бошқа салбий муносабатлари кучайиб кетмоқда. Ана шундай жараёнда дунёдаги ҳамма давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида табиатни муҳофаза қилиш ва экология масаласига алоҳида этибор қаратишини тақозо этади. Агарда ушбу жараён шундай давом этадиган бўлса турли экологик муаммолар ва бошқа тирик мавжудотни жумладан,

¹ Халқ сўзи, 2008 йил 2 май.

инсоният ҳаётини барбод бўлиши генефондини бутунлай ўзгариб кетишига, табиат ресурсларидан ваҳшийларча фойдаланишига, атроф табиий муҳитни каттик ифлосланишига ва бошқа хавфли халокатларга олиб келиши мумкин.

Юкоридагилардан кўриниб турибдики, экология муаммоси дунёвий, глобал, оламшумул чегара билмайдиган аксинча ўзаро ҳамкорликда ҳал қилинадиган муаммодир. Унинг халқаро ҳуқуқий экологик асослари БМТнинг Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида (1948 йил 10 декабрь), БМТ Бош Ассамблеясининг 1962 йил 14 декабрдаги “Табиий бойлик манбалари устидан ажралмас суверенитет” қарориди, “Инсонни ўраб турувчи муҳит тўғрисида” БМТнинг Стокгольм декларациясида (1972 йил); Давлатларнинг иктисодий ҳуқуқ ва мажбуриятлари хартияси (1972 йил), ЮНЕСКОнинг умумжаҳон маданияти ва табиат меросини муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция (1972 йил); БМТ Бош Ассамблеясининг давлатларнинг ер табиатини ҳозирги ва келажак авлод учун саклаб қолиши учун тарихий жавобгарлиги тўғрисидаги резолюцияси (1974 йил); Табиат умумжаҳон хартияси (1982 йил); Табиий муҳитга нисбатан ҳарбий ёки ҳар қандай бошқа турдаги воситалардан зарарли фойдаланишни таъқиқлаш тўғрисидаги конвенцияда (1977 йил); Денгиз ҳуқуқи бўйича БМТ конвенцияси (1982 йил); Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси (1985 йил); Хавфли чиқиндиларни давлат чегарларидан ташқарига ташиш ва уларни чиқариб ташлашни назорат қилиш тўғрисидаги Базель конвенцияси (1989 йил), Атроф-муҳит ва ривожланиш тўғрисидаги Рио-де-Жанейро декларацияси (1992 йил), Иқлим ўзгариши бўйича конвенция (1993 йил), Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1996 йил Женевада қабул қилинган Монреаль протоколида; Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси (18.05.1993); Озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколига Лондон тузатиши (01.05.1998); Озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколига Копенгаген тузатиши (01.05.1998); Табиий муҳитга таъсир кўрсатувчи воситаларни ҳарбий ёки бошқа ёлуз мақсадларда фойдаланишни таъқиқлаш тўғрисида конвенция (26.05.1993); Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Доиравий конвенция (20.06.1993 йил) (Киот протоколи, 1999 йил); Жиддий қургўқчилликни ва/ёки саҳрога айланиш жараёнини бошидан кечираётган мамлакатлар, айниқса,

Африкада саҳрога айланишига қарши кураш бўйича конвенция (31.08.1995 йил); Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий олиб ўтиш ва уларни йўқотишни назорат қилиш тўғрисида Базел конвенцияси (22.12.1995); Биологик хилма-хиллик тўғрисида конвенция (06.05.1995); Бутун жаҳон маданий ва табиий меросларини муҳофаза қилиш тўғрисида конвенция (22.12.1995 йил); Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи флора ва фаунанинг турлари билан халқаро савдо тўғрисида конвенция (01.07.1997); Кўчиб юривчи ёввойи ҳайвон турларини сақлаш бўйича конвенция (01.05.1998); Халқаро аҳамиятга эга бўлган асосан сувда сузувчи ҳайвонлар яшаш жойлари ҳисобланган сув-ботқоқ жойлар тўғрисида Рамсар конвенцияси (30.08.2001) ва бошқа халқаро ҳуқуқий экологик нормаларда ўз аксини топган.

Юқорида кўрсатилган тамойиллардан ташқари, умуман халқаро миқёсда давлатлар ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашнинг яна бир қатор тамойиллари ҳам юридик адабиётларда талқин этилган¹. Ҳатто фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашнинг халқаро ҳамкорликдаги хусусиятлари ҳам замон талаби асосида кўрсатиб таҳлил қилинган².

Фикримизча, юқоридаги тамойиллар фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашга катта хизмат қилиб, уларни қуйидаги янги тамойиллар билан тўлдириш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан – табиатни муҳофаза қилиш ва экологик муаммоларни ҳал этишда нафакат бир давлатнинг, балки халқаро ҳуқуқ нормалар асосида бошқа давлатларнинг ҳам манфаатларини инобатга олиш;

Иккинчидан – қонунларни ва давлат стандартларини экологиялаштириш;

Учинчидан – экологик агрессия (экоцид)ни ман этиш ва олдини олиш;

Тўртинчидан – фавқулудда вазиятлар, экологик фалокат ва экологик офатлар чоғида халқаро ҳамкорликни таъминлаш ҳамда ёрдам бериш;

Бешинчидан – эколик хавфсизликни таъминлашнинг ягоналиги ҳамда мажбурийлиги ва бошқалар.

¹ Абдуллаева М.Н. Бурниева М. Правовое регулирование защиты окружающей среды. *Ҳуқуқ, Права, Law*, 2001 №3,49-51 стр.

² Ходмўминов Ж.Т. К вопросу о принципах международного экологического сотрудничества в Республике Узбекистан. *Фемид*. 2004, № 12,37-39 стр.

Шу нуқтаи назардан олганда фуқароларнинг қандай экологик ҳуқуқлари мавжуд? – деган савол туғилиши мумкин¹. Амалдаги қонун талабларига кўра фуқароларнинг қуйидаги экологик ҳуқуқларини таъкидлаш мумкин. Булар жумласига; 1) Ҳаёти ва соғлиги учун қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш (“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддаси); 2) Табиий муҳитнинг ҳолати ҳақида аниқ ахборотга эга бўлиш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 29-моддаси); 3) Экологик ҳуқуқбузарлар томонидан етказилган зарар ўрнини қоплаш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 54-моддаси); 4) Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича жамоат бирлашмалари ва жамғармаларини тузиш, бунда тузилмаларнинг аъзолари бўлиш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 34-моддаси); 5) Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича давлат органларига хатлар, ариза ва шикоятлар билан мурожаат қилиш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 35-моддаси); 6) Жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказиш ҳақида таклифлар киритиш ва унинг натижалари ҳақида ахборот олиш (“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 24-27 моддалари); 7) Экологик зарарли объектларни жойлаштириш, қуриш ва фойдаланишга топшириш ҳақидаги қарорларни бекор қилишни маъмурий ва суд тартибида талаб қилиш (“Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 52-моддаси) ва бошқалар.

Юқоридаги қонунлар фуқароларнинг экологик ҳуқуқларининг табиий муҳит шароитларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Қонунларда кўрсатилган талабдан мақсад инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

Фикримизча, юқорида кўриб чиқилган барча фуқароларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш тамойиллари ҳамда фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари ҳозирги замон талаби нуқтаи назаридан ўз вақтида бажарилиши, унга амал қилиниши ҳамда кафолатланиши лозим бўлади. Шундай экан, ҳозирги замон талаби асосида аҳоли ва

¹ Холмўминов Ж. Т. Экология ҳуқуқи: Чизмалар альбому Ўқув қўлланма. -Т., ЎЗР ИИВ Академияси, 2002 -20 бет.

келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитни сақлашда ўзаро ҳамкорлик жараёнларини кучайтириш зарур. Бундан ташқари ҳар йили республикада 100 млн тонна ишлаб чиқаришда чиқиндилар ҳосил бўлиб, атмосфера ҳавосига 2 млн тоннаси, 138 млн тоннаси эса турли сув ҳавзаларига чиқарилиб ташланмоқда¹.

Демак, юқорида мавжуд экологик муаммолар фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини тўла амалга ошириш ва таъминлаш ҳамда кафолатлашда салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу соҳада халқаро ҳамкорликни кучайтириш, ишлаб чиқаришда янги-янги технологияларни қўллаш, соф экологик муҳитни яратиш зарур. Президент И.А.Каримов кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг асосий нуқталаридан бири инсон ҳуқуқлари эканлигини уқтириб, “Инсон ҳуқуқлари гоёси Олий Мажлис фаолиятида доимий ўрин эгаллаши керак. Ҳар қандай қонун ҳаракат соҳасидан қатъи назар, ишлаб чиқиладиган ва муҳофама этиладиган пайтда инсоннинг асосий, бузилмас ҳуқуқларига қанчалик мос келишига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ана шу тамойилларга оғишмай риоя этган ҳолдагина биз чин маънодаги ҳуқуқий адолатпарвар давлат қуришга эриша оламиз”², – деб таъкидлаган эди.

Фикримизча, мазкур гоё бевосита инсон ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини ва уни таъминлашга ҳам хизмат қилади. Хуллас, инсон ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлаш ва уларни таъминлаш катта аҳамиятга эга бўлиб у кўплаб дунёвий тамойилларга асосланиши ҳамда халқаро ҳамкорлик асосида ҳал этилиши замонавий аҳамиятга эгадир.

Табиат, жамият ва инсон ўртасидаги экологик мутаносибликнинг бузилиши биосферани, унинг яхлитлиги ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган атроф табиий муҳит сифатини ўзгаришига олиб келмоқда. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлиши хатто ядро ҳавф-хатаридан ҳам дахшатлироқ бўлиб, бутун ер шари халқларини аянчли ташвишга келмоқда. Шу муносабат билан Юртбошимиз И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек “Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал қилиш барча халқларнинг мавфазтларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги қуни ва

¹ Алиханов Б. Масштабность и характер экологических угроз // *Хуқуқ, Права, Law*, 2005 № 2. – С 25-29.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 366

келажаги кўп жихатдан ана шу муаммоннинг ҳал қилинишига боғлиқдир”¹.

Демак, мазкур гоё бугунги кунда экологик хавфсизликни таъминлаш, атроф-табиат муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорликни янада такомиллаштиришни тақозо этади. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси бугунлик кунда атроф-табиат муҳитни муҳофаза қилиш билан шуғулланувчи институтлар, экологик қонунчилик ва сиёсатни ислоҳ қилиш, такомиллаштиришга қаратилган кенг миқёсидаги дастурни амалга оширишни бошлади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида қуйидаги йўналишларда ҳамкорлик олиб бормоқда:

1. **Икки томонлама ҳамкорлик.** Мазкур ҳамкорликда Ўзбекистон билан: – АҚШ (1994 й), Грузия (1995 й), Жанубий Корея республикаси (1995), Малайзия (1996), Исроил (1197), Словакия (1998), Тожикистон (1994), Тайланд (1998), Туркия (1196), Туркменистон (1996), Украина (1198), Хитой (1197), Ҳиндистон (1196), Қозоғистон (1997), Қирғизистон (1196), Швейцария (1998), Бирлашган араб Амирликлари (1198), Япония (1994) икки томонлама ҳамкорлик олиб борилмоқда.

2. **МДҲ доirasида ҳамкорлик.** 2000 йилда тайёрланган ва давлат раҳбарлари томонидан имзоланган 2025 йилгача даврда МДҲ ривожланиши бўйича ҳаракатлар дастурида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қатор талбирлар кўзда тутилган (атроф-муҳит мониторинги, экологик хавфсизлик, саноат чиқиндиларини классификациялаш, ҳамда уларни маркировка қилиш ягона тизими ва бошқалар). Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон минтақавий интеграция масалалари ҳамкорликни алоҳида МДҲ аъзолари билан икки томонлама келишувлар асосида (Россия Федерацияси, Украина, Грузия) ҳамда МДҲ ижрочи қўмитаси ёрдамчи органи ҳисобланган давлатлараро экологик Кенгаш билан амалга оширади.

3. **Минтақавий ҳамкорлик.** Бугунги кунда Ўзбекистон 1992 йилдан буён ЭСКАТО аъзоси ҳисобланади. Марказий Осиёнинг бешта мамлакатлари томонидан (ЮНЕП, ОТБ, БМТТД молиявий ва техник ёрдамида) атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар минтақавий режасини ишлаб чиқиш, минтақавий ҳамкорликка

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк елажх сари – Тошкент: Ўзбекистон, 1999 – Б 507-508

ижобий мисол бўлади. Ҳозирги кунда минтақа мамлакатлари табиатни муҳофаза қилиш бўйича мустақил меъёрли сифат ишлаб чиқишлар ва амалга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида эса минтақавий ва дунё миқёсида ҳамкорлик қилишлари мумкин.

4. Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик. Ўзбекистон Республикаси Европа Ҳамжамияти ҳамда унинг аъзолари ўртасида ҳамкорлик ва шерикчилик тўғрисида битим имзоланган. Ушбу битимнинг 54-банди атроф-муҳитни ва соғлиқни сақлашга бағишланган ҳамда ҳамкорликни 22 та мақсад ва соҳаларни ўз ичига олади, жумладан: сувнинг сифати, трансчегаравий сувлар ва хавонинг ифлосланиши;

- Трансчегаравий миқёсида атроф-муҳитга таъсир кўрсатишни баҳолаш тўғрисида БМТ ЕИК конвенциясини қўллаш;
- Чикиндилар бошқаруви ва Базел конвенциясини бажариш;
- Биологик хилма хилликни сақлаш ва иқлимни глобал ўзгариши билан курашиш;
- Саноат корхоналарини хавфсизлиги, кимёвий хавфсизлик ва экологик тоза технологиялардан фойдаланиш;
- Офатлар ва фалокатлар ҳамда бошқа фавқулотда вазиятлар тўғрисида олдиндан огоҳлантириш;
- Мамлакат экологик қонунчилигини Европа иттифоқи қонунчилигига мослаштиришдир.

Эътиборли томони шундаки, 2004 йил 11 мартта 2004–2008 йилларга мўлжалланган “Ўзбекистон Республикасининг Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлар билан ҳамкорликни такомиллаштириш бўйича чоралар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 134-сонли Қарорининг қабул қилиниши икки томонлама лойиҳаларни амалга ошириш учун асос бўлади.

1. Халқаро ҳамкорлик. Бугунги кунда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари муҳимлигини глобал даражада халқаро жамотачилик томонидан тан олинishi ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича кенг фаолият бошланиши Ўзбекистоннинг мустақилиги эълон қилиниши билан мос келади. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш ҳамкорлиги асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати стратегияси билан белгиланади. Ўзбекистон мустақилликдан кейин 1992 йилда БМТга аъзо бўлади ва

унинг қатор дастурлари ҳамда махсус ташкилотлари билан ҳамкорлик қила бошлади.

Айниқса, Ўзбекистоннинг ЮНЕП, БМТТД, ЮНЕСКО, ХМТ, БССТ, ЮНИДО, БМТ ЕНК, ЭСКАТОлар билан ҳамкорлиги экологик муаммолардан ҳал қилишга катта ёрдам бермоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, табиатни муҳофаза қилиш соҳида халқаро ҳамкорлик йўналишларини шакллантириш ва мустаҳкамлаш мамлакатимиз экологик салоҳиятини сақлаб қолишга ҳамда халқаро экологик сиёсатни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Буюк мутафаккир Сукрот айтганидек, “дунёдаги буюк кучлар кўп, лекин табиатда инсондан кудратлироқ куч йўқдир”. Демак, она табиатни келажак авлодга бус-бутун ва бенуқсон, мусаффо ҳолатда қолдириш ҳар бир жамият аъзосини, зеро бутун халқлар олдида турган ҳамкорликда ҳал қилиниши лозим бўлган муаммодир. Яъни, Ўзбекистон ва Тожикистонлик мугахассиларнинг тадқиқот натижаларига кўра Тожикистон алюминий заводи ҳудудида аҳолининг нафас олиш органлари, ошқозон тизими, қон ва қон айланиш органлари ва шу каби касалликлар бўйича мурожаат этишлари аниқланиб турсунзода ҳудудида (1,6) ва Сарисий туманида (1,8) болалар ривожланишида туғма аномалиялар частотаси назорат ҳудудларидан кўра ортгани аниқланган.

Шунингдек, Тошҳовуз ҳудудида флорани 184 хил гулли ўсимликларнинг 124 тури ва 35 оиласига тегишлиги аниқланган. Кейинги 10 йил мобайнида 70 га яқин жуда чидамли, қолган 114 хили 10–15 йил ичида йўқ бўлиб кетган.

Ёйинки, Орол инқирозини олайлик. У инсоният тарихидаги энг улкан экологик ва гуманитар фалокатлардан биридир. Денгиз ҳавзасида яшайтган 35 млн.га яқин одамлар унинг салбий таъсири остида қолмоқда¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, экологик муаммоларни ҳал этишда халқаро ҳамкорликни кучайтириш ва уни такомиллаштириб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Уни амалга ошириш мақсадида: биринчидан – экотизимнинг нисбатан барқарорлигини сақлаб қолишга имкон берувчи табиатдан оқилона фойдаланиш жараёнларни мувофиқлигига эришиш; иккинчидан, экологик муаммоларни ҳал қилиш ҳамда атроф табиий муҳитни

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза – Тошкент, 2006 – Б 17, 67

муҳофаза қилишда янги технологиялардан фойдаланиш; учинчидан, халқаро стандартларни ҳисобга олиб атроф муҳитни ифлослантириш манбаларини самарали тозалаш иншоотлари ва қурилмалари билан жиҳозлаш тизимини жорий этиш; тўртинчидан, айниқса, Марказий Осий минтақасида экологик мониторинг, прогноз ва ахборот бўйича ягона тизимни шакллантириш ҳамда экологик хавфсизлик тизим ҳолатини барқарорлаштириш; бешинчидан, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик муаммоларни ҳал этишда жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликни янада кучайтириш; олтинчидан, экологик муаммоларни ҳал этишда давлатлараро экологик форумлар ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

5-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ЕР ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикасида ерга нисбатан давлат мулкчилиги устуворлиги шароитида ер ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилишни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Ер бойликларидан кишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси, иқтисодиётнинг барча тармоқларини жойлаштиришнинг ҳудудий базиси сифатида, аҳоли пунктларини барпо этиш мақсадларида фойдаланишни ташкил этувчи умуммиллий бойлик, аҳоли фаровонлигини ва давлат тараққиётини таъминловчи асосий табиий ресурслардан бири ҳисобланади.

Шундай экан, ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат экологик сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бўлиши табиийдир. Экологик тизимнинг таркибий қисми сифатида ер ресурслари атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитети ва иқтисодиётининг моддий асосини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида” асарида таъкидлаганидек, “ернинг чекланганлиги ва унинг сифат таркибининг пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бормоқда. Айни вақтда ер улкан бойлик бўлибгина қолмай, мамлакатнинг келажагини белгилаб берадиган омил ҳамдир. Бу ҳол Ўзбекистонда айниқса яққол намоён бўлмоқда, чунки ернинг иқтисодий ва демографик вазифаси йилдан-йилга кучайиб бормоқда”¹.

Айни дамда ер ресурсларининг чекланганлиги боис, улардан оқилона ва самарали, давлат ва халқ манфаатларига тўла жавоб берадиган тарзда фойдаланиш жуда мураккаб вазифа бўлиб, бу вазифани амалга ошириш аниқ ва изчил ҳуқуқий тартиботни талаб этади. Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, бозор иқтисодиёти талаблари ҳар бир қарич ердан ўзининг табиий - иқлимий, ҳосилдорлик даражасидан, давлат ва жамоат манфаатларидан келиб чиқиб илмий асосда аниқ мақсад билан оқилона фойдаланишни тақозо этади.

Юрбошимиз ўзининг “Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6 – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б 111.

хизмат қилади” деъ номланган 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида (2011 йил 21 январь) алоҳида таъкидлаб ўтганидек, “қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 6,8 фоизга, 2000 йилга нисбатан эса, 1,8 баробарга ошгани ҳам ушбу соҳада маҳсулот етиштириш юқори суръатлар билан кўпаётганлигидан далолат беради. Қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2010 йилда 17,5 фоизни ташкил қилмоқда. Айни дамда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, фермер хўжаликларига бириктирилган ер участкаларини оптималлаштириш, пахта ва ғалланинг харид нархларини ошириш бўйича амалга оширилаётган изчил ишлар натижасида иқтисодиётимизнинг аграр секторида тарихий сифат ўзгаришлари юз бермоқда. Пахта ва ғалла каби стратегик муҳим қишлоқ хўжалиги экинлари билан бир қаторда, мева-сабзавотчилик, чорвачилик, паррандачилик ва балиқчилик соҳаларида ҳам ишлаб чиқариш ҳажми сезиларли даражада ўсди.

Махсус ишлаб чиқилган кенг кўламли дастурни изчил амалга ошириш ҳисобидан ерларнинг мелиоратив ҳолати мутассил яхшиланмоқда. Фақат 2010 йилнинг ўзида ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш учун 150 миллиард сўмдан ортик маблағ йўналтирилди ва амалга оширилган ана шундай кенг миқёсдаги ишлар натижасида 260 минг гектар сугориладиган ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди ва бу қишлоқ хўжалиги экинларини ҳосилдорлигини, фермер ҳамда деҳқон хўжаликларининг даромадини ошириш учун муситаҳкам замин бўлиб хизмат қилмоқда”¹.

Бу борада зришилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш ўз навбатида бу борадаги хорижий мамлакатлар қонунчилигига мурожаат этиш, уларнинг ижобий тажрибасидан фойдаланиш истиқболларини аниқлаш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Таъкидлаш лозимки, хорижий мамлакатларда ер ҳуқуқининг ривожланиши хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ушбу

¹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тарихини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси (2011 йил 21 январь). – Тошкент, Ўзбекистон, 2011. – Б. 11-12.

давлатларни икки гуруҳга ажратиб ўрганишимиз мумкин: бозор иқтисодиёти ривожланган ва ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг барқарор тизими ишлаб чиқилган давлатлар ва ер ислохотлари амалга оширилаётган ривожланган давлатлар.

Дастлаб бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ер ҳуқуқи институтларини ўрганиб чиқсак. Таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ер муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш аллақачон барқарорлик касб этиб улгунган ва нисбатан юқори даражада амалга оширилмоқда.

Ушбу давлатларда ер ҳуқуқининг асосий институти мулк ҳуқуқи институти бўлиб, у хорижий мамлакатлар ер ҳуқуқининг бошқа институтларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади ва шунга кўра, ушбу давлатлар ер қонунчилигида ва ер-ҳуқуқий адабиётларида ҳақли равишда марказий ўринни эгаллаган.

Ерга нисбатан мулкий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш назарияси ва амалиётига хорижий мамлакатларда ҳуқуқни оммавий ва хусусийга бўлиш анъанаси сезиларли таъсир кўрсатади. Хорижий мамлакатларнинг замонавий ер ҳуқуқида мулкнинг, хусусан ер мулкчилигининг “ижтимоий функцияси” назарияси кенг тарқалган ва ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган бўлиб, у ерга нисбатан мулкчилик муносабатларига давлат аралашувининг заруриятини асослайди ва ер мулкдорининг ҳуқуқлари доирасини оммавий манфаатлар нуктаи назаридан чеклашни кўзда тутаяди ва бу оммавий манфаатларнинг хусусий манфаатлардан устун туриши билан асослантирилади.

Ерга нисбатан давлат ва хусусий мулкчилиги билан бир қаторда хорижий мамлакатларда ер ижараси шартномаси ва ижара муносабатлари алоҳида аҳамиятга эга. Хорижий мамлакатлар ер қонунчилигида ер ижараси, ижарачиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ер участкаси ижарачиларининг ҳуқуқ ва манфаатларининг кафолатлари масалалари атрофлича тартибга солинган.

Хорижий мамлакатлар ер ҳуқуқида ер муносабатлари субъектларига ҳам алоҳида ўрин ажратилган. Ушбу институт нафақат ер, балки бир қатор бошқа ҳуқуқ соҳаларига ҳам таъсир этиши билан аҳамиятлидир.

Хорижий мамлакатларда рўй бераётган ер ислохотларини таҳлил қилиш асосида уларни тўрт гуруҳга ажратишимиз мумкин:

Шарқий Европа, Жанубий-Шарқий Осиё, Лотин Америкаси ва Африка.

Шарқий Европа давлатлари – Болгария, Венгрия, Германия, Польша, Руминия, Словакия, Чехия, Югославия учун – ер ислохотларининг асосий йўналишлари – ерларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, давлат ва кооператив кишлок хўжалик иқтисодиёти соҳаларини қайта ташкил этиш, деҳқон (фермер) хўжалиklarини ташкил этиш ҳисобланади. Ушбу мамлакатларда ер ислохотларининг хусусияти – реституция тўғрисидаги қонданинг – яъни, кўчмас мулк, биринчи навбатда ерни собиқ эгаларига қайтаришнинг норматив мустаҳкамланишида ифодаланади.

Албатта, гарчанд, Шарқий Европа давлатларининг ҳар бирида ер тизимини ислох қилиш уларнинг ер ва аграр тизимидаги хусусиятлар билан белгиланувчи ўзига хос жиҳатларга ҳам эга бўлсада, ер ва аграр муносабатларни ислох қилишнинг кўрсатилган йўналишлари ҳар бир мамлакат тажрибасида қўлланилмоқда.

Ер ва аграр муносабатларни Хитой ва бошқа Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида ислох қилиш ҳам ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Жумладан, Хитойда халқ коммуналарини ёпласига тенглаштиришга асосланган тизим ўртасида оилавий пудрат тизими келди. Хитойдаги оилавий пудрат тизими ерни деҳқон хўжалиklarига бўлиб беришга қаратилган бўлиб, кишлок жойларидаги миллионлаб меҳнаткашларни иш жойи билан таъминлаган ва саноат маҳсулотларини сезиларли даражада ўсишига хизмат қилган “кишлок саноати” номи билан машҳур бўлди. Ер ва аграр муносабатларни ислох қилишнинг ушбу модели алоҳида кизикиш уйғотади, зеро, у кишлок хўжалигининг тез ўсишига ва саноат маҳсулотларининг “кишлок саноати” ҳисобига сезиларли даражада ўсишига сабаб бўлган муҳим натижаларга эришиш имконини берди.

Лотин Америкаси мамлакатларида кишлок хўжалиги ва ер муносабатларини ислох қилиш тартиби ҳам кизикиш уйғотади, зеро, ушбу давлатларда коллектив (жамоат) мулкчиликдан воз кечиш ва хусусий мулкчиликни белгилаш тизими устувор аҳамият касб этади.

Таъкидлаш лозимки, мулкчиликнинг, шу жумладан ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг “ижтимоий функцияси” назарияси Лотин Америкаси мамлакатлари қонунчилигида ҳам мустаҳкамланган. Чунончи, Перунинг Фуқаролик кодексида мулк

хукуки мулкка нисбатан эгалик қилиш. фойдаланиш, тасарруф этиш ва виндикация орқали талаб қилишга оид юридик ваколатлар мажмуи сифатида таърифланади. Перу ФК 923-моддасига мувофиқ, мулк хукуки ижтимоий манфаатга мувофиқ ва конун доирасида амалга оширилиши лозим. Ижтимоий зарурият ва эҳтиёж нуқтаи назаридан белгиланган юридик чекловлар битимлар ёрдамида ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас (925-модда).

Шу нуқтаи назардан Мексикада ерга нисбатан мулкый муносабатларни хукукий тартибга солиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Мексика Конституциясининг 27-моддасига мувофиқ, ер ва сувга нисбатан дастлабки мулк хукуки Мексика худуди доирасида миллатга тегишли бўлиб, айнан миллат ерларни алоҳида шахсларга хусусий мулк хукуки асосида бериш хукукига эга бўлиб ҳисобланади. Бундай ҳолат ушбу мамлакатда ерга нисбатан мулкчилик муносабатларини тартибга солишда принципиал аҳамиятга касб этиб, давлат (миллат)нинг оммавий (жамият) манфаатлари йўлида мулк хукукини сақлаб қолишини кафолатлайди.

Африка давлатларида ҳам гарчанд, ер муносабатларининг хукукий тартибга солиниши ҳам кўплаб ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турсада, ушбу масалалар ер ва аграр хукукка оид адабиётларда етарлича ёритиб берилмаган. Африка давлатларида ер муносабатларини тартибга солишдаги ўзига хослик аввало, ер муносабатларини тартибга солишнинг колониал давлатлар конунчилиги, одат хукуки нормалари ҳамда мустақилликдан сўнг шаклланган миллий конунчиликнинг ўзаро уйғунлашиб кетганлиги билан изоҳланади.

Ушбу давлатларда ҳозирги кунда одат хукуки нормалари билан тартибга солинадиган жамоавий ер тизимидан хусусий мулкчиликка асосланган ер муносабатларига ўтилиши ва қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бозори муаммоси жамиятда кўплаб қарама-қарши фикрларни келтириб чиқармоқда¹.

Шу ўринда айрим давлатларнинг ер хукукига алоҳида чуқурроқ тўхталиб ўтсак:

1. АҚШда ерга нисбатан мулк хукуки масалалари.

Мулк хукуки – америка хукукий тизимининг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг асосида илдизлари Англия феодал

¹ Веленин Н.Н. Земельное право. Вопросы и ответы – М.: Юриспруденция, 2001.

хуқуқига бориб такаладигаъ ва АҚШ шарићларига мослашган одат хуқуқи ётади.

Англо-саксон хуқуқ тизимида ҳам мулкни кўчар ва кўчмасга бўлиш концепцияси умумтан олинган бўлиб, “кўчма мулк” тушунчаси ер ва у билан боғлиқ барча объектларга нисбатан татбиқ этилади.

АҚШда ернинг каттагина қисми, хусусан кишлок хўжалиги аҳамиятидаги ҳайдаладиган ерларнинг 98% қисми хусусий мулкчиликда ҳисобланади. Федерал ҳукумат эғалигида катта қисмдаги ер бўлсада, улар асосан чўл ва тундра зоналарини, шунингдек, АҚШнинг ғарбий қисмидаги аҳолиси кам бўлган минтақалардаги ва Аляскадаги яйлов ва ўрмонларни, шунингдек, камраб олган. Ушбу ҳудудларда кишлок хўжалиги ерлар камчиликни ташиқ килади.

АҚШда ерга нисбатан мулк хуқуқи ўзаро чамбарчас боғлиқ ваколатлар мажмуидан иборат бўлиб, уларнинг бир қисми мулкдорга, бошқа қисми эса – шахсга мулк хуқуқини берган давлатга тегишлидир. Давлат жумладан ер мулкдоридан солиқ ундиришга ҳақли ҳисобланади. Ер солиғи – солиққа тортишнинг алоҳида усуллари ва солиқлар ҳажмини белгилаш орқали ердан фойдаланишга таъсир этувчи таъсирчан восита ҳисобланади.

АҚШда давлат органлари ерни зарурият туғилганда жамоат эҳтиёжлари учун олиб кўйишга ҳақли ҳисобланади. Хусусий мулкни олиб кўйиш хуқуқи давлатнинг суверенитет билан боғлиқ ажралмас хуқуқи сифатида давлат бошқаруви функцияларини амалга ошириш билан боғлиқ ваколатлари доирасига киради.

АҚШда мулкий муносабатларни тартибга солишнинг яна бир муҳим усули – полиция ҳокимияти бўлиб, у аҳоли саломатлигини, унинг ҳавфсизлигини, ахлоқи ва ижтимоий ғаровонлигини таъминлаш ва муҳофаза қилишни англатади. Ердан фойдаланишга нисбатан ушбу хуқуқни амалга ошириш мулкдорларнинг ерлардан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш эркинлигини чеклаш имкониятини кўзда тутати. Бу жумладан, мулкдор томонидан бошқа мулкдорларга ноқулайлик ва нотинчлик етказилган, санитария талаблари бузилган тақдирда қўшни мулкдорларнинг манфаатларини муҳофаза қилиш, полициянинг хусусий мулк жойлашган жойга кириш имкониятини таъминлаш учун амалга оширилиши мумкин.

Давлат шунингдек, ерга нисбатан мулк ҳуқуқини у эгасиз қолган (меросхўр бўлмаган), солиқлар тўланмаган ёки ер ташландик ҳолатга келиб қолган тақдирда ҳам қайтариб олишга ҳақли.

Ер мулкдори ҳуқуқлари билан боғлиқ яна бир жиҳат – ёввойи табиатдан фойдаланиш билан боғлиқ. АҚШда ёввойи табиатга нисбатан мулк ҳуқуқи мавжуд эмас. Балиқ овлаш ва ов қилиш штатлар қонунчилиги билан тартибга солинади, бироқ бу қоидалар хусусий балиқ хўжалиги сув ҳавзалари ва ёввойи ҳайвонларни етиштиришга мўлжалланган ҳудудларга нисбатан қўлланилмайди. Америка суд тизими ер мулкдорларининг ёввойи табиатга нисбатан алоҳида ҳуқуқлари, шу жумладан хусусий ерларда балиқ овлаш ва ов қилишга рухсат беришни рад қилувчи доктринани ишлаб чиққан.

АҚШда ер мулкдорларининг ҳуқуқлари ернинг устки қисмидан ва ер участкасининг пастки қисмидан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқларга бўлинади.

XIX аср охири XX аср бошларида қабул қилинган қонунлар мулкдорларнинг ер қаъридан ва фойдали қазилмалардан фойдаланиш ҳуқуқини АҚШ Ҳукуматига бириктирди. Ерга нисбатан патент олган мулкдорлар ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритмаганлар: ушбу ҳуқуқ федерал ҳукумат ёки штатга тааллуқли бўлган. Захирадаги фойдали қазилмалар ижара, олди-сотди ёки қазиб олиш учун ариза предмети бўлиб қолаверган (қазиб олиш учун ариза – белгиланган қоидалар ва маҳаллий одатларга мувофиқ қаърида ёки устки қисмида қимматбаҳо металл ёки уларнинг рудалари аниқланган ва федерал ёки штат мулкчилигида бўлган ер участкаси ёки ҳудудни эгаллаш ва унда фойдали қазилмаларни қазиб олиш учун АҚШ Ҳукуматидан рухсатнома олиш учун тақдим этиладиган ҳужжат).

Ер патентининг мулкдори (ёки унинг меросхўри) ернинг устки қисмигагина нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлгани боис, ер қаъридан фойдали қазилма чиқадиган бўлса, уни қавлаб олиш жараёнида мулк ҳуқуқи объекти сифатида ернинг устки қисмини ҳам бузиш эҳтимоли юқори бўлади. Шу боис, АҚШ Конгресси 1976 йилда “Ерларни бошқариш бўйича федерал сиёсат тўғрисида”ги Қонун қабул қилиб, ер мулкдорининг ернинг устига ҳам, ернинг қаърига ҳам бўлган ҳуқуқларини кенгайтирувчи тўлиқ патент олишга бўлган ташаббус билан чиқиш ҳуқуқини мустаҳкамлаб қўйди.

АҚШда ер мулкдори ўзининг участкасида ўсадиган ўрмонга нисбатан ҳам хусусий мулк ҳуқуқига эга. Мулкдор ўзининг ўрмонга

бўлган ҳуқуқларини уларни кесиш учун ўрмонларни тайёрловчи ташкилотларга беришга ҳақли. Шунингдек, ерни дарахт кесиш ва ёғоч тайёрлашга бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолган ҳолда сотиш ёки бериш ҳам мумкин.

Мулк ҳуқуқи ва сувдан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ билан боғлиқ вазият ҳам мураккаб тус олган. АҚШда сув ҳуқуқининг бир неча доктринаси амал қилади. Жумладан, шарқий штатларда сувга бўлган ҳуқуқ имтиёзли равишда умумий ҳуқуқ нормаларидан келиб чиққан ҳолда дарёга туташ бўлган ёндош ҳудудларнинг мулкдорига тегишли бўлади.

Сувга туташ бўлмаган ерлар эгалари сувдан фойдаланадиган ва зарар етказадиган бўлса, соҳилбўйи мулкдорларининг олдида жавобгар бўлади. Шу билан бирга, соҳилбўйи мулкдорлари унга туташ бўлмаган ер мулкдорларининг сувдан фойдаланиш ҳуқуқига ҳалал берганлиги учун ҳеч қандай жавобгарликка тортилмайди.

Соҳилбўйи мулкдори “сувдан асослантирган ҳолда фойдаланиш” ҳуқуқига эга. Бу шуни англатадики, агарда соҳилбўйи ер участкаси мулкдори бошқа шундай мулкдорнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бузадиган бўлса, бошқа мулкдор ўзига зарар етганлигини исботлаб берган тақдирдагина жавобгарликка тортилади.

Фарбий штатларда бошқа принцип амал қилади. Ушбу ҳудудларда дастлабки ўзлаштириш доктринаси амал қилади, унга кўра, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқалардан кўра илгарирок ўзлаштириб олган субъектнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилинади.

Айрим штатларда икки юқорида қайд этилган доктрина элементларини ўзида бирлаштирган сув ҳуқуқи доктринаси амал қилади.

АҚШда катта шаҳарларда ердан фойдаланишни тартибга солишнинг асосий усули – зоналаштириш ҳисобланади.

XX аср бошларида бир неча шаҳарларда (шу жумладан пойтахт – Вашингтонда ҳам) аҳолининг соғлиғи ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуриладиган бинонинг баландлигига нисбатан чекловлар ўрнатилди. Зоналаштириш амалиёти айниқса Савдо вазирлиги 1926 йилда “Штатлар учун зоналаштириш тўғрисида”ни Федерал конунни эълон қилиши билан жуда тез тарқалди.

Ушбу конун ёрдамида АҚШда давлат ҳозирги вақтга қадар ҳам аҳолининг соғлиғи, хавфсизлиги, фаровонлиги ва ахлоқини ҳимоя

қилиб келмоқда. Аэропортлар, тарихий ёдгорликлар зоналарида қуриладиган иншоотларга нисбатан ҳам алоҳида талаблар белгиланган махсус зоналар ўрнатилган. Зоналаштириш қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни, атроф муҳитни муҳофаза қилишни тартибга солиш учун ҳам қўлланилади.

Зоналаштириш қондалари маҳаллий бошқарув органларнинг мансабдор шахслари томонидан кўзда тутилаётган қурилишлар режаларини кўриб чиқиш ёки янги қурилишга рухсат бериш йўли билан амалга татбиқ этилади.

АҚШда жамоат мақсадларида ердан фойдаланишни тартибга солиш усулларидан бири ер участкасини қуриш ва сотиш учун ажратиш ҳисобланади. Ер участкасини бўлиш қондаси дарё, қўл, ер ости сувларини ифлосланишдан муҳофаза қилиш, табиий ўсимликларни сақлаб қолиш чораларига, қурилишларнинг зичлиги қондаларига роя этилишини таъминлашни кўзда туттади. Қондалар айрим ерларда, жумладан сув босган ҳудудларда қуришни таъқиқлаши мумкин, чунки бундай ерларда қурилиш ишларини олиб бориш инсонлар саломатлиги ва табиий муҳитга хавф солиши мумкин.

АҚШда ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқининг замонавий концепцияси нафақат давлатнинг мулкдан фойдаланишни тартибга солиш ва хусусий мулкдор ҳуқуқларини чеклаш дастакларига эгаллигини, балки инсоннинг табиий ҳуқуқи сифатида хусусий мулк ҳуқуқини тан олишга асосланган самарали ҳуқуқий механизмни таъминлаши билан ҳам тавсифланади.

2. Шарқий Европа мамлакатларида ер ҳуқуқи.

Аксарият Шарқий Европа мамлакатларида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни чет эллик фуқароларга сотиш таъқиқланган.

Кўпчилик Шарқий Европа мамлакатлари 1991-1992 йилларда ер соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи махсус қонун ҳужжатлари қабул қилдилар. Жумладан, Болгарияда 1992 йилда “Ер тўғрисида”ги Қонун қабул қилиниб, унга кўра, ер бозорининг эркин шаклланиши кўзда тутилди. Қонун чет элда истиқомат қиладиган Болгария фуқароларига ерга нисбатан мулк ҳуқуқи ва ундан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлади. Мақсадли фойдаланилмаётган ерлардан ундириладиган солиқ бекор қилинди. Қонунга мувофиқ, қишлоқ хўжалиги ерларининг 50% собиқ мулкдорларига қайтарилиши кўзда тутилди.

Руминияда ер муносабатларини ислоҳ қилиш Болгариядаги ислохотларга ҳамоҳанг тарзда рўй берди. 1991 йилги “Ер фонди тўғрисида”ги Қонун ҳар бир кишлоқ оиласига 10 гектаргача (ҳар бир кишига 0,5 гектардан кам бўлмаган миқдорда), бироқ барчасини қўшиб ҳисоблаганда бир оилга 100 гектардан ошмаган миқдорда ер участкасини текин олиш ҳуқуқини белгилаб берди. Томорқа участкалари ўз-ўзидан деҳқонларнинг хусусий мулкига айланди. Руминиянинг ер участкаларини хусусий мулкчилигига олган барча фуқаролари ер солиғидан 8 йилга озод этилди.

Барча хўжалик юритувчи субъектлар Руминия қонунчилиги мувофиқ, кишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фақатгина мақсадли фойдаланишлари лозим.

Руминия аграр қонунчилиги ердан фойдаланишнинг янги шакллари давлат томонидан қўллаб-қувватланишини кўзда тутди. Бундай қўллаб-қувватлаш имтиёзли кредитлаш, моддий-техник таъминлаш, солиққа тортиш бўйича амалга оширилади.

Польшада ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи ва ер бозори Сейм томонидан қабул қилинган қонунларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган. Польшанинг аграр сиёсати йирик ердан фойдаланувчиларни, юқори товар ишлаб чиқарувчи деҳқон хўжалиklarини қўллаб-қувватлашга қаратилган.

1990 йилда Польшада “Ер хўжалиқлари ва кишлоқ хўжалиги мулкларини олиб қўйиш тўғрисида”ги Қонунга ўзгартириш киритилиб, ер барча польшалик фуқаролар учун, муайян шартларга риоя этган ҳолда чет элликлар учун ҳам эркин олди-сотди (аукцион тизими орқали) қилинадиган товарга айланди.

Чехия ва Словакияда эса, ер ислохотлари хусусий сектор ролини кучайтиришга қаратилган босқичма-босқич тадрижий ривожлантирилганлиги билан тавсифланади.

Ер муносабатлари асослари 1991 йил қабул қилинган “Ер тўғрисида”ги Қонунда белгилаб берилган. Ушбу қонунга биноан, барча ердан фойдаланувчилар ижарачилар, ушбу ерлар ва мулкларнинг эгалари эса, ижарага берувчилар мақомига эга бўлди.

Давлат ерларини хусусийлаштириш давлат ер фонди ва уларнинг жойлардаги бўлимлари томонидан амалга оширилади.

Қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган реституция давлат хўжалигидаги ерларини 25.02.1948 йилдан 01.01.1990 йиллар

оралигида олинган ерларни собиқ эгаларига кайтаришни кўзда тутди.

3. Италия.

Италиянинг замонавий ердан фойдаланиш тизими XX асрнинг 50-йилларида бошланган ер ислохотлари таъсирида шаклланган. Ислохотларнинг мақсади янги деҳқон хўжалиklarини ташкил этиш, ижтимоий ва иқтисодий инқирозга барҳам бериш, ишлаб чиқарувчилар билан ер ўртасидаги алоқадорликни мустаҳкамлаш, эгалик хиссини уйғотишга қаратилган эди.

Деҳқон хўжалиklarини тузиш бўйича ҳуқуқий база қуйидаги қонунлардан иборат бўлди:

1. 1950 йил 12 майдаги 230-сонли Қонун (Аграр ислохотларни тартибга солиш тўғрисида).

2. 1950 йил 21 октябрдаги 841-сонли Қонун (муайян ҳудудларда аграр ислохотларни олиб киришга ва ер ислохотлари бўйича давлат бошқарув органларини таъсис этишга қаратилган)

Ер ислохотлари Италияда икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда алоҳида шахслар эгалигидаги хусусий ерларнинг экспроприацияси (мажбурий тортиб олиш) амалга оширилган. Экспроприация замирида ётувчи мезонлар аралашув ҳудудига қараб фарқланган. Муайян ҳудудларда (тоғли, тоғ ёнбағири) 300 гектардан зиёд ер участкалари экспроприация қилиниши кўзда тутилган бўлса, бошқа ҳудудларда ернинг ўлчами ва ҳосилдорлиги асосий мезон вазифасини бажарган. Шу тариқа юқори ҳосилдорликка эришган “намунали хўжалиklar” ажратиб олинган.

Экспроприация қонуний декрет асосида ўтказилган бўлиб, декретда унинг режалари батафсил тартибга солинган, шунингдек, ер мулкдорига тўланадиган пул компенсация ва уни ҳисоблаш, ерни баҳолаш тартиби белгилаб берилган.

Экспроприациянинг атрофлича режасини ислохотлар ўтказиш бўйича ҳокимият органи ишлаб чиққан. У ислохотлар ўтказиладиган ҳар бир ҳудудда таъсис этилган. Унинг фаолияти устидан назорат Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлигига юкланган.

Иккинчи босқичда қишлоқ хўжалиги участкаларини махсус шартнома асосида топширишга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилган. Шартнома олди-сотдининг умумий ҳусусиятларига эга бўлиб, ер участкасини унинг қийматини 30 йил мобайнида ҳар йили тўлаб бориш шарти билан беришни кўзда тутган. Бунда асосий талаб

шу бўлганки, ер участкасини олмакчи бўлган шахс бевосита ер участкасида ишлаб чиқаришни амалга ошириши, яъни ерда ўзи ва оиласининг меҳнати билан ишлаши лозим бўлган. Шунингдек, уч йиллик синов муддати белгиланган, ер мулкдори уни 30 йил мобайнида сотиши таъқиқланган. Шу билан бирга, ер участкасининг бўлинмаслиги мажбурияти белгилаб қўйилган бўлиб, бу ушбу участканинг яхлитлигини таъминлаган.

4. Франция.

Францияда замонавий ердан фойдаланиш тизими асослари 1945 йилда амалга оширилган аграр ислохотларга бориб тақалади. 1946 йил ер қонунчилигига киритилган ўзгартишлар асосида ҳар бир ердан фойдаланувчининг: ер участкасидан барқарор ва узок муддатли фойдаланиш ҳуқуқи, хўжалик бошқаруви автономияси, мулкдор билан низо бўлганда унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатланди.

Францияда қишлоқ хўжалиги тадбиркорлиги андазаси сифатида Франция учун анъанавий бўлган оилавий хўжалик танланди. Ер учун ижара ҳақи миқдори давлат томонидан ер бозоридаги талаб ва тақлиф асосида қатъий назорат қилинади. Ушбу даврда рўй берган ер мулкдори ваколатларининг ердан фойдаланувчи-ишлаб чиқарувчига ўтказилиши 1960 ва 1962 йилларда “Қишлоқ хўжалигини йўналтириш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилиниши билан мустақамланган бўлиб, ушбу қонунчилик ҳужжатлар аграр соҳани ривожлантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Иқтисодийнинг аграр соҳаси кўп сонли қонун ва қарорлар амал қиладиган майдонга айланиб қолди. Натижада шаклланган мураккаб тизим давлат аралашуви сингари қатъий шаклни нисбатан қайишқоқ ва диспозитив шакл – давлат ҳокимияти ва ердан фойдаланувчи ўртасида шартнома тузиш билан уйғунлашувни таъминлади.

Францияда ерга нисбатан жамоавий, индивидуал (хусусий) ва аралаш шаклдаги мулк шакллари амал қилади. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар эса, фақатгина ўтмишдан шу ҳудудда яшаб келган фуқароларга нисбатан берилиши кўзда тутилган.

Франция тажрибаси шундан далолат берадики, унда экологик, эстетик ёки маданий жиҳатдан муҳофазага муҳтож ҳудудларни ҳимоя қилишни ташкил этиш асосан ер мулкдори зиммасига юкланган.

5. Австралияда ерга нисбатан давлат ва хусусий мулкчилик.

Австралияда ҳалигача XIX асрда қабул қилинган ерларни эркин танлаш (free selection) тенденцияси амалда ва ҳуқуқий аҳамиятга эга.

Даставвал ушбу принцип Австралиянинг ҳар қандай фуқароси муайян ҳажмдаги (тупроқнинг унумдорлигидан келиб чиқиб 200 дан 800 гектаргача) ер участкасини олишга даъво қилиши мумкин. Ҳозирда ҳам Австралияда ушбу ҳолат қонун даражасида мустаҳкамлаб қўйилган, фақатгина бериладиган ер участкаси ҳажми кискәртирилгани ҳолда концессионер зиммасига юкланадиган мажбуриятлар доираси ортган. Ер эгаси уй қуриши, ернинг бир қисмини қайта ишлаши ва ўз участкасида истикомат қилиши талаб этилади.

Ер участкаларини сотиш билан бир қаторда ерларни ижарага бериш амалиёти ҳам кенг тарқалган. 1892 йилда Австралияда ерни ҳар йили унинг қийматининг 4%и миқдорида рента тўлаш шarti билан 99 йилга ижарага беришни назарда тутадиган қонун қабул қилинган. Шу йўл билан давлат ер участкасидан мулк ҳуқуқидан бутунлай маҳрум бўлмайти ва бир вақтнинг ўзида ўзига муайян даромад тушиб туришини таъминлайди.

1894 йилда ўта йирик ер участкаларини жамоат манфаатлари йўлида мажбурий олиб қўйишга рухсат берувчи қонун қабул қилинди. Алоҳида махсус ташкил этилган палата мажбурий олиб қўйилаётган ер участкасининг нархини баҳолайди ва давлат уни сотиб олади ва қайта кичик участкаларга тақсимлаб сотади ёки ижарага беради.

Австралиянинг замонавий аграр қонунчилиги давлат ер мулкчилигига нисбатан монополияга ўрнатиши лозим деган қоидадан келиб чиқади ва ҳар бир хоҳловчига ўзини ва оиласини боқитиш учун лозим бўлган миқдорда ер участкасини у ушбу участкада бевосита ишлаши шarti билан беришни кўзда тутаети. Австралияда ернинг энг йирик мулкдори давлат ҳисобланади.

Хорвижий мамлакатлар ер соҳасидаги давлат бошқаруви

Деярли барча ривожланган давлатларда ер ресурслари бошқарувини ташкил этишнинг асосида ерга бўлган муносабатларни давлат томонидан тартибга солиш кўзда тутилган. Жумладан, Германияда ерга нисбатан мулкчиликнинг барча шакллари амал

қилсада, ерларнинг 90%дан зиёдроғи хусусий мулкчиликда ҳисобланади. Немис ер қонунчилиги қишлоқ хўжалиги ва ўрмон фонди ерлари муомаласини тартибга солиш ушбу ер участкаларини бўлиб ташлаш, фойдаланиш мақсадини ўзгартиришни таъқиқлайди ва агросаноатда юқори самарали ишлаб чиқаришни таъминлашни кўзда тутлади. Бунда асосий эътибор ерлардан оқилона фойдаланиш; уларнинг хўжалик муомаласини чеклашга йўл қўймаслик; ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқий мажбуриятларини бажаришлари, шу жумладан солиқ тўловларини тўлашлари (бу борада Германияда махсус қишлоқ хўжалиги судлари амал қилади) устидан назоратни амалга оширишга қаратилган. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни хусусий мулк қилиб сотиш билан боғлиқ шундай қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва мулкдорга нисбатан қатъий касбий талаблар Швеция, Франция, Италия ва Испанияда ҳам амал қилади.

АҚШда федерал мулкчиликда 10%дан ортиқ ерлар жамланган бўлиб, унда ҳам турли тоифадаги ер участкаларидан мақсадли фойдаланиш борасида қатъий талаблар белгилаб қўйилган. Шу жумладан ҳудудни зоналаштириш ва ердан фойдаланиш қондаларини бузганлик учун санкцияларни кўзда тутувчи экологик аҳамиятдаги талаблар жорий этилган.

Ер муносабатларини тартибга солиш бўйича халқаро тажрибани таҳлил қилиш гарчанд, аксарият ривожланган давлатларда турли ер фонди тоифаларига нисбатан хусусий мулкчилик тан олинган ва ер участкаларини хусусий мулкчиликка бериш билан боғлиқ қонда ва шартлар жорий этилган бўлсада, давлат ерга бўлган ҳуқуқ шакли сифатида ижара муносабатларини рағбатлантиришининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Таъқидлаш лозимки, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда турли давлатлар қонунчилиги ижара шартномаси шартларини, ижара ҳақи миқдори ва шаклини, уни ҳисоблаш усулини, мезонларини, ижарачиларга нисбатан талабларни, шунингдек, давлат томонидан ер ижараси муомаласини қўллаб-қувватлаш бўйича қўриладиган чораларни, ижарачиларни ҳуқуқлари кафолатларини белгилашда бир-биридан фарқ қилади.

Хусусан, Нидерландия ва Италияда ижара ҳақининг энг юқори миқдори қонун билан белгилаб қўйилган, француз ва немис қонунчилиги ижарачиларга ер эгасининг хоҳишидан қатъий назар

муайян ишларни амалга ошириши мумкинлигини кўзда тутати. Франция ва Янги Зеландияда ер участкасини ижарага олишга қарор қилганларга ер участкасини танлашга, агробизнесни ривожлантириш имтиёзли товар кредитини олишга ёрдам бериш кўзда тутилган. Шу билан бирга катор давлатларда (Франция, Англия, Австрия, Нидерландия) кишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни ижарага олишга даъвогарларни касбий тайёргарлигига нисбатан қатъий талаблар жорий қилинган, хусусан бунда уларнинг аграр соҳадаги иш тажрибаси ва бошланғич маблағи каби жиҳатлар эътиборга олинади.

Халқаро амалиётда ер ресурсларини бошқариш ер ҳуқуқининг марказий масаласи бўлиб, унда ер соҳасидаги бошқарув самарадорлигини оширувчи муҳим институт сифатида ер кадастрини ташкил этишга алоҳида урғу берилган.

Ер кадастри ҳозирда амалда деярли барча давлатлар қонунчилиги ва тажрибасида қўлланилаётган бўлиб, ер ресурсларидан фойдаланиш ва ҳолатини баҳолаш, ҳисобга олиш тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ ва хусусиятига кўра турдош бўлган объектларни аниқлаш ва ажратиш ва келгусида уларни картографиясини тузиш ҳамда миқдори ва сифатига оид хусусиятларини тақдим этишни кўзда тутати.

Қатор давлатларда “кадастр” термини билан бир каторда “мулк рўйхати (реестри)” ва “ер реестри” тушунчалари ҳам кенг қўлланилади. Мулк рўйхати қоида тариқасида кўчмас мулк тўғрисида асосий маълумотларни камраб олади. Ер реестридан ердан фойдаланувчи, шунингдек, тегишли ер участкасига бўлган барча юридик ҳуқуқлар тўғрисидаги маълумотлар ўрин олган бўлади. Мамлакатимизда кадастр мазмунан ушбу институт билан бир хил функцияларни бажаради.

Данияда кадастр асосан йирик майдонли ер участкаларини карталаштиришни кўзда тутати. Кадастр тизимининг асосий функцияси – бу ҳар бир ер участкасининг ўзига хос хусусиятларини ва фойдаланиш хоссаларини аниқлашга қаратилган. Данияда кадастрнинг мақсади ўтмишда ер участкалари мулкдорларидан тупроқ сифати кўрсаткичи (ҳосилдорлиги)га қараб тўлов ундириш бўлган. Ҳозирда ҳам кадастрнинг ушбу функцияси сақланиб қолинган бўлсада, эндиликда ҳисоб-китоблар замирида участканинг бозор баҳоси ётади. Боз устига, қўшимча равишда кадастрнинг

мақсади сифатида ерга бўлган қонуний ҳуқуқларни тасдиқлаш ҳам киритилди.

Нидерландияда кадастрни кадастр хизмати юритади. Қуйидагилар унинг функциясига киради: мулк ҳуқуқининг ўзгариши ва гаровга қўйиш билан боғлиқ барча ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни ақс эттирувчи оммавий қайд китобини юритиш; кадастр ҳужжатларини мулк ҳуқуқи асосида юритиш; кадастр участкалари чегараларини расмга тушириш; кадастр карталарини уларнинг участкаларини туширган ҳолда тузиш.

Нидерландия кадастр хизмати триангуляция тармоқларини сақлаб қолиш ва янгилаш, янги ердан фойдаланишларни режалаштириш, шунингдек, йирик масштаби карталарни яратиш, янгилаш ва ишлаб чиқаришда иштирок этади. Ҳозирги кунда мамлакатда кўп мақсадли автоматлаштирилган кадастр тизими мавжуд, зеро, ҳукумат фақатгина марказлаштирилган ахборот тизимларини яратишгина мамлакат раҳбариятини ер ресурслари тўғрисида зарур маълумот билан таъминлаши мумкин.

АҚШда ер кадастрини юритиш даставвал бўш ерларнинг катта қисмига аҳолини тез ва самарали жойлаштириш мақсадида, кейинчалик эса, солиққа тортиш билан боғлиқ вазифаларни ҳал қилишга қаратилган. АҚШда иктисодий ва ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши кўп мақсадли кадастр тизимини яратиш заруриятига сабаб бўлди. Замонавий АҚШ кадастр тизими ўзида ахборотни тўплаш, сақлаш ва қидиришда бошланғич объект сифатида “парцелла” деб номланган участкадан фойдаланади. АҚШда кўп мақсадли кадастр тизимининг асоси бўлиб, аниқ геодезия тармоқ, ердан фойдаланувчилар ва ер участкаси тўғрисида юридик маълумотлар ҳисобланади.

Кўп мақсадли кадастрнинг ахборот тизими маълумотлар базасига қуйидаги файллар киритилган:

- ҳуқуқий тавсифи – графика кўринишида зарур матнли кўшимчалар билан ифодаланади;
- ер мулкчилигини ҳисобга олиш – ҳар бир парцелл ва унинг ичига кирувчи ҳар қандай бинолар тўғрисидаги маълумот;
- бозор маълумотлари – ернинг нархи ва ундан фойдаланиш харажатлари, ижарага олинган ёки сотиб олинган қуни;
- ердан фойдаланиш – солиқ тўловчилар, солиқ миқдори ва солиқ ставкаси тўғрисидаги маълумотлар.

Барча файллар ўртасидаги алоқадорлик парцелл коди ёрдамида таъминланади.

Финляндияда ер ҳисоби бўйича кадастр фаолиятини 1683 йилда ташкил этилган ва ҳозирга қадар фаолият кўрсатиб келаётган Финляндия Миллий ер хизмати амалга оширади. 1750 йилда Финляндияда кенг қўламли ер ислохотлари ўтказилиши натижасида фойдаланишдаги ер участкаларининг аниқ чегаралари белгилаб қўйилди. Амалда шу йилдан бошлаб мамлакатда ер ва кўчмас мулкни бошқариш тизими ишга туширилди.

Финляндия Миллий ер хизмати давлат хизмати сифатида Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлигининг таркибига киради. Ушбу хизмат мамлакат бўйича 21 та минтақавий бўлимларига (кадастр бюrolари) эга. Кадастр фаолиятини молиялаштириш аралаш кўринишга эга бўлиб, давлат бюджети ҳисобидан фақатгина улар фаолияти учун зарур бўлган миқдордаги маблағ (тахминан 50%) ажратилади, маблағнинг қолган қисми эса, иш бажариш, картографик маҳсулотларни сотиш, пуллик хизмат кўрсатиш ҳисобига тўлдирилади. Шунингдек, ер-кадастр ишлари мажмуини юритиш учун жойларда ўзининг муниципал кадастр хизматлари фаолият кўрсатади. Давлат ва муниципал кадастр хизматлари ваколатлари катъий тақсимланган: Финляндия Миллий ер хизмати қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар (аҳоли пунктларидан ташқаридаги ерлар), муниципал хизматлар эса, ўз ҳудудлари доирасидаги ер ресурсларини бошқарадилар.

Ер ресурслари бошқаруви соҳасидаги Англия тизими тор йўналишдаги бошқарув функцияларини бажаришга ижтисослаштирилган турли хизматларнинг тармоқлари тизимини камраб олади. Моҳият эътибори билан Буюк Британияда ер кадастри ерларнинг кадастр ҳисобининг режали асосларини юритиш масаласини ҳал қиладиган Картография миллий хизмати; ер ва кўчмас мулк эгалари ҳуқуқларини рўйхатга олувчи Ерларни рўйхатга олиш хизмати; солиққа тортиш мақсадида ерларни давлат томонидан доимий равишда баҳолаб боришни амалга оширадиган Баҳолаш миллий бюросининг маълумотлари асосида шакллантирилади. Финляндиядаги сингари ушбу ҳуқумат ташкилотлари ҳам қисман давлат томонидан ва қисман пуллик хизмат кўрсатиш ҳисобидан молиялаштирилади.

Хорижий мамлакатларда ер ресурслари соҳасидаги бошқарув амалиётини таҳлил қилиш ер муносабатларини тартибга солишдаги анъанавий масала ерга нисбатан хусусий мулкчилик билан боғлиқ. Халқаро тажриба асосида ушбу муаммони ҳал қилиш мақсадида ерга нисбатан давлат монополиясини ўрнатиш бозор муносабатлари шароитида давлат ер сиёсатининг марказий масаласи бўлмаслиги лозим.

6-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА СУВ ҲУҚУҚИ

Сув – сайёрамиз биохилма–хиллиги ва экотизимнинг ҳаёт манбаи. Гарчи Ер шарининг 71 фоиз қисми сув билан қопланган бўлса–да, чучук сув умумий сув микдорининг салкам 2 фоизинигина ташкил этади, холос.

Ер юзидаги экологик муаммолар дунёнинг исталган нуқтасига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Чунки бутун борлик битта экотизимда ётади. Демак, Марказий Осиё ҳам бундан мустасно эмас.

Мутахассисларнинг тадқиқот натижаларига қараганда, глобал иссиқ, ҳароратнинг кўтарилиши ҳисобига Марказий Осиёдаги мавжуд музликларнинг захираси 2015 йилга бориб, 40–50 фоизга камайиши тахмин қилинапти, бу эса сув таъминотини 20–30 фоизга қисқаришига олиб келади.

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1992 йил Рио–де–Жанейро шаҳрида “Атроф муҳит ва тараққиёт” мавзуида бўлиб ўтган конференциясида жаҳон жамоатчилигининг эътибори сув муаммосига қаратилди. Сув ресурсларидан тежаб фойдаланиш, соф саклаш масалаларини йўлга қўйиш юзасидан таклифлар қабул қилинди. Айни вақтда ер юзидаги 6 миллиард аҳолининг 1,2 миллиард нафари тоза ичимлик сувига муҳтож, 2,3 миллиард нафар одам санитария ҳолати талаб даражасига жавоб бермайдиган сувдан фойдаланишга мажбур бўлмоқда. Яна бир муаммо, дунё аҳолисининг ҳар 10 нафаридан 4 нафари тоза ичимлик суви етишмайдиган ҳудудларда яшайди. Бундай ҳолат 2005 йилга бориб, ҳар 10 нафар одамнинг 6 нафари тоза ичимлик суви танқислиги муаммосини бошдан кечириши эҳтимоли бор, деганидир. Шунинг учун ҳам бу соҳада бир қатор муаммолар бор.

Авваламбор, трансчегаравий дарёлар – Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёларининг сувларидан фойдаланишда оқимни трансчегаравий бошқариш оқибатлари кўпроқ дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган ҳудудларда сезилади. Сувларни трансчегаравий бошқариш юқорида жойлашган мамлакатлар хатти–ҳаракатларининг нечоғли келишилганлигига боғлиқ. Шунинг учун Марказий Осиё мамлакатлари ҳукуматлари Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёларининг трансчегаравий хусусиятларини алоҳида инобатга олиб, сувлардан оқилона ва адолатли тарзда халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилган ҳолда фойдаланишлари талаб этилади.

Жумладан, фойдаланиб келинаётган мавжуд сув манбаларининг 85 фоизга яқини қўшни республикаларда ҳосил бўлиб, юртимизга оқиб келади, 15 фоиз атрофидаги сув манбалари эса мамлакатимиз ҳудудида ҳосил бўлади. Халқ хўжалиги гармоқларининг бир маромда фаолиятини ортиқча сарф—ҳаражатсиз таъминлашда, сув захиралари билан боғлиқ маълумот ва манбалар муҳим аҳамиятга эга. Кейинги вақтларда минтақадаги дарёлар оқимларининг сув сарфини аниқлашда мутахассислар фикрича, тоғларда, музликларда, дарё ўзаниларида фаолият кўрсатаётган гидрологик постлар сонининг камайиб кетганлиги боис, маълумотлар аниқлиги пасайган. Бу ҳам бир сабаб бўлиши мумкин, лекин бизнинг фикримизча, ушбу ҳолатнинг юзага келишида, тоғли ҳудудларда ёғадиган қор ва ёмғирларнинг ерга шимилишини ҳамда ер ости сувларининг узок вақт тўйинишини таъминлашда омил бўлиб хизмат қилувчи ўсимлик дунёси (яъни ўрмонлар, ўтлоқлар, тўқайлар ва х.к.) билан қопланган сойларнинг, жилғаларнинг ҳолати муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун бугунги кунда сув ресурсларидан халқ хўжалигида оқилона фойдаланишда ва уларни муҳофаза қилишда, фойдаланиб келинаётган мавжуд сув манбаларининг асосий қисми қўшни республикаларда ҳосил бўлишини ҳисобга олган ҳолда, улар билан ҳамкорликда кенг қамровли экологик—гидрогеологик, гидромелиоратив, гидрологик ва бир қатор илмий тадқиқот—қидирув ишларини олиб бориш зарур, деб ўйлаймиз.

Мамлакатимизни сув ресурслари билан боғлиқ хусусияти шундаки Ўзбекистон Орол денгизи ҳавзаси сув тизимлари марказида жойлашган бўлиб, ҳудуд дарё оқимининг 10-12%га яқини (йилига 10-13 км³) мамлакат чегараларида шакллансада, денгиз ҳавзаси сув ресурсларининг 50%дан ортигини истезмол қилади. Сув ресурсларидан тақчилликни шунингдек Афғонистон шимолий ҳудудларининг бир қисми ҳамда Қозоғистоннинг Орол денгизи ҳавзаси сув тизимларига туташган ҳудуди сезмоқда. Сирдарё ва Амударёнинг юқори оқимларида жойлашган мамлакатларда ҳавзанинг 80%дан ортиқ сув ресурслари шаклланади: Қирғизистонда йилига 27–28 км³ ёки Сирдарё ҳавзаси дарё оқимининг 71–72%, Тожикистонда 47 км³, ёки Амударё ҳавзаси бўйича оқимнинг 63%, Афғонистон ҳудудида эса Амударё оқимининг 20–22 км³ (тахминан 25%) миқдори шаклланади.

Минтакада сув ресурслари тақсимланишининг табиий бир текис эмаслиги Сирдарё ва Амударёнинг юқори оқимларида барпо этилган гидротехник иншоотлардан фойдаланиш режимига нисбатан қарама-қарши ёндашувларга олиб келмоқда. Қирғизистон ва Тожикистон учун оқим бўйича қуйида жойлашган давлатлар манфаатларини инобатга олмай туриб, сув истеъмолнинг энг чўққисига чиққан даврида, уларни сув омборларидан чиқариб, ушбу иншоотларни электр қувватини ишлаб чиқариш режимда ишлатиш манфаатлидир. Қўшни давлатларда Ўзбекистоннинг ирригация-мелиоратив тизимларини сув билан таъминловчи қатор гидротехник иншоотларнинг жойлашганлиги натижасида, республика сув ресурсларидан фойдаланиш масаласида уларнинг ҳаракатларига боғлиқлик юзага келади.

Сўнги 10 йил давомида Амударёдан Орол денгизига сув оқиб келиши фақатгина етарли даражада серсув бўлган 4 йил давомида (1992, 1993, 1994, 1998) 10 км³ дан ошди, бошқа йилларда эса сув оқиб келиши анча кам бўлди, баъзи йилларда деярли (1997, 2000) нолга тушди. Орол денгизи сув сатҳининг пасайиши давом этмоқда, бу пасайиш денгизга сув келиб тушиши оз бўлган йилларда 50-60 смни ташкил этади. Сув тақчил бўлган 2000 йилда февралдан бошлаб декабрь ойигача Амударёдан Оролга сув келиб тушмади. Катта денгиздаги сув сатҳи 1 метрга пасайди, 2000 йилнинг 1 январидан 2001 йилнинг 1 январига қадар сув юзаси майдони 2,2 минг км² га қискарди.

Сув ҳавзасининг янада шўрланиши содир бўлиб, унинг минераллашганлиги 2000 йилнинг ноябрига келиб 67 г/л га етди.

Қирғизистон Республикаси ва Тожикистон Республикаси ҳудудларида баланд тоғ ҳудудлардаги оқимни шаклланиш жойларида дарё оқимлари ва гидрометеорологик режимларни кузатиш бўйича кўплаб пунктларининг ёпилиши вегетация даврлари орасида сув ҳўжалиги комплекси ишлари стратегиясини танлаб олиш учун зарур гидрометеорологик ахборотлар етишмаслигига сабаб бўлмоқда. Ёнилғи-энергетика ресурсларини алмашиш бўйича ҳар йиллик келишувлар имзоланишининг ортга сурилиши табиий сув тақчиллигига (20%) яна 10% сунъий сув танқислигини (10%) қўшиб, сув тақчиллиги муаммосини янада оғирлаштирди.

Сув тақсимлашдаги бошқариш суст бўлганлиги сув тақчил бўлган шароитларда сувдан фойдаланишни бир текис

бошқарилишини таъминламади. 2000 йилда бўлган ҳолат бунга мисол бўлади. Сирдарё дарёси ҳавзасида ҳавзадаги ўртача сув билан таъминланганлик 75–80% бўлган, ҳавза юқорисида жойлашган сувдан фойдаланувчиларнинг устуворлиги шароитларда сувдан фойдаланувчи ўзига хос минтақалар 45–55% сув билан таъминланган бўлиб қолди.

Амударё дельталари ва қуйи қисмлари манфаатларини эътиборга олмаслик барча сув ҳавзаларининг деярли қуриб қолишига олиб келди ва уларнинг экологик ҳолатини, шу жумладан Судочье каби барқарор сув ҳавзаси экологик ҳолатини ҳам кескин ёмонлаштирди, унда сувнинг минераллашганлиги 10 г/л даражагача кўтарилди, деярли барча балиқлар шу жумладан ондатра ҳам нобуд бўлди. Биргина Қорақалпоғистонда сув етишмаслиги сабабли 210 минг гектар ёки барча экин экиш майдонларининг 45% нобуд бўлди. 116 минг гектар шоли майдонларидан фақатгина 15 минг гектари сақлаб қолинди холос. Хоразм вилоятидаги ҳолат ҳам бундан яхши бўлмади, бу ерда экинларнинг 65 минг гектардан ортиғи нобуд бўлди.

Халқаро ҳуқуқнинг умумий тамойиллари ва меъёрларига мувофиқ, сув ҳавзасида жойлашган давлатлар ўз ҳудудларида трансчегаравий сув ҳавзаларидан одилона ва оқилона асосда фойдаланишлари лозим. Хусусан, давлатлараро аҳамиятга эга бўлган ва икки ёки ундан ортиқ давлатлар ҳудудидан оқиб ўтадиган сув объектлари сув ҳавзасида жойлашган давлатлар томонидан сувдан оптимал фойдаланиш ва уни зарур даражада экологик муҳофаза қилган ҳолда, у билан боғлиқ манфаат олиш мақсадида фойдаланилади. Сув ҳавзасида жойлашган давлатлар халқаро сув объектида фойдаланиш, ўзлаштириш ва муҳофаза қилишда одилона ва оқилона тарзда иштирок этадилар. Бундай иштирок ўз ичига сув объектидан фойдаланиш ҳуқуқи бўлгани каби, уни муҳофаза қилиш ва ўзлаштиришдаги ҳамкорлик бўйича мажбуриятларни ҳам олади.

Ушбу ҳолатда сувдан оптимал (одилона) фойдаланиш тарафларнинг ҳар бири зарар ёки кониктирилмаган эҳтиёжларини энг оз даражагача пасайтириш билан барча эҳтиёжларини имкони борича қондирилишига эришишни англатади. Халқаро ҳамкорликнинг бундай тамойиллари халқаро ҳуқуқ ҳужжатларида акс эттирилган (БМТ Низоми, атроф–муҳит муаммолари бўйича БМТнинг Стокгольм декларацияси, БМТнинг атроф–муҳит ва ривожланиш

бўйича “XXI–аср кун тартиби” ва бошқа мавзулардаги Конференциялари (Рио–де Жанейро).

1991 йилдан кейин ишлаб чиқилган юридик ҳужжатлар бизнинг минтақада янги шароитларда юзага келган муаммолар доирасини гула камраб олмайди. Халқаро сувлар, ҳаво кенглиги бўлгани каби, фойдали қазилмалар каби бошқа табиий ресурслардан шуниси билан фарқ қиладики, улар дарё ҳавзасида яшовчи барча халқларга тенг даражада тегишлидир. Демак, ҳудудда яшовчи халқларнинг ҳавза трансчегаравий сув ресурсларига бўлган тарихий тенг ҳуқуқлари ҳамда давлатларнинг ўз ҳудудларида кўшни давлатларга зарар етказмаган ҳолда, табиий ресурслардан фойдаланишларидаги оптимал уйғунликни қидириб топмок зарур.

Бу каби ёндошиш давлатлараро келишувига асос қилиб қўйилган, унинг лойиҳаси Сирдарё ҳавзасида жойлашган давлатларга тарқатилган бўлиб, у ҳозирда кўриб чиқиш ва келишиш босқичида турибди. Табиийки, Амударё ҳавзаси бўйича ҳам шунга ўхшаш келишув ишлаб чиқилиши лозим.

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Орол денгизи ҳавзаси сув ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилишнинг ягона тизимини яратиш ташаббускори бўлиб чиқди. Ушбу мақсадда, Давлатлараро сув хўжалигини мувофиқлаштириш комиссияси (ДСХМК) ташкил этилган бўлиб, унга Амударё ва Сирдарё дарёлари сувлари, қайтарма сувлар билан бирга, Орол денгизи ҳавзаси суаларини бошқариш топширилди.

Шунингдек, Ўзбекистон сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш борасида халқаро ташкилотлар билан ҳам фаол ҳамкорликни йўлга қўйганлигини таъкидлаш лозим. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 20 мартдаги №79-сонли “Осиё тараққиёт банки ишгирида “Сурхондарё вилоятининг сув таъминоти ва санитарияси” лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги¹, 2009 йил 10 августдаги № ПҚ-1172-сонли “Осиё тараққиёт банки ишгирида “Фарғона ва Зарафшон водийларида сув ресурсларини бошқариш” лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги² қарорлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 30 августдаги №252-сонли

¹ “Ўзбекистон Республикаси хонун ҳужжатлари тўдлами”, 2009 йил, 13-сон, 144-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2009 йил, 8-сон, 319-модда

“БМТнинг Тараққиёт дастури иштирокидаги “Зарафшон дарёси ҳавзасида сув ресурсларини интеграцияли бошқариш ва сувни тежаш режаси” лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари бу борада халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этади.

Сув ресурсларидан оқилона ва ўзаро манфаатли фойдаланиш, гидротехник иншоотлардан фойдаланишда қарама-қарши томонларнинг манфаатларни келиштириш мақсадида, 1998 йилнинг март ойида Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасида “Сирдарё дарёси ҳавзаси сув-энергетик ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида”ги келишув имзоланди. Келишув ҳавзанинг қуйи қисмида жойлашган ва гидротехник иншоотлар режимини бошқаришда Қирғизистонга иқтисодий комплексацияни кўзда тутди.

Шу билан бир вақтда, мазкур келишув масаланинг фақатгина бир томонини – қандай қилиб ҳавзанинг трансчегаравий сувларини бевосита тақсимлаш ва улардан фойдаланиш асосий тамойилларга тегилмасдан бой берилган имкониятларни қоплаш мумкинлигига урғу беради.

Бундан ташқари, ханузга қадар ДСХМК ҳамда Орол денгизини қутқариш Халқаро жамғармаси таркибига кирувчи бошқа ташкилотларнинг мақоми тўлиқ келишилмаган, уларнинг қарорларини амалга ошириш механизмлари тартибга солилмаган

Ҳозирги кунда трансчегаравий сувларни бошқариш ва фойдаланиш соҳасида қуйидагича вазият юзага келмоқда.

Қирғизистон Сирдарё сув ресурсларидан фойдаланишда устунликка эришишга интилмоқда ва ишлаб чиқилган ва кўп йиллар давомида муҳокама этиб келинаётган келишувларни имзолашни орқага суришга ҳаракат қилмоқда.

Тожикистон сўнги пайтларда Қирғизистон мафқурасини қўллаб-қувватлаш ва уни Амударё ҳавзасига нисбатан қўллаш йўналишини қабул қилмоқда, шунингдек Қирғизистон каби Сирдарё ҳавзасида бошқарувчи ролига даъвогарлик қилмоқда.

Туркменистон Амударёнинг ўрта ва қуйи оқими мамлақати сифатида, яқин ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш борасида Ўзбекистон ва Қозоғистон билан ягона нуқтаи назардан манфаатдор бўлиши керак эди. Бироқ ўзининг Амударё бўйича эгаллаган яхшироқ ҳолатидан фойдаланиб, ДСХМКдаги иштирокини сақлаган ҳолда,

доимо икки томонлама келишувларга қарайди. Оролни кутқариш Халқаро жамғармаси ижроия кўмитасининг штаб-квартираси Ашхободга кўчирилганидан сўнг, Давлатлараро сув хўжалигини мувофиқлаштириш комиссияси (ДСХМК)да Ўзбекистон билан анча яқин ҳамкорлик қила бошланди. 2000 йилдаги сув тақчиллиги Туркменистон учун сабоқ бўлиши керак, чунки Тошҳовуз вилояти атиги 50% сув олганлиги сабабли, Қорақалпоғистон каби катта зарар кўрди.

Қозоғистон умуман олганда, Ўзбекистон каби, минтақа сув ресурсларини бошқариш ва улардан фойдаланиш борасида Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорликни сақлаб қолиш ва қўллаб-қувватлашдан манфаатдор. Шу билан бирга, Тўқтақўл сув омбори иш режимида боғликдан қутилиши мақсадида, Қозоғистон Чордара сув омборидан куйроқда яна бир Тўқтақўл сув омборидан кишги даврда чиқариладиган сувларни ушлаб қолувчи Кўксарой сув омборининг қурилиши мўлжалланмоқда.

Бир томондан сув ресурсларининг минтақада чекланганлиги улардан бизнинг республикамизда янада оқилона фойдаланишни талаб этади. Хусусан, сув йўқотилишини минималлаштириш учун суғориш тизими иш тартиби ва параметрларини суғориш техникаси билан яқин боғланишини ўз ичига оладиган сувни муҳофаза қилиш ва сувни иқтисод қилувчи тадбирлар мажмуасини амалга ошириш йўли билан оқилона фойдаланишга эришиш даркор.

Экспертларнинг баҳолашларича, суғоришда сувни иқтисод қилувчи технологиялар ва янги усулларнинг татбиқ этилиши, ирригация тизимларини такомиллаштириш бўйича тадбирларни амалга оширилиши фақатгина Ўзбекистонда йилига 15–20 км³ гача сув тежаб қолиш имконини беради, бироқ бу ишлар катта капитал маблағлар ҳаражатини талаб этади ва улар ташкилий тартибдаги чоралар билан боғлиқ бўлиши керак.

Ўзбекистонда суғориладиган ерларнинг 50% га яқини турли даражаларда шўрланган, бу ҳосилдорликнинг камайишига, шўр ювиш учун сувдан фойдаланишни кўпайишига тупроқ ости сизот сувлари сатҳларнинг кўтарилишига ва кучли минераллашган коллектор–зовур сувлари ҳажмининг ортишига олиб келади. Мазкур жараёнлар ерлар мелиоратив ҳолатининг ёмонлашиши, суғориш ва коллектор–зовур тармоқларининг паст самаралилиги билан боғлиқ бунинг сабабларидан бири – улардан керакли ҳажмларда тозалаш,

таъмирлаш ва реконструкция ишларининг бажарилмаслиги ҳисобланади.

Ичимлик сув таъминоти тизимларининг трансчегаравий манбаларга боғлиқлиги ҳисобга олган ҳолда, аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминланганлиги республика учун айниқса долзарб ҳисобланади. Мисол учун, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича аҳолининг ичимлик суви билан таъминланганлик кўрсаткичи ўртача 51,5% ни ташкил этган бир вақтда, бу кўрсаткич Беруний туманида – 36,3%, Шуманай туманида – 32,5%, Амударё туманида – 28,7% ни ташкил этмоқда ҳолос. Умуман олганда, мамлакат аҳолисининг учдан бир қисмидан кўпроғи давлат стандарти талабига жавоб бермайдиган ичимлик сувини истеъмол қилади.

Шунингдек, мамлакатимизда ер ости ва ер усти сувларининг трансчегаравий ифлосланиши қайд этилмоқда. Ушбу ҳолат асосан иккита ҳудудда: ер ости сувлари Сўх чиқиш конусининг шарқий қисмида (Фарғона вилояти) ва Зарафшон дарёси водийсининг юқори қисмида содир бўлмоқда. Уларни асосий ифлослантирувчилари бўлиб суғориладиган майдонлардан оқова сувлари билан келадиган минерал ва кимёвий ўғитлар, шунингдек Қирғизистон ва Тожикистондаги тоғ-кон корхоналари фаолиятлари билан боғлиқ саноат оқовалари хизмат қилади (Анзоб тоғ бойитиш комбинати ва Тожикистон олтин олиш комбинати).

Минтақа аҳолиси хавфсизлигига кўплаб тўғонларнинг техник ҳолати, шунингдек ҳозирга келиб 16,6 км³ ҳажмда сув тўпланиб қолган Сарез кўли табиий тўғонининг ҳолати ҳам таҳдид солади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 12 март 2008 йилда бўлиб ўтган Орол муаммолари, уларнинг аҳоли генофонди, ўсимлик ва ҳайвонот оламига таъсири ҳамда оқибатларини енгилаштириш учун халқаро ҳамкорлик чора-тадбирлари¹ Халқаро конференцияси иштирокчиларига йўллаган табригида юқоридаги масалаларга алоҳида эътибор берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек: Шу жиҳатдан олинганда, минтақанинг трансчегаравий сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш масалалари алоҳида долзарб аҳамият касб этади. Мазкур дарёлар барча замонларда уларнинг хавзаларида жойлашган давлатларнинг ҳаётий муҳим эҳтиёжларини таъминлаб келган.

¹ Халқ сўзи, 2008 йил, 13 март.

Бу ҳозирги кунда сув ресурсларидан, биринчи галда, трансчегаравий хусусиятга эга дарё оқимларидан мазкур минтақадаги барча мамлакат ва халқлар манфаатлари йўлида фойдаланишда ҳар томонлама пухта ўйланган ёндашув ва қарорларни амалга оширишни тақозо этувчи минтақанинг 6 давлатида яшаётган 50 миллиондан ортиқ кишининг ҳаётий муҳим манфаатлари ҳисобланади. Акс ҳолда бу Амударё ва Сирдарёнинг қуйи қисмларида сув таъминотини янада кийинлаштириши, қуриб бораётган Оролнинг экологик ҳалокатини жадаллаштириб юбориши ҳамда Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистоннинг ўн миллионлаб аҳолисининг барқарор ривожланиши ва амалда умуман бу ерда яшаши истиқболларини шубҳа остида қолдириши мумкин¹.

Трансчегаравий дарёлардан фойдаланишнинг асосий тамойилларини белгилайдиган халқаро ҳуқуқнинг энг муҳим ҳужжатларига, шу жумладан трансчегара сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ва фойдаланиш (1992) ҳамда халқаро сув оқимларидан кема қатновидан бошқача турда фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги (1997) конвенцияларга мувофиқ, сув оқимларидаги барча давлатлар “Ўзининг тегишли ҳудудлари чегарасида халқаро сув оқимларидан адолатли ва оқилона тарзда фойдаланишлари” назарда тутилади.

Ушбу масалага юридик адабиётларда ҳам алоҳида эътибор берилган². Мазкур ҳужжатларда, шунингдек, Халқаро сув оқимларидаги давлатлар томонидан ўз ҳудудида ундан фойдаланганида “сув оқимидаги бошқа давлатларга сезиларли зарар етказилишининг олдини олиш учун барча тегишли чора тadbирларни кўриш”, зарар егазилган ҳолатда эса – “бундай зарарни тугатиш ёки камайтириш учун, зарур бўлганда, зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги масалани муҳокама қилиш учун” тегишли чора-тadbирларни амалга ошириш бўйича давлатларнинг мажбуриятлари назарда тутилган.

Трансчегаравий сув оқимларининг сув ресурсларидан фойдаланиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқ минтақа давлатларининг “халқаро сув оқимларидан мақбул равишда фойдаланишга эришиш

¹ Халқ суғи, 2008 йил 13 март.

² Халмуминов Ж.Т. Реализация Конвенции по охране и использованию трансграничных водотоков // Ўзбекистон Республикаси Бosh прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2010. – № 1. – С. 24-28

ҳамда тегишли тарзда ҳимоя қилиш мақсадида” ҳамкорлик қилиш умумий мажбуриятини ҳам назарда тутди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Ш.М.Мирзиёевнинг Тожикистон Республикаси Бош вазири О.Ғ.Оқдоловга Роғун ГЭСи қурилиши лойиҳаси муносабати билан йўллаган мазтуби Ўзбекистон Республикасининг трансчегаравий сув билан боғлиқ бўлган муносабатларини замон талаби даражасида ифода этди. Жумладан унда, қўйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим деб топилди.

– ушбу лойиҳанинг Орол ҳалокати экибатларида минтақамизда юзага келган заиф экологик мувозанатга етказиши мумкин бўлган зарарига;

– ушбу лойиҳанинг Амударёда сув оқими ҳажми ва тартибининг ўзгаришига кўрсатадиган таъсирини инобатга олиш керак, чунки кескин континентал чўл иқлими шароитида яшаётган мазкур минтақадаги миллионлаб одамларнинг тақдири, айниқса мунтазам такрорланиб турадиган сув тақчиллиги даврида ичимлик ва сугориш сувларининг миқдорига бевосита боғлиқ эканини назарда тутиш лозим;

– ушбу лойиҳанинг техноген хусусиятта эга таҳдидлар, биринчи навбатда, кучли zilzilalar хавфидан нечоғли ҳимояланганлик даражасига эътибор қаратиш лозим, чунки Роғун ГЭСини қуриш мўлжалланаётган жой тектоник ёрилиш линиясида, яъни бир неча марта 10 баллгача кучга эга бўлган zilzilalar рўй берган, юқори сейсмик ҳудудда жойлашган. Мазкур лойиҳа амалга ошириладиган бўлса, табиий офат туфайли тўғонлар ўпирилиши оқибатида 100 минглаб одамларнинг қурбон бўлиши билан бирга кечадиган гуманитар фалокат кўламани тасаввур этишни ўзи оғир,¹ деб кўрсатилган талаблар ўта ҳақли ва тўғридир.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, БМТ Бош Ассамблеясининг қарори билан 2005–2015 йиллар “Сув ҳаёт учун” ҳаракати Халқаро ўн йиллиги деб эълон қилинган. Орол денгизи муаммоларини ҳал этиш бўйича Марказий Осиё давлатларининг ўзаро сазй–ҳаракатлари тўғрисидаги биринчи битими имзоланганининг ўн беш йиллик даврида, балки, 22 март – Бутунжаҳон сув ресурслари кунига яқин қолганда, БМТ эълон қилган Халқаро Ер сайёраси йилида мавжуд сув

¹ Халқ сўзи. 2010, 3 феврал

ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш долзарб муаммо бўлиб, дунёвий аҳамиятга эга.

Бизнинг фикримизча, мустақил Республикамизда юзага келаётган барча ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ўз бой тарихимизга суянган ҳолда чет эл тажрибасини ўрганишимиз жуда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, донишмандлар айтганидек, ўзганинг ютуқларидан фойдаланган ва хатоларини қайтармаган тарзда ўз ривожланиш йўлини белгилаб олиш - барқарор ривожланишнинг бош мезонидир. Шунинг учун ҳам биз ушбу монографияда бозор муносабатлари шаклланган ва унга ўтаётган давлатларда сувга оид муносабатларни тартибга солиш тажрибасини кўриб чиқамиз.

Россия Федерацияси (РФ). Собиқ Иттифок парчалангандан сўнг Россия Федерацияси Иттифокка тегишли барча мол-мулкнинг меросхўри бўлиб қолди. Лекин сув каби табиий бойликлар бундан истисно эди. Чунки сувни на кўчириб олиб кетиш ва на сақлаб қўйиш имконияти йўқ. Унинг моддийлиги ва кийматининг йўқлиги ҳамда ажралмаслиги табиат объектларига нисбатан мулк ҳуқуқининг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳисобланади. Натижада ҳар бир янги мустақил давлатлар ўз маъмурий бирликларида сувни алоҳида ёки биргаликда муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий асосини ярата бошладилар.

Сув захиралари бўйича дунёнинг етакчи ўринларида турган Россия Федерациясида (1993 йил 12 декабрда қабул қилинган) Конституциянинг 9-моддасига мувофиқ ер ва бошқа табиий ресурслар хусусий, давлат, муниципал ва бошқа мулк шаклида бўлиши мумкин. 1989 йил 18 октябрда Давлат Думаси томонидан қабул қилинган ва 2001-2002 йиллар унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган Сув кодексининг 34-моддасига кўра, РФда сувга нисбатан муниципал ва хусусий мулкчилик фақатгина “ҳолис сув объектлари”га нисбатан ўрнатилган, холос. Ҳолис сув объектларига ёпиқ сувлар, яъни кичик майдондаги табиий ёки сунъий кўллар ва кўлчалар, ҳовуз ва ариқлар, дренаж, қоллектор ва каналлар қиради. Агарда ушбу ёпиқ сув ҳавзалари йирик гидрографик тармоқлар билан уланган бўлса, ундай ҳолатда ҳолис сув объектлари фақатгина федератив ёки РФ субъектларининг мулки бўлиб ҳисобланилади.

Сув кодексининг 36-моддасида кўрсатилганидек, қуйидаги сув объектлари фақатгина федератив мулк таряқасида эътироф этилади:

- икки ва ундан ортиқ федерация субъектлари ҳудудларида жойлашган сув акваторияси ёки ҳавзаси;

- икки ва ундан ортиқ федерация субъектларида жойлашган ер ости сувлар;

- муайян федерация субъекти ҳудудида жойлашган, лекин мудофаа ҳафсизлик, федератив энергетика тизими, транспорт ва бошқа давлат аҳамиятига молик ер усти ва ер ости сувлар;

- анадром ва катадром балиқ турлари яшайдиган сув объектлари;

- трансчегаравий ва чегарадаги сув объектлар;

- РФнинг маъмурий ҳудудидаги денгизлар;

- ички денгиз сувлари;

- федератив аҳамиятдаги алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар ёки унинг бир қисмига тегишли бўлган сув объектлари;

- федерал аҳамиятга молик курорт ва даволаш-соғломлаштириш ҳудудидаги сув объектлари.

РФ субъектларининг мулк бўлиб сув объектлари, акваториялари ёки ҳавзалари бутунлай тегишли субъект ҳудудида жойлашган ва Федератив мулк объектларига кирмайдиганлари ҳисобланади. РФ субъектларига 21 та федератив республика (Адигей, Олтой, Бошқирдистон ва бошқалар), 1 та автоном вилоят (Еврей), 49 та вилоят, 6 та ўлка, 2 та шаҳар, 10 та автоном округлар қиради (РФнинг Конституцияси 65-м).

Сув кодексининг 2-бобида берилганидек сув объекти турлари қилиб: ер усти сувлар, ер ости сувлар, ички денгиз сувлари, РФнинг ҳудудий денгизлари олинади. Улар, ўз навбатида бир неча ички таснифлаш кўринишларига эга. Масалан, ер усти сувлари, ер усти сув объектлари, ер усти оқадиган сувлар, ер усти ҳовузлар.

Умуман олганда, юридик адабиётитларда РФнинг Сув кодекси мукамал ишланган қонунлар тоифасига қиради, деб эътироф этилган¹. У умумий, махсус ва якуний қисмлардан иборат. Қисмлар ўз навбатида VI бўлим, 16 боб, 148 моддага ажратилган.

Умумий қисмда Кодексда ишлатиладиган асосий тушунчалар, унинг мақсадлари, сув муносабатларини тартибга солишга оид қонунчилик ҳамда амал қилиш муддати берилган.

Кодексда сув муносабатларининг объекти ва уларга нисбатан юзага келадиган мулк ҳуқуқи кенг ёритилган. Унда эгаллаш ҳуқуқи

¹ Игитов И. А. Экологическое законодательство России и проблемы его развития. – М.: МГУ, 2001. – 256 с.

сувга нисбатан ишлатилиб бўлинмаслиги ва сув доимо ҳаракатда эканлиги 31-моддада аниқ қилиб кўрсатилиб ўтилган.

Мазкур кодекснинг 3 ва 6-боблари сув муносабатлари субъектлари, уларнинг сувдан фойдаланиш қоидалари, фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш ва уларни тўхтатилиш асослари, давлат томонидан ушбу ҳуқуқларни муҳофаза этиш тартиби белгиланган. Унда сувдан фойдаланиш лицензияларини олиш учун асослар, лицензиянинг мазмун ва моҳияти, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш имконияти, лицензияни бекор қилиш асослари кўрсатиб ўтилган. Фуқаровий ҳуқуқий нуқтадан назардан сувдан фойдаланиш шартномаларининг тури, тузиш тартиби, уларнинг мазмуни ва моҳияти, давлат органлари томонидан шартномаларни рўйхатга олиш ва уларни бекор қилиш тартиби атрофлича ёритиб берилган.

РФда сув фондини бошқариш ўта мураккаб тизимли ваколат, функция ва усуллар йиғиндисидан иборат. Умумий ва махсус ваколатланган федератив давлат бошқарув органлари зиммасига 17,1 млн. кв.км ер юзасидаги ва сув акваториясидаги барча сув объектларини ягона тизимда ушлаб туриш, улардан оқилona фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни таъминлаш топширилган. РФ субъектларига эса “катта машинанинг турли қисмларидан” бир пайтнинг ўзида республика, ўлка, вилоят, округ, шаҳарларда сувга оид маҳаллий ва минтақавий аҳамиятга эга бўлган муносабатларни тартибга солиш вазифаси юклатилган. Ҳар бир субъектнинг сув қонунларини чиқарувчи, ижро этувчи, суд ва ҳуқуқ тартиботи идораларининг мавжудлиги – давлат сув бошқарувини нечоғли мураккаб ва кўп тармоқли эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам Сув кодексининг алоҳида 67-69 - моддаларида давлат органларининг сувга оид муносабатларини тартибга солишдаги ваколатларининг бўлиниш принциплари, 70-74 - моддаларда давлатнинг бошқарув тизими кенгайтирилган тарзда ёритиб берилган. Кодекснинг 9-бобига сувдан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш борасида давлат бошқарувининг соҳалари киритилган. Унда сув хўжалик балансларини тузиш, сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш ва муҳофазалаш схемаларини тузиш, дастурларини яратиш, мониторингини олиб бориш, сувларни ҳисобини олиш ва кадастрлаш, экспертизалаш, назоратлаш, меъёрлаш, лицензиялаш ва тартибга солишнинг норматив меъёрлари ва қоидалари берилган.

Сув объектларидан РФда 14 турдан зиёд халқ хўжалиги тармоқларида фойдаланиш ва бир пайтнинг ўзида муҳофаза қилиш режими ўрнатилган. РФда ҳам, Ўзбекистонда бўлгани каби, ичимлик ва маиший-хўжалик мақсадларда сувдан фойдаланиш устивор (бирламчи) норма ҳисобланилади. Сув объектларидан ер ости бойликларини казиб олиш ва ёғоч оқишида фойдаланиш режими алоҳида-алоҳида бобларда ифода этилган.

Кодексда сувдан умумий ва махсус фойдаланишдан ташқари, ундан алоҳида фойдаланиш қондалари ўрнатилган. Алоҳида фойдаланиш сув объектларидан федерал муҳофаза, энергетика, транспорт ва бошқа давлат аҳамиятига молик фойдаланишни инобатга олади. РФнинг сув қонунчилиги сув объектларини муҳофаза қилишга жуда катта эътибор беради. Сувларни муҳофаза қилишга оид минглаб қонун ости меъёрий ҳужжатлар, Сув кодексига эса 27 та модда айнан экологик муаммоларни ҳал қилишга қаратилгандир. Масалан: “Худудий сув объектларида денгизларнинг, континентал шельфида ва РФнинг иқтисодий зонасида табиий бойликларни муҳофаза қилиш тўғрисида” “Кавказдаги Федерал аҳамиятдаги минерал сувлар минтақаси тўғрисида” Президент фармонлари, “РФ Ҳукумати ҳузурдаги Сув хўжалиги қўмитаси тўғрисидаги Низом”, “Давлат сув кадастри тўғрисидаги Низом” РФ Ҳукумати томонидан чиқарилган қарорлар асосида тасдиқланган.

РФда сув қонунчилиги сув фондидан унумли фойланиш учун ҳавзавий бошқарув усулини қўллаш ва ҳавзалараро келишувларни амалга ошириш тартибини ўрнатади. Ушбу бошқариш йўли катта ҳудудга эга бўлган давлатларда жуда қўл келишини замоннинг ўзи РФ мисолида исботламоқда.

Сув объектларини тиклаш ва уларни муҳофаза қилиш мақсадида РФда ҳам иқтисодий механизмнинг ҳуқуқий асослари яратилган. Унда сувдан фойдаланишнинг пуллик тизими, сув солиғи, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини беришдаги пул йиғимлари, оқилона сувдан фойдаланувчиларни рағбатлантириш ва турли имтиёзлар бериш тартиби берилган.

Сув кодексининг махсус қисми сув объектларидан мақсадли фойдаланиш меъёрлари ва қондаларини белгилаб беради. Унда сув фондидан ичимлик ва маиший-хизмат мақсадларида фойдаланиш, уларни захиралаш, марказий ва марказлашмаган ичимлик суви

таъминоти ва турли халк хўжалиги тармоклари бўйича сувдан фойдаланиш тартиби ўрнатилган.

Кодекснинг якуний қисми мазкур қонунлар мажмуасини амалга татбиқ этиш ва аввалги қонунларни ўз кучини йўқотган деб эълон қилишга багишлангандир.

Сув фондидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишда юзага келадиган низоли ҳолатларни ҳал этиш тартиби ҳамда сув қонунчилиги жавобгарлиги Сув кодексининг V бўлим, 129–132–моддаларида умумлаштирилган тарзда ифода этилган. Лекин сув ҳуқуқий жавобгарлик, Маъмурий, Жиноят ва Фуқаролик кодексларида ҳамда процессуал қонунчиликда атрофлича ёритиб берилгандир. Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистон Республикасида сув ҳаёт манбаи, фаровонлик кўрсаткичи, иқтисодий ривожланиш базиси бўлгани учун ҳам “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунни, чет эл тажрибасидан келиб чиқиб, ҳозирги кунгача бўлган сувдан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш билан боғлиқ хусусиятлари инобатга олиниб, “Сув кодекси” қабул қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Қозоғистон Республикаси. Қозоғистон ҳудудида асосан арид иқлимли минтақа ҳукмрон бўлганлиги сабабли сув ҳаёт манбаи ва энг асосий ижтимоий муносабатларнинг объекти ҳисобланилади. 1999 йил 30 августда Республика референдумида қабул қилинган, Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 6-моддаси, 3-бандига мувофиқ сув, бошқа табиий объектлар сингари, давлат мулки ҳисобланилади. Лекин Қозоғистонда сувдан фарқли ер участкаси хусусий мулк сифатида эътироф этилиши мумкин.

Қозоғистонда сувга оид муносабатлар унинг Конституцияси асосида қабул қилинган Сув кодекси (1999 йил 31 март № 2061-12) ва бошқа норматив ҳужжатлар орқали тартибга солинади. Унда собиқ иттифок республикалари ичида биринчилар қаторида Сув кодекси қабул қилинди. Лекин, 1993, 1996, 1999, 2001 йилда унга бир қанча қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган. Охир оқибатда, 2003 йил 9 ноябрда янги таҳрирдаги Сув кодекси қабул қилинди. У 32-боб, 146–моддадан иборатдир. Шундай қилиб 2003 йилдан бошлаб қўшни Республикада янги сув қонунчилиги амалга татбиқ қилина бошланди.

Янги таҳрирдаги Сув кодексининг 2-моддасига биноан Қозоғистон Республикасида ратификация қилинган халқаро сув манбалари миллий қонунчилик нормаларига нисбатан устиворликка

эга. Афсуски ушбу норма аввалги Сув кодексида йўқ эди. Бу янги ҳуқуқий ҳолат Орол ҳавзасида жойлашган Марказий Осиё давлатларида Сирдарё сингари халқаро сув объектларидан келишилган ҳолда фойдаланишни ва уларни муҳофаза қилиш имкониятини янада кенгайтиради.

Кодекснинг асосий мақсади хавфсиз ва иқтисодий жиҳатдан оптимал даражада аҳолини яшаш шароитини ҳамда атроф муҳитни сақлаб қолиш ва яхшилаш учун сувдан фойдаланиш, сув фондини муҳофаза қилишга эришиш ва уни ушлаб туриш (3-модда) дан иборат.

Ушбу мақсадга эришмоқ учун мазкур Республикада сувга оид муносабатларни тартибга солиб турувчи умумий ваколатланган ижро этувчи ҳокимият - Ҳукуматга давлатлараро, давлат, ҳавзалар ва ҳудудий миқёсидаги бошқарув ваколоти топширилган. Ундан ташқари, сув муносабатларини бошқаришда маҳаллий вакиллик ва ижро органлари ҳамда махсус сув хўжалиги вазирлиги ҳам ўзининг ваколатларига эга. Янги таҳрирдаги жамоат бирлашмалари ва фуқароларни мазкур бошқарувдаги фаолияти Кодекснинг 3-қисмидан чиқазиб ташланган ва фақатгина уларнинг ҳуқуқи сифатида эътироф қилинган, ҳолос.

Кодекснинг 2-боби, 11-моддасига кўра, Қозоғистонда сув муносабати объектлари бўлиб: ер усти сувлар, ер ости сувлар, денгиз сувлари, трансчегаравий (давлатлараро) сувлар ҳисобланилади. Фойдаланиш турига қараб улар: умумий, биргаликда, ҳолис, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, алоҳида давлат аҳамиятига молик сув объектларига бўлинади.

Ҳолис фойдаланишдаги сув объектларига жисмоний ва юридик шахсларга тўлиқ ёки қисман фойдаланиш учун берилган сувлар қиради. Лекин улардан фойдаланиш ҳуқуқи умумий сувдан фойдаланиш объектларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Сув объектлари жисмоний ва юридик шахсларга қисқа (5 йилгача) ва узоқ муддатли (5 йилдан 49 йилгача) фойдаланишга берилади. Ўзбекистон Республикаси сув қонунчилигидан фарқли, Қозоғистонда сув сервитути (23-модда) деган тушунча мавжуд. У оммавий ва хусусий шаклда сувдан фойдаланувчиларни ўзгалар сув объектларидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқидир. Сув сервитути уч хил мақсадда: муайян иншоотларни қурмасдан сув олиш; сугориш ва молларни ҳайдаш; сув объектларидан паромда,

кайикда ва бошка кичик кемалар ёрдамида сув йўлидан фойдаланиш учун ўрнатилади.

Сув хўжалиги иншоотларига нисбатан мулк ҳуқуқи Сув кодексининг алоҳида 4-бобида берилган бўлиб, унга биноан сув хўжалиги иншоотларига давлат ёнқи, хусусий мулкчилик ўрнатишган. Хусусий мулк сифатида фақатгина истемол суви таъминоти тизими бўлиши мумкин. Лекин у ҳам алоҳида фавкулотда ҳолатларда Ҳукумат қарори билан давлатнинг вақтинчалик бошқарув тизимига ўтказилиши мумкин.

2003 йилдан буён Қозоғистонда ҳам, Ўзбекистонда ўрнатишгани сингари, ҳавзавий сув бошқарув тизими жорий қилинди. Унга биноан сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш Сирдарё, Чу, Иртиш, Урал каби дарё ҳавзалари бўйича амалга оширилади. Ушбу бошқарув органларининг бўлинмалари ҳавзада жойлашган вилоятларда ҳам ташкил этилгандир. Кодекснинг 42-моддасида Ҳавзалараро қилишув ва 43-моддасида Ҳавза кенгашини тузиш тартиби ҳамда уларнинг ваколат доираси ўрнатишган.

Сув фондиди муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни назорат қилиш давлат, ишлаб чиқариш ва жамоат бирлашмалари орқали амалга оширилади. Давлат назорати махсус ваколатланган идоралар ҳамда мансабдор шахсларнинг назорат функцияларидан иборатдир. Лекин Кодексда жамоат назоратининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари акс эттирилмай қолган.

Сув фондиди экспертиза қилиш давлат идораларининг 5 турдаги: сув объектларига таъсир этиш; лойиҳа ва лойиҳа олди; ер ости захиралари ва улар тўғрисида геологик маълумотлаш; фавкулотда ҳолатларда сув хўжалиги ва гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги талабларига жавоб бера олиш; санитария-эпидемиология ва экологик экспертиза объектларига нисбатан ўтказилади. Сувдан фойдаланувчиларга нисбатан қатъий меъёрланган сувдан регионал (минтақавий) фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва ҳолатини яхшилаш талабалари ўрнатишган.

Сув фонди объектларини ҳисобга олиш, кадастрлаш, мониторингини олиб бориш, инновацион-информацион таъминлаш давлатнинг мутлақ ваколати ва асосий эътибор маркази сифатида қаралган. Жисмоний шахслар ва жамоат бирлашмалари Кодекснинг 62 ва 63-моддаларида санаб ўтилган бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар.

Сувдан фойдаланиш ҳукуки – умумий, махсус, ҳолис, биргаликда, бирламчи, иккиламчи, доимий ва вақтинчалик шаклларда ўрнатилган. Ҳолис фойдаланиш ҳукуки сув объекти фақатгина бир юридик ёки жисмоний шахсга фойдаланиш учун берилганда юзага келади. Барча шаклдаги сувдан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқлари давлат томонидан муҳофаза этилади, чекланади, тўхтатилади, лицензияланади.

Давлатнинг сув хўжалиги ташкилотлари Ҳукумат томонидан тузилади ва улар давлат, коммунал ҳамда нодавлат шаклида фаолият юритишларига рухсат этилади. Давлат идоралари эса сув фондидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш меъёрларини белгилайди.

Сув фондидан фойдаланиш тизими мазкур Кодекснинг 6-бўлим, 16–60б, 90-111-моддаларига биноан аҳамиятига кўра қўйидаги кетма-кетликда ўрнатилган: ичимлик ва хўжалик-маиший сув таъминоти, соғломлаштириш ва рекреация, кишлок хўжалиги, саноат ва энергетика, транспорт, ёғоч оқизиш, ёнғинга қарши кураш, балиқчилик хўжалигини юритиш, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, сув омборларини эксплуатация қилиш, канал ва дарёларда гидротехник тақсимлагичларни қуриш.

Сув объектларини муҳофаза қилиш ва сувларга зарарли таъсир этишга қарши кураш: сув муҳофазаси фаолиятини белгилаш; унинг йўллари ҳуқуқий асослаш; сувларни қаттиқ, эрмайдиган жинслар, саноат, маиший ва бошқа чиқиндилар билан ифлосланишини олдини олиш; сувни камайиб кетиши каби меъёрларни ўрнатиш орқали амалга оширилади. Сув муҳофазаси зоналари ва полосалари, санитар муҳофаза тегралари, фавқулотда экологик инқирозли ва талофат ҳолатлари теграларини белгилаш ва уларнинг ҳуқуқий режимини ўрнатиш ҳам сув фондидан муҳофаза қилиш чора-тадбирлар кўламига киритилган.

Қозоғистонда сув қонунчилиги кичик сув объектларини муҳофаза қилишнинг ўзига хос томонларини белгилайди ва уларга нисбатан ҳам алоҳида бир ҳуқуқий тартибни ўрнатади.

Сув кодексининг эътиборга лойиқ томонларидан яна бири сув фондидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг иқтисодий механизмнинг ҳуқуқий асосини яратиб берилганлигидадир. Иқтисодий механизм ўз ичига сув муносабатларини иқтисодий жиҳатдан тартибга солиш турлари, сувга ҳақ тўлаш, сув хўжалигини

давлат томонидан қўллаб-қуватлаш принциплари, сув суғуртаси каби ўта муҳим иқтисодий-молиявий институтларни камраб олади.

Сувга оид ҳуқуқбузарликлар тури, сувдан фойдаланишда келиб чиқадиган низоларни ҳал қилишнинг умумий жиҳатлари сув қонунчилигида аниқлаштириб берилган ҳамда тегишли жиноий, маъмурий, интизомий ва фуқаровий жавобгарликларни қўллаш орқали амалга оширилади.

Қозоғистон Республикаси Сув кодексининг 11-қисм, 31-боб, 141-145-моддаларига биноан халқаро сув объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни давлатлараро тузилган шартномалар орқали амалга оширади. Халқаро ҳамжамият олдида олинган барча мажбуриятлари Қозоғистонда тегишли ҳужжат олий қонун чиқарувчи ҳокимият томонидан ратификация қилингандан сўнгина бажариш маъсулияти келиб чиқади. Давлатлараро юзага келадиган сувга оид низоларни ихтиёрий, ўзаро ҳурмат, тенг ва тотув қўшничилик принципларига амал қилган ҳолда музокаралар ўтказиш орқали ҳал қилинади. Агарда ушбу музокаралар натижа бермаса, халқаро арбитраж жараёнлари ёки бошқа ўзаро келишилган ҳуқуқий процессуал нормалар орқали ҳал қилишни Сув кодекси эътироф этади.

Қирғистон Республикаси. Орол денгизи ҳавзасида ҳосил бўладиган сув ресурсларининг 80-85 фоизи Қирғизистон ва Тожикистон республикаларида юзага келади. Чунки ушбу тоғли ҳудудларнинг табиий-иклим шароитлари йил бўйи сув тўйими учун зарур бўлган қорлик ва музликлардан иборатдир. Шунинг учун ҳам ушбу давлатларда сув объектларига оид муносабатларни қай даражада ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниши Ўзбекистон учун ўта муҳим аҳамият касб этади.

1993 йил 5 майда қабул қилинган мустақил Қирғизистон Республикаси Конституцияси 2003 йил 18 февралда янги таҳрирда қайта ишлаб чиқилди ва ҳаётга татбиқ этилмоқда. Унинг 1-бўлим, 4-модда, 2-3 бандларига биноан сув бошқа табиий ресурслар сингари Қирғизистон Республикаси мулки ҳисобланади, улар Қирғизистон халқининг ҳаёти ва фаолияти асоси сифатида ишлатилади ҳамда унинг алоҳида муҳофазасида туради. Табиий унсурлардан фақатгина ер хусусий, муниципал ва бошқа мулк шаклида бўлиши мумкин.

Қирғизистонда сувга оид муносабатлар унинг Конституцияси, 1994 йил 14 январда Жўкоргу Кенес томонидан қабул қилинган “Сув

тўғрисида”ги, 2001 йил 29 июндаги “Қирғизистон Республикаси сув объектлари, сув ресурслари ва сув хўжалиги иншоотларини давлатлараро фойдаланиш тўғрисида”ги каби қонунлар ва улар асосида қабул қилинган норматив ҳужжатлар орқали тартибга солинади.

«Сув тўғрисида»ги қонуннинг 4-5 моддаларига кўра барча ер усти ва ер ости сувлари давлат сув фонди ҳисобланилади ва давлат ҳокимияти ҳамда ижроия органлари томонидан бошқарилади. Сув ресурслари, қонунда кўзда тутилган шартлар асосида, юридик ва жисмоний, жумладан фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг мулки ҳам бўлиши мумкин.

Қирғизистон Республикаси сув қонунчилигида, Қозоғистон Республикасидан фарқли равишда, олий қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг сувларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишдаги ваколатлари санаб ўтилгандир. Жўқорғу Кенес сувга доир давлат сиёсатини белгилаши биз учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунки айнан Жўқорғу Кенес таклифи ва қарори билан 2001 йилдан бошлаб Қирғизистон Республикасининг сув объектлари, сув ресурслари ва сув хўжалиги иншоотлари давлат мулки сифатида эътироф қилинадиган бўлди. Лекин, бизга маълумки, сув турли хил шаклда (газ, қаттиқ, суюқ), турли хил ҳолатда (ер ости, ер усти, океан, денгиз ва ҳаттоки атмосферада ҳам) учрайди. Қирғизистонда сув объекти бўлиб фақатгина ер ости ва ер усти сувлари чиқади, холос. Ундан ташқари, ушбу сув объектлари фақатгина Қирғизистон Республикаси маъмурий чегарасида жойлашган бўлиши мумкин (Иссиққўл, Саричелак кўли, Майлисув сойи ва ҳ.к.) ёнгики у Хитойдан бошланиб Қирғизистонга кириб келиши ёхуд Қирғизистондан бошланиб Ўзбекистон (Норин дарёси, Қора дарё ва ҳақозо) ва Тожикистон республикаларига оқиб ўтиши мумкин. Шунинг учун ҳам халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлатларнинг маъмурий чегараларида жойлашган, улардан оқиб ўтадиган дарёлар (Амударё, Сирдарё, Дунай, Нил, Урал ва ҳ.к.) халқаро муносабатлар объекти ҳисобланилади. Ушбу сув объектларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш фақатгина ва яна фақатгина халқаро ҳуқуқ нормалари асосида тартибга солиниши лозим¹. Ҳар бир давлат эса ўз ҳудудидаги халқаро сув объектнинг тегишли қисмини миллий

¹Сандов А.Х. Халқаро ҳуқуқ Дарслик – Тошкент. Адабиёт жамғармаси, 2001. – 320 б; Холимунов Ж.Т. Ўзбекистон Республикасининг экология ҳуқуқи. Дарслик. – Тошкент: ЎЗР ИИВ Аҳадмеъяс, 2003. – 258 б.

конунчилик асосида муҳофаза этади ва ундан оқилона фойдаланади. Лекин унда миллий сув конунчилиги асло халқаро ҳуқуқ меъёр ва қоидаларига зид бўлмаслиги лозим. Акс ҳолда халқаро сувлардан (жумладан Сирдарё ва унинг ирмоқларидан) оқилона фойдаланиш ва давлатлар ўртасидаги тинч тотув яшаш имкониятини яратиш жуда мушкулдир. Собик иттифокдош республикалар мустақиллигининг биринчи йилидаёқ (1992 йил 22 апрель) Қирғизистон Республикаси томонидан Марказий Осиё давлат бошлиқлари Кенгашида эътироф этилганидек, “Илоҳий тақдир тақозоси билан давлатларимиз айнаи бир вақтда мустақил ва суверен давлатлар сифатида жаҳон ҳамжамиятида тан олинди. Ягона ислохотлар стратегиясини танлаб олдик, давлатраро муносабатларининг қалбаки мафкуравий ақидасидан ҳалос бўлдик. Ва, асосийси, энг мушкул иқтисодий таназзулни биргаликда бартараф этишимиз, ўта мураккаб сиёсий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишимиз керак”, - деб таъкидлаган эди.

Марказий Осиёда ўта мураккаб сиёсий ва ижтимоий муаммолар сирасига айнан сувга оид масалалар киради. “Қирғизистон Республикаси сув объектлари, сув ресурслари ва сув хўжалиги иншоотларини давлатлараро фойдаланиш тўғрисида”ги миллий қонуннинг 1-моддасида битилган икки мақсаддан биринчиси - Марказий Осиё давлатларини сув билан таъминловчи асосий манба бўлган Қирғизистон Республикасида сув фондини сақлаш, муҳофазалаш ва ривожлантириш. Иккинчи мақсад – ушбу миллий сув фондини манфаатдор мустақил давлатларга беришда бозор иқтисодиётини инобатга олган ҳолда оқилона ва ўзаро манфаатли принциплар асосида тартибига солиш ва регламентациялаш (муайян қоидаларни ўрнатиш). Мазкур мақсадлардан келиб чиққан тарзда Қонуннинг 3-моддасида:

- Қирғизистон маъмурий чегарасидаги барча сув объектларини давлат мулки сифатида эътироф этилиши;

- сув-табиий ресурс сифатида қаралиб, у иқтисодий қийматга эга эканлиги ҳамда рақобатли фойдаланиш жараёнида товар сифатида қаралиши;

- давлатлараро сув муносабатларида Қирғизистон Республикаси сув фондидан пуллик фойдаланиш тизимининг ўрнатилиши каби 12 та фундаментал кўринишдаги принцип ва ҳолатлар ўрнатилди. Афсуски, ушбу қоидаларда сувнинг ер, ер ости бойликлари, ўсимлик дунёси каби табиий ресурслардан ўзига хослиги билан ажралиб

туришини инобатга олинмаган, деб ўйлаймиз. Чунки сув доимо ҳаракатда, яъни кичик ва катта айланишнинг экологик тизимида туради. Сувнинг ушбу муҳим экологик хусусиятини йўқ қилишнинг иложи йўқ, бўлган тақдирда эса унинг фойдали хусусиятини йўқотиш билан баробардир. Ҳаммамизга маълумки¹ сув муаллақ ҳолда, ер сингари, туриб қолса у ифлосланади, бузилади ва камаяди ёки тошиб кетади. “Сув ҳам бузувчи, ҳам яратувчи ҳаёт манбаи” дейишади қирғизлар. Шундай экан Қорадарё ёки Норин дарёсидан Ўзбекистонга оқиб ўтаётган ва “товарга” айлантирилган Қирғизистон Республикаси сув объектини Ўзбекистон Республикаси томонидан сотиб олиш имконияти ёки хоҳиши йўқ дейлик. Унда ушбу “миллий бойлик”ни Қирғизистон қандай қилиб ўзида “заҳира” сифатида ушлаб туриши мумкин. Бунинг асло иложи йўқ! Фақатгина Қирғизистон Республикаси сувларни ёзда сув омборларида ушлаб туриши, қишда эса, яъни сув қишлоқ хўжалигига кам талаб этиладиган даврда оқизиб юбориши мумкин. Лекин Ўзбекистон ёки Қирғизистон Республикалари ушбу “товар”ни қишда сотиб олишдан бош тортса нима бўлади? Унда бутун Қирғизистонни сув босади ва натижада, сув ўзининг “бузувчи”лик хусусиятини намоён этади. Майлисувни радиоактив ифлосланиши, Тожикистон Республикасидаги Сарез кўлининг хавфли даражада турганлиги, Орол денгизининг инкирозли ҳолати, каби гидромуаммоларнинг ҳар бири Марказий Осиё давлатларининг миллий қонунчилик нормаларини ишлаб чиқишда “етти ўчлаб бир кесишни” талаб этади. Чунки сув ҳаёт манбаи, ҳаётини муаммолар турли сиёсий тўқнашув ва келишмовчиликларга олиб келиши ҳеч гап эмас.

Қирғизистон Республикаси «Сув тўғрисида»ги Қонуннинг IX қисм, 66-моддасида кўрсатилган “Қирғизистон Республикаси сув муносабатлари соҳасида ўз сиёсатини ишлаб чиқишда хорижий мамлакатлар билан тинч қўшничилик ва ўзаро ёрдам, умумий экологик хавфсизлик, табиатни халқаро муҳофаза қилишни ривожлантириш асосларига таянади” деган миллий ҳуқуқ нормаларини амалга татбиқ этиши XXI асрнинг ўта долзарб масаласидир. 2003 йилнинг сентябр ойи Душанбе шаҳрида бўлиб ўтган Марказий Осиё давлатларининг барқарор ривожланишга бағишланган анжуманида сув муаммоларини биргаликда ҳал қилиш зарурлиги яна бир бор таъкидланганлиги бежиз эмас, албатта.

¹ Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965.

Тожикистон Республикаси. Ушбу тоғли ўлкада Марказий Осиёдаги энг йирик сув артерияси – Амударё ўз сувини йиғади. Помир – Олой тоғ тизмасида дарёлар асосан қор ва музликлардан тўйинади. 1994 йил 6 ноябрда вакиллик ва қонунчилик ҳокимияти–Мажлиси Олий томонидан қабул қилинган Тожикистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасига биноан сув ресурслари давлатнинг мутлақ мулки ҳисобланади ва давлат ўз халқининг манфаатларидан келиб чиқиб ундан самарали фойдаланиш кафолатини беради. Конституциядан аввал эса 1993 йил 27 декабрда қабул қилинган Тожикистон Республикаси Сув кодекси 1994 йил 1 январдан кучга кирган.

Сув кодекси ўзининг 3-моддаси билан сув фондини иккига, яъни: 1) мамлакат ҳудудида жойлашган ички дарё, кўл, сув омборлари, каналлар, ер ости сувлари; 2) давлатлараро (транзит) дарёлар суви, қайсики уларнинг сув йиғиш ҳавзаси қисман ёки умуман ўзга давлатлар ҳудудида жойлашган сув объектларига ажратилган. Сув фондини шу тарика 2 тоифага ажратиш Орол денгизи ёпиқ ҳавзасида жойлашган давлатлар манфаатларини инобатга олади. Қирғизистон Республикаси сув қонунчилигидан фарқли ўларок, Тожикистон Республикаси сув қонунчилигида иккинчи тоифадаги сув фондига бўлган давлат мулкчилиги давлатларо тузилган ёки тузиладиган шартномаларга мувофиқ равишда ўрнатилиши кераклигига алоҳида урғу берилган (4-модда). Бу эса сув нафақат муайян давлат фуқароларининг бойлиги бўлибгина қолмай, балки умуминсоният бойлиги эканлигини ифода этади.

Тожикистон Республикасида ер усти сувларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг махсус бошқаруви Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги, ер ости сувлари – Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Геология бош бошқармаси, термал ва минерал сувлар – Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Саноатда ва тоғ-қон назоратида ишларни бехатар олиб бориш давлат қўмитаси томонидан амалга оширилади. Бир пайтнинг ўзида уларга тегишли сув объектлари устидан давлат назоратини олиб бориш функцияси ҳам топширилган.

Сув объектларида турли хил халқ хўжалиги объектларини қуриш, лойиҳалаш, жойлаштириш ва ишга тушириш талабалари Марказий Осиё давлатларининг сув қонунчилигидан айтарли даражада фарқ қилмайди. Худди шундай ҳолат сувдан фойдаланувчи

субъектлар ва объектларнинг тури, муддати, шакли, усулларига ҳам тегишлидир. Лекин Тожикистон Сув кодексида давлатларо сув объектларидан фойдаланишни тартибга солиш (99-модда) ва давлат чегарасидаги дарёлардан фойдаланишга (100-модда) алоҳида эътибор берилган. Қонунда айнан, Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси сувларидан фойдаланиш халқаро шартномалар ва келишувлар асосида олиб борилиши кўрсатиб ўтилган. Бундай ҳуқуқий ҳолат ҳам халқаро қонунчилик андозалари талабларига тўлиқ мос тушади, дейиш мумкин.

Халқаро сув объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга доир низолар давлатларнинг ижроия органлари – ҳукуматлари томонидан ҳал этилиши Кодексининг 103 – моддасида алоҳида белгилангандир.

Тожикистон Республикаси Сув кодексининг 12-моддаси сув фондини муҳофаза қилиш талаблари билан бойитилган. Бу эса давлатнинг халқаро ҳамжамият олдидаги бурчи нақадар катталигини англатади. Лекин уларни амалга татбиқ этилиши ханузгача иқтисодий нуқтаи назардан замон талабида, деб айтиш қийин. Чунки, Амударё сувининг лойқалиги ва Сурхондарёнинг турли кимёвий чиқиндилар билан ифлосланганлик даражаси 2000 йилга келиб максимал кўрсаткичларга эга бўлган. Гарчанд Кодекснинг 134-моддасида ва унга монанд равишда Жиноят ва Маъмурий ҳуқуқбузарлик кодексларида бундай қонунбузарликлар айбли ва ижтимоий хавfli қилиш сифатида эътироф этилган ҳолос.

Умуман олганда, Марказий Осиёдаги сув муаммоларини ечимини топишга қаратилган бир қатор давлатларо учрашувларининг айнан Душанбе шаҳрида бўлиб ўтиши, бизнингча, Тожикистон Республикаси миллий қонунчилигини халқаро сув объектларига нисбатан либераллашган тарзда ифода этилганидир.

Туркменистон Республикаси. Гарчанд Марказий Осиё минтақасида сув ресурсларини ҳосил бўлишида Туркменистон деярли ҳеч қандай аҳамият касб этмасида, халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли аъзоси ва туркман халқининг ҳам ҳаёти тўғридан тўғри сув билан боғлиқлигини асло ёддан чиқармасликни талаб этади. Давлатнинг деярли 95 фоиз ҳудуди арид иқлимли чўл ва саҳролардан иборат бўлган Туркменистон Республикасининг 1992 йил 18 мартда қабул қилинган Конституциясида сувга оид алоҳида бир модда йўқ. Лекин сув қонунчилигининг асоси бўлиш Сув кодекси 5 бўлим, 30

боб ва 134 моддадан иборат бўлиб, у 1974 йил 27 декабрь Собик иттифоқ даврида қабул қилинган. Бу МДХ давлатлари ичида собик СССР сув қонунчилиги асосида ўз мустақиллигини ифодалаётган ягона давлатдир.

Шунга қарамадан Ўзбекистон Республикасининг ташаббуси билан икки мамлакат уртасидаги трансчегаравий сув ресурсларини муҳофаза қилиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 февралдаги №48-сонли “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Туркменистон ҳудудида фаолият кўрсатаётган корхоналарини қайта ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори ва бошқа халқаро аҳамиятга эга бўлган давлараро шартномалар, хусусан “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги билан Туркменистон Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ўртасида чигирткалар ва бошқа қишлоқ хўжалиги зарарқунандалари ҳамда ўсимликларнинг касалликларига қарши кураш бўйича чоратадбирларни ўтказишда ўзаро ҳамкорлик тўғрисида”ги битим (Ашхобод, 2007 йил 18 октябрь) ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, сув ва ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлашга ёрдам беради.

Мексика қўшма штатлари. Мексика ҳам Ўзбекистон сингари иссиқ иқлимли мамлакатлар тоифасига киради. У Шимолий Америка қитъасининг энг жанубидаги қуруқ субтропик ва тропик иқлим минтақасида жойлашган. Мексика аҳолиси 101 млн. кишидан (2001 йил) иборат бўлган федератив республикадир. Маъмурий жиҳатдан 31 штат ва 1 пойтахт федерал округига бўлинади. 1917 йил 5 февралда қабул қилинган ва кейинчалик ўзгартирилган ва қўшимчалар киритилган сиёсий Конституциясига биноан қонунчилик тизими шаклланди. Мексика индустриал-аграр мамлакат бўлиб, ялпи ички маҳсулотда қишлоқ хўжалигининг ўрни 9 фоизни ташкил этади. Лекин меҳнатга яроқли аҳолининг 28 фоизи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш билан банд. 2 млн. кв.км ер фондининг 4/1 қисмида экин экилади. Суғориладиган ерлар миқдори 5,2 млн.га (Ўзбекистонда 4,3 млн.га) тенг ва уларда пахта, кофе, шакарқамиш, маккажўхори, оқ жўхори, бугдой, ловия, картошка, соя каби маданий ўсимликлар етиштирилади. Экспорт аҳамиятига эга маҳсулотларга помидор, ер ёнғоқ, сабзавот, шитрус мевалар, ананас каби тропик ва субтропик мевалар киради. Буларнинг ҳаммаси кўп сонли аҳолининг бирламчи талаби, яъни озиқ-овқат эҳтиёжларини қондиришда хизмат

қилади. Мексикада суғориладиган деҳқончилик лалми деҳқончиликка нисбатан 5-6 баравар кўпроқ ҳосил олиш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам обикор деҳқончиликни ривожлантириш тез ўсиб бораётган аҳолини ҳамда аграр саноатни кишлок хўжалик маҳсулотларга бўлган талабини қондиришнинг энг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Сув ресурсларининг чекланганлиги ва бутун миллий ҳудуд бўйича нотекис тарқалганлиги масалани янада чуқурлаштиради.

1989 йилда Мексика давлат ижроия ҳокимияти (уни Президент амалга оширади) томонидан қабул қилинган “Миллий ривожланиш режаси” туб ислохотларни ўтказишнинг асосий метёрий ҳужжати сифатида қабул қилинди. Ундан аввал эса, Миллий сув режаси (1975 йил) қабул қилинган эди. Сув режасига биноан 2 млн. гектардан ортиқ ерларнинг мелиоартив ҳолатини яхшилашга, 0,5 млн. га ортиқ майдонларда сув чиқариш имкониятини яратишга эришилди. Лекин сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва давлат сув фондини муҳофаза қилишга тўлиқ эриша олинмади. Натижада 1972 йилдаги “Федерал сув қонуни”нинг ўрнига 1992 йилда янги “Миллий сув қонуни” амалга киритилди.

1989 йилдаги Миллий ривожланиш режаси асосида Миллий сув комиссияси ташкил этилди. Ушбу федерал давлат органи сувга оид барча ижтимоий муносабатлардаги умуммиллий бошқарув ва тартибга солиш функциясини бажармоқда. Комиссия барча иқлим шароитларда сувдан фойдаланувчиларга молиявий ва техник ёрдам кўрсатишни ўз зиммасига олган. Дарё хавзалари бўйича идоравий бошқарувни ҳам олиб боради.

Ислохотларнинг ижобий натижаси сифатида “гидро-ижтимоий” бўлинмалар, яъни “модуло”лар очилди. Унга ҳар бир фермер аъзо бўлиб кириши, улар томонидан ирригация иншоотларини эксплуатация қилиниши ва техник ҳолатни хавфсиз ушлаб туриш учун сувдан фойдаланувчилар ташкилотига уюшиш инқилобий жараён сифатида қабул қилинди. Ушбу ташкилот юридик шахс мақомини олди ва унинг фаолияти федерал бошқарув органлари томонидан қўллаб қувватланди. Ҳаттоки ташкилотга сувдан фойдаланганлик учун сув ҳақини ундириш ҳамда йигилган маблағларни мақсадли ишлатиш ҳуқуқи ҳам яратиб берилди. Туман миқёсида бир қанча сувдан фойдаланувчилар уюшмаси бирикиб ўзларининг гидротехника иншоотлари – канал, дренаж, дамба ва сув

таксимлагичларни ишлатиш ва таъмирлаш иншоотларини ташкил этиш имкониятига эга бўлди.

XXI асрнинг бошига келиб Мексикада ирригацион тизимлардан оқилона фойдаланиш, ернинг суғориш ва ўсимликни сувга бўлган талабини оптималлаштириш йўлга қўйилди. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов бугунги кунда сув объектлари ва гидротехника иншоотлари учун сарфланадиган умумий харажатларнинг 80 фоизини ташкил этмоқда. 1988 йилда эса бу кўрсаткич бор йўғи 18 фоиз эди, холос. Сувнинг оптимал тақсимланиши 8 фоиздан 65 фоизга кўтарилди. Федерал ва муниципал сув бошқарув персонали ҳамда сув иншоотларини тиклашга бўлган харажатлар тенг ярмига қисқарди. Сув тўлови ошганлигига қарамай, фермерларни суғориладиган ерлардан олаётган даромадлари бир маромда кўпайиб бормоқда. Чунки суғориш нормалари ўз муддатида ва вегетатив талаб даражасида амалга оширилмоқда.

Албатта, Мексикада “Сув ислохотлари” жуда яхши кетмоқда, дейишга ҳали эрта. Лекин унинг ижобий томонлари ишлаб чиқариш самарадорлигини ўсишида ва ортиқча бошқарув аппаратини қисқаришига олиб келгани ижобий жараёндр.

Мексиканинг қишлоқ хўжалигида юзага келган ва юкорида келтирилган сув бошқарув тизими АҚШ ва Канада каби йирик индустриал давлатлар билан аграр соҳада рақобатлашиш имкониятини яратди. Давлатнинг демократлашувида ва фуқаролик жамиятини ўрнатилишида ҳамда бозор иқтисодиёти талабларини юзага чиқаришда янги сув сиёсати катта хизмат қилмоқда.

Миср Араб Республикаси. Ўзбекистон Республикаси ташаббуси билан икки мамлакат ўртасида сув хўжалиги соҳасидаги биргаликдаги ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда сув хўжалиги соҳасидаги ҳамкорлик икки мамлакат халқларининг ўзаро англашувини янада ошириш мақсадида “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги билан Миср Араб Республикаси Сув ресурслари ва ирригация вазирлиги ўртасида сув хўжалиги соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида” англашув меморандуми имзоланган (Қоҳира, 2009 йил 5 май) ҳамда ушбу ҳужжат мазкур давлатлар учун 2009 йил 5 майдан эътиборан кучга кирган¹.

¹ “Ўзбекистон Республикаси Халқаро шартномалари тўплами”, 2009 йил, 2-3-сон, 75-бет.

Унга кўра, икки мамлакат ўртасида сув хўжалиги соҳасидаги ҳамкорлик қуйидаги соҳаларда амалга оширилади (2-модда):

1. Дренаж ва суғориш тармоқларини алмаштириш ва янгилаш бўйича замонавий технологиялар билан ўртоқлашиш.

2. Сувдан оқилона фойдаланиш ва суғориш тармоқларини мукамаллаштириш йўллари соҳасидаги тадқиқотлар билан ўртоқлашиш.

3. Сув хўжалиги соҳасидаги мутахассислар билан алмашиш.

4. Ҳамкорлик масалаларини муҳокама қилиш учун биргаликда ўтказиладиган анжуман ва семинарлар ўтказиш.

5. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва сув хўжалиги тармоқларини ишлатиш тажрибаси ва потенциал имкониятларини ўрганиш учун икки мамлакат мутахассислари учун тренинг курсларини ташкил қилиш.

Лойиҳа-қидирув ишларини бажариш ва гидротехник иншоотларни ҳамда суғориш-мелиорация тармоқларини барпо этиш, шунингдек Миср Араб Республикаси ҳудудида янги ерларга ишлов бериш ишларини амалга оширадиган томонларнинг ваколатли идоралари сифатида қуйидагилар белгиланди: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигидан – “Ўзсувхорижийқурилиш” республика ташқи иқтисодий корхонаси; Миср Араб Республикаси Сув ресурслари ва ирригация вазирлигидан – Ирригация ва сув хўжалиги илмий-тадқиқот Маркази. Миср Араб Республикаси ҳудудида лойиҳа-қидирув ишларини бажариш ва гидротехник иншоотларни ҳамда суғориш-мелиорация тармоқларини барпо этиш дастурларида “Ўзсувхорижийқурилиш” корхонасининг иштирок этиши қўллаб-қувватланади.

Ушбу Меморандум доирасидаги ҳамкорлик ҳар бир томон давлатларининг қонунчилигига мувофиқ амалга оширилади ҳамда томонларнинг бошқа халқаро битимларидан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир кўрсатмайди¹.

¹ Сув ҳуқуқи. Дарслик / Профессор Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида Масъул муҳаррир: проф. М.Б.Усмонов – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – 289-315

7-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ЎРМОН ҲУҚУҚИ

Ўрмон – биологик ресурсларнинг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Халқаро ўрмон ресурслари ўрмон майдонлари ҳажми (4,1 млрд га ёки қуруқликнинг тахминан 27%и) ва ёғоч заҳираси (350 млрд. м³) каби икки муҳим кўрсаткичи билан тавсифланади¹. Ёғоч заҳираси доимий ўстириб борилиши туфайли ҳар йили тахминан 5,5 млрд. м³га ошиб бормоқда. Гарчанд, ўрмон ресурслари тикланадиган табиий ресурслар сирасига мансуб бўлсада, сўнгги йилларда ушбу ресурслардан саноатнинг турли соҳаларида (ёғоч, қоғоз, мебел ишлаб чиқариш ва х.к.), шунингдек, қорамол боқиш, хўжалик юритиш ва қурилиш мақсадларида ҳаддан зиёд интенсив фодаланиш натижасида ўрмон ресурсларининг қисқариши ва ҳудудларда ўрмонларнинг йўқ бўлиб кетиши жиддий ва ташвишли экологик муаммолардан бирига айланди. Натижанда ўрмонларнинг қисқариб кетиши кенг кўлам касб этди. Чунончи, дунёда ўрмонлар майдони йилига энг камида 25 млн. га.га камаймоқда, боз устига ёғоч заҳирасининг йиллик ўсиши тўлиқ ишлаб чиқариш мақсадларида сарфланмоқда².

Ўрмонларнинг нисбатан катта майдонлари Евросиёда сақлаб қолинган. Бу бутун жаҳон ўрмонларининг тахминан 40%ини ҳамда умумий ёғоч заҳирасининг 42%ини ташкил этади. Ўрмонлар билан нисбатан кам қисми қопланган минтақа Австралия ҳисобланади. Айни дамда қитъаларнинг майдонлари бир хил эмаслиги ҳисобига уларнинг ўрмонлашув даражасини, яъни ўрмон билан қопланган ҳудуднинг умумий ҳудудига нисбатан улушини ҳисобга олиш лозим. Ушбу кўрсаткич бўйича биринчи ўринни Жанубий Америка эгаллайди. Ўрмон ресурсларини хўжалик нуқтаи назаридан баҳолашда унинг ёғоч заҳираси бирламчи аҳамият касб этади. Ушбу ҳусусиятига кўра, Осиё, Жанубий ва Шимолий Американи ажратиб кўрсатиш лозим. Ушбу соҳада етакчиликни Россия, Канада, Бразилия ва АҚШ каби мамлакатлар олган. Деярли ўрмонларга эга бўлмаган мамлакатлар сифатида Баҳрайн, Қатар, Ливия ва бошқа давлатларни кўрсатиш мумкин.

¹Петров А.П. Через науку и образование – к гармонии отношений между обществом и лесом. Доклад на XII Всемирном лесном конгрессе, Квебек, 21-28 сентября 2003 года // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №2. – С. 38-39.; Куликова Е.Г. Леса – источник жизни XII Всемирный Лесной Конгресс – из настоящего в будущее // Устойчивое лесопользование –2003 – №2 –С. 34-35.

²Романова Э.П., Курякова Л.И., Ермаков Ю.Г. Природные ресурсы мира – М.: МГУ, 1993. – С.34.; Васильев Л.В. Земля лесная. – М.: Наука, 1967. – С. 61.; Петров В.В. Лесные тайны. – М.: Лесная промышленность, 1989 – С.126.; Петров В.В. Жизнь леса и человека. – М.: Наука, 1985. – С.132.

БМТ Бош Ассамблеясининг 2006 йил 20 декабрда бўлиб ўтган 83-ялли мажлисида 2011 йил Халқаро ўрмон йили деб эълон қилинди. Бу Халқаро биологик хилма-хилликка бағишланган 2010 йилнинг манتيкий давоми бўлди. Зеро, биологик хилма-хилликнинг 80%и айнан ўрмонларда жойлашган. Мажлисида халқаро ҳамжамиятга мурожаат этар экан, БМТ Бош котиби Пан Ги Мун бутун дунё мамлакатларининг фаол иштирокисиз биологик хилма-хилликдаги йўқотишларни камайтириш борасида салмоқли ютуқларга эришиш амри маҳол эканлигини қайд этиб, биологик хилма-хиллик бу ҳаётимиз эканлигини, шу боис давлатлар ва халқлар бу борада ҳамкорликда ҳаракат қилишлари лозимлигини таъкидлаб ўтди.

Биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш 2002 йил Йоханнесбургда бўлиб ўтган барқарор ривожланиш бўйича бутун жаҳон саммитида 21-аср кун тартибида турган мақсадлардан бири сифатида белгиланган эди. Ушбу мақсад “қашшоқликка қарши кураш ва атроф табиий муҳитга ижобий таъсир кўрсатиш мақсадида биологик хилма-хилликдаги йўқотишларни глобал, минтақавий ва алоҳида давлатлар доирасида сезиларли даражада камайтириш”дан иборат¹.

Бугунги кунда халқаро миқёсда ҳар йили 22 май куни Халқаро биологик ранг-баранглик куни, 5 июн – Атроф муҳит куни, 19 сентябр – Ўрмон ходимлари куни ҳамда 21 март куни Халқаро ўрмон куни сифатида кенг нишонланади. Хусусан, 21 март Халқаро ўрмон куни сифатида 1971 йилда Қишлоқ хўжалиги Европа конфедерациясининг ташаббуси билан БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) томонидан белгиланган.

Халқаро ўрмон кунининг асосий вазифаси – заминимиз аҳолисининг ўрмон экотизимлари, уларнинг ҳақиқий ҳолати, уларни муҳофаза қилиш, сақлаб қолиш ва қайта тиклаш борасида амалга оширилаётган ишлар тўғрисида хабардор қилишдан иборат. Ушбу кунда турли мамлакатларда ўрмонларни муҳофаза қилишга бағишланган хилма-хил тадбирлар ташкил этилади².

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида Халқаро ўрмон куни билан бир қаторда Дарахт куни ҳам нишонланади. Хусусан, XIX аср сўнгидан Италияда шундай одат ўрнатилди: 21 март куни ҳар бир ўрта

¹Швиденко А.Э., Нильссон С. Экологические проблемы перехода к устойчивому управлению лесами России // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №1. – С. 7-8.

² Боголюбов С.А. Правовые основы сохранения биоразнообразия // Социально-экономические и правовые основы сохранения биоразнообразия / Кол. авторов. М, 2002. – С. 42.

мактаб ўқувчиси ҳовлисида ҳеч бўлмаганда битта ниҳол ўтказиши лозим. Шу пайтдан бошлаб Дарахт кунни янгилашни байрами ва инсоннинг табиат билан уйғунлашуви кунни сифатида кенг нишонланиб келинмоқда¹.

Таъкидлаш ўринлики, 2009 йили Афғонистонда ҳам “Ўрмонларни тиклаш йили” сифатида ўрмонларни муҳофаза қилиш борасида кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Узоқ давом этган қуролли тўқнашувлар афғон табиатига, хусусан ўрмонларига жиддий талофот етказди. Афғонистоннинг Ўрмон ишлари бўйича бошқармаси ўз навбатида мазкур муаммони ижобий ҳал этиш учун Афғонистонда ўрмонларни тиклаш ишлари йўлга қўйилишини ҳамда бу икки йўналишда (биринчи йўналиш шарқий афғон провинциялари – Пактия, Пактика, Нуристан, Нангархар ва Кунарни; иккинчи йўналиш – шимолий ва ғарбий провинцияларни – Бадахшон, Тахар, Кундуз, Бадгис, Герат ва Саманганни қамраб олади) амалга оширилаётганлигини таъкидлаб ўтди².

Бугунги кунда ўрмонлар қуриқликнинг учдан бир қисмини эгаллайди ҳамда сайёраимизда ўрмонлар майдони 38 миллион км²ни ташкил этади. Ушбу ўрмон майдонларининг ярми тропик ўрмонлар улушига тўғри келади, тўртдан бир қисми эса, шимолий ярим шарда жойлашган³.

Ўрмонлар атмосфера ҳавосини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди, зарарли чиқиндиларни қайта ишлайди, сайёраимиз иқлими шаклланишида иштирок этади, сув алмашувига ҳам сезиларли даражада таъсир этади, тупроқ ҳосилдорлиги ва ландшафтларни сақлаб қолишга ёрдам беради. Бироқ, дунё миқёсида ўрмонлар майдони изчил камайиб бораётир. Мутахассислар баҳосига кўра, сўнгги ўн минг йилда инсонлар 26 млн. км² майдон ўрмонларни йўқ қилиб юборган. Шу билан бир каторда ўрмонлар ёнгин, ўрмон зараркундалари ва касалликлари, ноқулай об-ҳаво шароитлари ва бошқа сабабларга кўра ҳам нобуд бўлмоқда. 2009 йил 18-23-октябрда БМТ Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) раҳбарлигида Буэнос-Айресда (Аргентина) ўтказилган XIII Бутунжаҳон ўрмон конгрессида ҳам ўрмон ёнгинлари масаласига алоҳида эътибор

¹ Интернет сайти: www.ecoportalsu

² Интернет сайти www.newskaz.ru/society/20090220/144090.html

³ Явичал Т., Смирнова О., Лащинский Н., Бакуи Е., Выявление редких лесных экосистем рекомендации по выявлению редких лесных экосистем, являющихся лесами высокой природоохранной ценности (ЛВПЦ 3) // Устойчивое лесопользование. – 2007. – №2(14). – С. 23.

каратилди. Унда қайд этилишича, гарчанд амалиётда аксарият ҳолларда (85%) ўрмон ёнгинлари жуда тез ўчирилаётган бўлсада, айрим ҳолларда бу ҳолат назорат остидан чиқиб кетмоқда. Ўрмон ёнгинларига қарши кураш қуйидаги беш муҳим таркибий элементлардан иборат бўлади: кузатиш ва тадқиқотлар ўтказиш, ёнгин юзага келиш хавфини камайтириш, ёнгинни ўчиришга юқори даражали тайёргарлик, ёнгинни ўчириш ва ўрмонларни қайта тиклаш бўйича фаол ҳаракатлар¹.

Жаҳонда 80-йиллардан бошлаб йилига ўртача 11 млн. га ўрмонлар кесила бошланган. Сўнгги 200 йил ичида ўрмонлар майдони камида 2 бараварга камайди. Йилига ўртача 125 минг км² ўрмон майдонлари нобуд қилдинган бўлиб, бу Австрия ва Швейцарияни қўшиб ҳисоблаганда тенг келадиган майдон дегани².

Бу борада Ўрмонларни ўрганиш халқаро маркази олимлари томонидан дунё микёсида ўрмонларнинг ривожланишини бўйича маълумотлар эълон қилинди. Унда тадқиқотчилар ўрмонларнинг аксарият қисми яқин 100 йил ичида йўқ бўлиб кетиши хавфи юқори деган хулосага келганлар. Табиийки, бундай истиқбол инсоният тақдири учун жиддий, таъбир жоиз бўлса, ҳалокатли таъсир этади. Тадқиқотчилар, тропик ҳудудларда иқлим ўзгариши бошқа ҳудудларга қараганда тезроқ рўй бераётганлигини ҳамда бу сув довули ва жалаларининг кучайишига ва бунинг натижасида тошқинлар, қургокчилик ва ўрмон ёнгинлари кўпаяди. Олимлар бундай шароитда глобал иқлим ўзгаришига қарши курашнинг ўзигина етарли эмас, балки ўрмонларга ўзгараётган шарт-шароитларга мослашиши учун ёрдам бериш, авваламбор, инсон фаолияти чекланган ҳудудларни ташкил этиш лозим, деб қайд этадилар³.

Дарҳақиқат, ўрмон майдонларининг қисқариши сайёрамизда туپроқ эрозияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ранг-баранглигининг қисқариши, сув хавзалари деградацияси, атмосфера ҳавосида карбонат кислотаси микдорининг ортишига, саноат ва ёқилғи мақсадларида фойдаланиладиган ёғоч заҳирасининг камайишига ва пировардида – инсоният ҳаётий фаолиятининг қисқаришига олиб келади⁴.

¹ «Леса и развитие: баланс для жизни». Обзор работы XIII Всемирного лесного конгресса // Устойчивое лесопользование. – 2010. – №1(23). – С. 5.

² Интернет сайти: www.freession.ru

³ Большая часть лесов планеты может исчезнуть в ближайшие 100 лет // Интернет сайти: www.ghus.crimea.ua/press/243-n-100-.html

⁴ Романова Э.П., Куракова Л.И., Ермаков Ю.Г. Природные ресурсы мира – М МГУ, 1993. – С.304.

Дунё ўрмон заҳираларини ўрганиш асосида ўрмонлар жаҳон миқёсида нотекис тақсимланганлигини кузатиш мумкин. Дунё миқёсида зич жойлашган ўрмонларнинг ярмидан кўпроғи ва 17% зич бўлмаган ўрмонлар Европа, Шимолий Америка, МДХ ва Болтиқ бўйи мамлакатларида жойлашган. Жаҳоннинг ушбу қисмида ўрмонлашув даражаси ўртача 34,3%ни ташкил қилади. Лотин Америкаси, Африка, Осиё ва Австралияда бу кўрсаткич 16,9%ни ташкил этади. Ушбу ҳудудда аксарият деградацияга учраган ўрмон ерлари, бутазорлар майдонлари ва 80%дан кўпроқ зич бўлмаган ўрмонлар жойлашган. Алоҳида минтақаларнинг ўрмонлашганлик даражаси ҳам кескин фарқланади. Бунда энг қўйи кўрсаткич Африкада (7,5%), энг юқори кўрсаткич эмас, Лотин Америкасида (34%), Европа ва Шимолий Америкада (31%) кайд этилган. Тропик ўрмонлар Лотин Америкаси, Африка ва Осиёда ўсади; сайёраимизнинг ушбу қисмида улар зич ўрмонлар таркибининг 80%ини ташкил қилади¹.

Ўрмонлар майдони ва ёғоч заҳирасига кўра деярли тенг бўлган икки – шимолий ва жанубий қутбга ажралади. Шимолий – мўътадил ва қисман субтропик иқлимли ҳудуд. Шимолия қутбнинг ўрмонларга бой бўлган мамлакатлари сирасига Россия Федерацияси, АҚШ, Канада, Финляндия, Швецияни киради. Жанубий қутб – тропик ва экватор иқлимли ҳудудларни камраб олади. Жанубий қутбнинг асосий ўрмонли минтақаларига – Амазония, Конго ҳавзаси, Жануби-шарқий Осиё, Конго, Бразилия, Венесуэла мамлакатлари киради².

Ўрмонларни тиклаш соҳасида халқаро ҳамкорлик мисол сифатида таъкидлаш ўринлики, Гаитида 2010 йили 12 январда бўлган даҳшатли ва вайронкор zilзила натижасида 300 мингдан зиёд инсонлар билан бир қаторда катта миқдордаги ўрмон участкалари ҳам жабр кўрди. Шу муносабат билан, Эквадор ҳукумати Гаити ва Доминикан Республикаларига ўрмонларни қайта тиклаш учун 20 минг дарахт, шу жумладан қимматбаҳо ва ноёб ўсимликлар уруғларини ёрдам тариқасида берди³.

Халқаро миқёсда ўрмонларни муҳофаза қилиш борасида ҳукукий чора-тадбирлар амалга оширилаётганлигини ҳам таъкидлаш ўринли. Хусусан, бу борада айнан ўрмонларни муҳофаза қилиш бўйича

¹ Чернышова Е. Леса высокой природоохранной ценности // Устойчивое лесопользование – 2004 – №3 (5) – С. 40-41.

² Рай Е. Сохранение редких видов. от теории к практике лесопользования // Устойчивое лесопользование. – 2007 – № 3 (15) – С. 38-39.

³ Интернет сайти Lenta.Ru

халқаро ҳамкорликка бағишланган халқаро ҳужжатлар ҳам имзоланганлигини қайд этиш лозим. Хусусан, 2005 йил 25 ноябрда Россия, Канада, АҚШ, ЕХҲТ мамлакатлари томонидан “Ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан ноқонуний фойдаланишга қарши кураш тўғрисида”ги халқаро Декларация имзоланди. Унга кўра, томонлар ўрмон қонунчилигини мувофиқлаштиришни таъминлаш, чегарабўйи ҳудудларда халқаро ҳамкорликни кучайтириш ва ўрмонларни ноқонуний кесишга қарши кураш бўйича мажбуриятларни зиммаларига олдилар¹.

Ўрмонлардан халқаро миқёсда фойдаланиш ва муҳофаза қилишни тартибга солишда халқаро бошқарув тузилмалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, БМТ таркибида БМТнинг ўрмон бўйича форуми фаолият кўрсатади. БМТнинг ўрмон бўйича форуми – давлатлараро ташаббус асосида ташкил этилган ҳамда ўрмонлардан барқарор бошқарувни шакллантиришга ҳамда шу мақсадда узок муддатли сиёсий келишувларга эришишни таъминлашга йўналтирилган. Гарчанд, ушбу ташкилот доирасида томонлар бирор-бир жиддий ва салмоқли сиёсий келишув ёки муваффақиятларга эришмаган бўлсаларда, у халқаро миқёсда ўрмонларни муҳофаза қилишни ташкил этиш борасида ўзига хос ўринга эга.

БМТнинг ўрмон бўйича форуми ЭКОСОСнинг ёрдамчи органи ҳисобланади ҳамда шу тоифадаги бошқа органлардан фарқли равишда доимий универсал аъзолардан ташкил топади². Унинг сессиялари йилига бир маротаба икки ҳафтадан коида тарикасида Нью-Йорк ва Женевада ўтказилади. Форум Бюроси таркибига раис ва унинг тўрт ўринбосари киради, улар географик тақсимланиш принципи асосида сайланади. Форум сессияси яқунларини билан даҳол янги мажлис чақирилиб, янги раис ва ўринбосарлар сайланади. Бюро аъзоларининг ваколат муддати 1 йил. Форум фаолиятида тегишли халқаро ва минтақавий ташкилотлар (асосий гуруҳлар), халқаро молия институтлари (Бутунжаҳон банки, Глобал экоогик фонд) иштирок этади. Форум фаолиятининг асосий қисмини Германия, Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австрия, Швейцария, Норвегия, Швеция,

¹ Экономические аспекты борьбы с незаконными рубками и нелегальным оборотом древесины: пути повышения эффективности международных программ борьбы с незаконной деятельностью в лесном секторе // Устойчивое лесопользование – 2007. – №1(13). – 29-30.

² Писаренко А. Роль Российской Федерации в международных переговорных процессах по лесам // Устойчивое лесопользование. – 2007 – № 3 (15). – С. 28-31.

Финляндия каби давлатлар донорлик ёрдами, шунингдек, аъзолар бадаллари ҳисобидан молиялаштирилади.

БМТнинг ўрмон бўйича форумининг шаклланиши тарихига назар солсақ, 2001 йил 12 февралда Нью-Йоркда ташкилотчилар учрашувида унинг ташкил топиши борасида тамал тоши қўйилганлигининг кўришимиз мумкин. Шундан буён БМТнинг ўрмон бўйича форуми йилига биттадан сессия ўтказиб келмоқда: 2001 йил 11-22 июн – Нью-Йоркда биринчи; 2002 йил 4-15 март Нью-Йоркда иккинчи; 2003 йил 26 май - 6 июн Женевада учинчи; 2004 йил 3-14-май Женевада тўртинчи; 2005 йил 16-27 май Нью-Йоркда бешинчи; 2006 йил 13-24 феврал Нью-Йоркда олтинчи; 2007 йил 16-27-апрел Нью-Йоркда еттинчи сессия. 2008 йилда учрашув ўтказилмайдиган; бироқ, 2009 йилда ташкилот фаолияти бироз фаоллашиб икки маротаба йиғилиш ўтказилди: 2009 йил 20 апрел – 1 майда Нью-Йоркда саккизинчи ва 30 октябрда махсус тўққизинчи учрашув бўлиб ўтди.

БМТнинг ўрмон бўйича форуми томонидан 2006 йил 11-15 декабрда Нью-Йоркда махсус экспертлар гуруҳи томонидан мажбурий юридик кучга эга бўлмаган барча ўрмон турлари бўйича ҳужжат (Non-Legally Binding Instrument on All Types of Forests) ишлаб чиқилган.

Шунингдек, ўрмонларни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият юритаётган ташкилотлар тизимида Ўрмон тадқиқотчилари халқаро иттифоқи (International Union of Forest Research Organisations) алоҳида аҳамиятга эга. Ўрмон тадқиқотчилари халқаро иттифоқи – ихтиёрий тўловлар асосида шаклланган нодавлат-нотижорат халқаро илмий бирлашма бўлиб, ўрмончилик, ўрмон хўжалиги, ёғоч тайёрлаш, ёғочни қайта ишлаш, ўрмон комплекси иқтисоди ва шу сингари бошқа масалалар бўйича ишлайдиган барча ташкилот ва жисмоний шахслар учун очик ҳолда фаолият юритади. ИЮФРО расман 1892 йил 17 августда Эберсвальд шаҳрида (Германия) ташкил топган. Ҳозирда ИЮФРО ўз таркибига дунёнинг 111 мамлакатидан 680 дан зиёд ташкилотлардан 15 мингдан зиёд олимларни бирлаштирган. 2001 йил 28 сентябрдаги йиғилишида ИЮФРО вакиллари – россиялик ташкилотлар ташаббуси билан ИЮФРО аъзолари – Россия ташкилотлари Ассоциацияси тузилди¹.

¹ Nilsson S., Shvidenko A., Is Sustainable Development of the Russian Forest Sector Possible? // IUFRO Occasional Paper. – 1998 – № 11. – P.8.; Nilsson M., Soderholm P. Foreign Direct Investment and Institutional Obstacles: the Case of Russian Forestry // Natural Resources Forum. – 2002. – V.26. – P. 302–313.

Ўрмон соҳасига ихтисослашган яна бир халқаро ташкилот – Ўрмонлар бўйича жамоавий ҳамкорлик (Collective Partnership of Forest) – ўрмон бўйича дастурларни юритувчи 14 та халқаро ташкилотлар ва котибиятларнинг (CIFOR, FAO, ITTO, IUFRO, CBD, GEF, UNCCD, UNFF, UNFCCC, UNDP, UNEP, ICRAF, WB, IUCN) норасмий ва ихтиёрий ҳамкорлигини намоён этади.

Ўрмонлар бўйича жамоавий ҳамкорликни ташкил этиш БМТнинг Ижтимоий ва иқтисодий масалалар бўйича кенгаши (ECOSOC)нинг 2000/35-сонли резолюциясида ўрмон соҳасида халқаро ва минтақавий жамоавий ҳамкорликни ривожлантириш масалалари доирасида кўриб чиқилган эди. Натижада 2001 йил апрелда ушбу ташкилот ташкил этилди. У ФАО томонидан бошқарилади ва UNFF (БМТнинг ўрмон бўйича форуми) томонидан хизмат кўрсатилади. Ўрмонлар бўйича жамоавий ҳамкорлик одатда аъзолари ўртасидаги ҳамкорлик доирасида стратегик ҳудудларни муҳофама қилиш мақсадида чақирилади.

Ўрмон ландшафтларини қайта тиклаш бўйича глобал ҳамкорлик (Global Partnership on Forest Landscape Restoration) ҳам ўрмон соҳасидаги халқаро ташкилотлардан яна бири бўлиб, у ўзида ўрмон ландшафтларини қайта тиклашнинг муҳимлигини англаган ҳамда ушбу жараёнда иштирок этишни истаган ҳукуматлар, ташкилотлар, жамиятлар ва хусусий шахсларнинг ихтиёрий бирлашмасини ифодалайди. Шунингдек, унинг таркибида Ўрмонларни қайта тиклаш бўйича ахборот хизмати (The Forest Restoration Information Service) ҳам фаолият кўрсатади¹.

Ўрмон соҳасида ҳуқуқни қўллаш ва бошқарув ҳаракати (Forest Law Enforcement and Governance) ҳам бу борада самарали хизмат қилиб келмоқда². ФЛЕГ бир қатор мамлакатларнинг ўрмон соҳасида ҳуқуқни қўллаш ва бошқарув жараёнларини мустаҳкамлаш бўйича сиёсий ташаббусини ифодалайди. ФЛЕГ ҳаракатининг ташкил топишида дунёда ўрмон соҳасида савдо муносабатларида коррупция ва жиноятчиликнинг кенг йилдиз отиши ҳамда ноқонуний ёғоч савдоси кенгайиши асосий сабаб бўлди десак хато бўлмайди. БМТ ва ЕХХТ тизимидаги халқаро ташкилотлар маълумотларига қараганда, ЕХХТ мамлакатларига ёғоч импортининг деярли 50%и ноқонуний тропик ва 20%и бошқа турдаги дарахтлар улушига тўғри келмоқда. Қатор

¹ Интернет сайти: www.unep-wcmc.org/forest/restoration/fris/default.aspx

² Динамика процессов ФЛЕГ в Восточной Азии и Африке // Устойчивое лесопользование. – 2005. – №1(7) – С. 23-24.

мамлакатларда тропик дарахтларни ноқонуний тайёрлаш ва дунё бозорига чиқариш кўрсаткичлари қуйидагича: Индонезия – 73 %, Камерун – 50 %, Бразилия – 80 %¹.

Ўрмонлар билан боғлиқ масалаларни назорат қилувчи ҳамда ўрмон саноати ва ушбу соҳада нарҳнинг белгиланишига таъсир кўрсатувчи халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар ҳам талайгина. Хусусан, шундай ташкилотлардан бири сифатида Ўрмонлар бўйича ҳукуматлараро комиссияни (Intergovernmental Panel on Forests, IPF) кўрсатишимиз мумкин, у 1992 йил июнда бўлиб ўтган БМТнинг атроф муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси (The United Nations Conference on Environment and Development, UNCED) асосида 1995 йил апрелда таъсис этилган. Ўрмонлар бўйича ҳукуматлараро комиссиянинг вазифалари халқаро ўрмон бошқарувида UNCED тавсияларига риоя этилишини кузатиб бориш, ўрмонларга тааллуқли масалалар юзасидан халқаро ҳамжамиятга таъсир кўрсатишдан иборат. Ушбу комиссия халқаро ташкилотлар, ҳукуматлар, ноҳукумат ташкилотлар ва хусусий шахслар билан ҳамкорлик ишларни ташкил этади, бу эса, ўрмонлар ва ўрмон саноати ҳолатига жуда катта таъсир кўрсатади.

Ўрмон соҳасидаги халқаро ташкилотлардан яна бири Халқаро ўрмонлар бошқармаси (SOFO) бўлиб, у мунтазам равишда бу борадаги маълумотларни тизимлаштириш ва тақдим этиш билан шуғулланади. Шунингдек, БМТнинг Қишлоқ хўжалиги бўйича комиссияси (FAO) ҳам қайд этиш лозим. Ўрмон ресурсларини баҳолаш дастурлари (Forest Resources Assessment, FRA) асосида ФАО кўпгина бошқа ташкилотлар томонидан қабул қилинган қарорларга асосланади.

Демак, ўрмонлардан фойдаланиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик табиатни муҳофаза қилиш ва экология масалалари билан шуғулланувчи БМТ Тараққиёт Дастури (БМТТД), Глобал Экологик Фонд (ГЭФ), ЮНЕП (БМТ атроф муҳит бўйича дастури) каби умумий халқаро ташкилотлар билан бир қаторда айрим махсус айнан ўрмонлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш борасида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган ташкилотлар томонидан ҳам амалга оширилар экан.

¹Концепция министерской конференции 2005 года Министерство природных ресурсов Российской Федерации по проблемам правоприменения и управления в лесном секторе в Европе и Северной Азии (Евразийский FLEG) Москва 2004 г. // Устойчивое лесопользование –2005. – №1(7). – С. 9.

Ўзбекистон ҳам ўрмонларни муҳофаза қилиш бўйича халқаро фаолиятда ўзининг муносиб ҳиссасини кўшиб келмоқда. Хусусан, Республикамиз истиқлол йилларида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш борасида бир қатор халқаро конвенциялар имзолади, қатор декларацияларга қўшилди. Хусусан, Ўзбекистон БМТ аъзоси сифатида унинг қатор дастурлари ҳамда махсус ташкилотлари билан ҳамкорлик қилмоқда, жумладан, атроф-муҳит бўйича БМТ дастури (ЮНЕП), БМТ ривожланиш дастури (ПРООН), Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича БМТ ташкилоти (ЮНЕСКО), Халқаро метеорологик ташкилот (ХМТ), Соғлиқни сақлаш халқаро ташкилоти (ССХТ), Саноат ривожланиши бўйича БМТ ташкилоти (ЮНИДО) ҳамда унинг икки минтақавий комиссияси: БМТ Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭК БМТ) ва Осиё ва Тинч океан учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия (ЭСКАТО) шулар жумласидандир.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси “Озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича” Вена конвенцияси (18.05.1993 й.), “Табиий муҳитга ҳарбий ёки бошқа ҳар қандай зўравонлик билан таъсир қилишни тақиқлаш тўғрисидаги” Конвенция (26.05.1993 й.), “Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги” Конвенция (06.05.1995 й.), “Бутунжаҳон маданий ва табиий меросларни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Конвенция (22.12.1995 й.), “Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи фауна ва флора турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисида”ги Конвенция (01.07.1997 й.), “Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрувчи турларини муҳофаза қилиш бўйича конвенция” (01.05.1998 й.), “Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисида”ги Рамсар конвенцияси (08.02.2002 й.), шунингдек табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорлик соҳасидаги қатор давлатлараро битимларга (жумладан, 2003 йилда “Африка, Европа ва Осиёдаги кўчиб юрувчи сув-ботқоқ қушларини муҳофаза қилиш бўйича битим”га) қўшилди ва ушбу конвенциялар доирасида ўрмонларни халқаро-ҳуқуқий муҳофазасини ҳам ташкил этмоқда. Ўрмонларни муҳофаза қилиш ва фойдаланиш борасидаги миллий сиёсатни ва халқаро ҳамкорлик асосий йўналишларини шакллантириш мамлакат экологик имкониятларини сақлаб қолишга асосланади.

Ўзбекистон минтақавий интеграция масалалари ҳамкорликни алоҳида МДХ аъзолари билан – икки томонлама келишувлар асосида (Россия Федерацияси, Украина) ҳамда МДХ ижрочи қўмитаси ёрдамчи

органи хисобланган давлатлараро экологик кенгаши билан амалга оширади. 2000 йилда тайёрланган ва давлатлар раҳбарлари томонидан имзоланган 2025 йилгача даврда МДХ ривожланиши бўйича ҳаракатлар дастурида атроф-муҳитни қўриқлаш бўйича катор тадбирлар кўзда тутилган (атроф-муҳит мониторинги, экологик хавфсизлик, саноат чиқиндиларини таснифлаш ҳамда уларни маркировка қилиш ягона тизими ва б.к.). Ўзбекистон атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида, икки ёқлама шартномаларда қатнашиб, табиатдан фойдаланишни барқарорлаштириш ва атроф муҳит муҳофазаси қондаларини махсус субмин структурасини тузишга киришди. 2005 йилда Шанхай Ҳамдўстлик Ташкилотига аъзо мамлакатлари билан табиатдан фойдаланишни барқарорлаштириш ва атроф муҳит муҳофазаси қондалари масалалари бўйича Концепция ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон ҳозирги кунда уюшган тартибда қуйидаги мамлакатлар: Хитой (1997), Грузия (1995), Ҳиндистон (1996), Исроил (1997), Япония (1994), Қозоғистон (1997), Қирғизистон (1996), Малайзия (1996), Корея Республикаси (1995), Словакия (1998), Швейцария (1998), Тожикистон (1994), Таиланд (1998), Туркия (1996), Туркменистон (1996), Украина (1998), Бирлашган Араб Амирликлари (2006) ва Озарбайжон (2006 йилдан) билан икки томонлама ҳамкорликлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистон таркибида қуйидаги ўнта давлат бўлган ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш бўйича минтақавий давлатлараро ташкилот, иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭКО) аъзосидир: Озарбайжон, Афғонистон, Эрон Ислон Республикаси, Қозоғистон, Қирғизистон, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Туркия ва Ўзбекистон. ЭКОда атрофмуҳитни қўриқлаш соҳасидаги ҳамкорлик масалалари билан энергетика, табиий минерал ресурслар ва атроф-муҳит бўйича Директорат шуғулланади.

Ўзбекистон – Марказий Осиё атроф муҳитни ҳимоя қилиш соҳасида ҳудудий ҳамкорлик жараёнида фаол иштирок этмоқда. Ҳозирги даврда, барқарор ривожланиш Давлатлараро Комиссияси раҳбарлигида Марказий Осиё давлатлари учун атроф муҳитни ҳимоя қилиш минтақавий режаси ишлаб чиқилипти, унда экомувозанатини сақлаш масалалари ҳам қамраб олинган.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш минтақавий режаси (РПДООС), Марказий Осиё давлатларининг Минтақавий Экологик Маркази

(МЭМ) фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Минтақавий Экологик Маркази – Марказий Осиё давлатлари орасида, минтақавий экологик масалаларни турли даражадаги ҳамкорлигида ёрдам бериш учун, Европа иттифоқи кўмагида 2000 йилда тузилди¹.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон БМТни халқаро ОБСЕ институти билан бирлашди ва атроф муҳит муҳофазаси 11 конвенцияси ва уни ривожлантириш Протоколини қўллаб, бу соҳада ҳамкорлик қилиш учун 12 халқаро битимга имзо чекди. Халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, мамлакатга сиёсий ва иқтисодий фойда келтиришдан ташқари, давлатлараро чегара муаммоларида халқаро ўрмон муносабатларини яхшилашда ёрдам беради.

Атроф табиий муҳитни шу жумладан, унинг таркибий қисми ва ноёб бўлаги сифатида ўрмонларни халқаро-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, бу борада хорижий мамлакатлар билан фаол ва яқиндан ҳамкорлик қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Зотан, табиат чек-чегара билмайди ва давлат танламайди. Шундай экан, уни самарали муҳофаза қилиш учун албатта, халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш талаб этилади. Ушбу жараёнда эса, хорижий давлатлар қонунчилигини ўрганиш биринчидан, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлатлараро муносабатлар ривожланишига ёрдам берса; иккинчидан, мазкур мамлакатлар қонунчилигининг ижобий жиҳатларидан миллий қонунчиликни янада такомиллаштиришда фойдаланиш имкониятини беради. Шу нуқтаи назардан хорижий мамлакатларнинг ўрмон ҳуқуқини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан қуйида айрим ривожланган мамлакатлар ўрмон қонунчилиги билан танишиб чиқамиз.

Германия Федератив Республикаси. Ўрмонлар Германия худудининг учдан бирини қоплаган. Улар юксак иқтисодий, экологик ва маданий аҳамиятга эга бўлган табиий комплекс сифатида кадрланади ва муҳофаза қилинади. Германияда табиий бойликлар ва шу жумладан ўрмонлардан эҳтиёткорона ва оқилона фойдаланиш, уларни сақлаш, қайта тиклаш ва барқарор ривожлантириш жамият олдидаги муҳим вазифалардан бири сифатида тан олинган.

Германияда ўрмон фонди ерлари майдони 10,7 млн. га бўлиб, бу мамлакат майдонининг 30%ини ташкил этади. Ер фонди захираси 2,8 млрд. м³ ёки гектарига 261,7 м³ ҳисобида тўғри келади. Ўрмонни

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий марауз: (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) / ЎЗР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси. – Тошкент: Chinor ENK, 2009. – Б. 350-256.

ҳосил этувчи асосий ўсимлик турлари: тилоғоч (игнабарглиларга мансуб дарахт), қарағай ва қора қарағай (66%) бўлиб, тилоғочлар орасида қора қайин ва эман айниқса кўп учрайди¹.

Германияда ўрмонларга нисбатан мулкчиликнинг турли шакллари қўлланилган: 46% ўрмонлар 1,3 млн. хусусий ўрмон мулкдорлари қўлида бўлса, 20% – коммунал мулкдорлар (черков, жамоат бирлашмалари), 31% ўрмонлар – федерация мулки, 3% ўрмонлар – ерлар (федерация маъмурий ҳудудий бирликлари) мулкида.

Германиянинг миллий ўрмон сиёсати қуйидаги принциплар негизида шаклланган: миллий суверенитет ва ресурслардан фойдаланганлик учун тўлиқ жавобгарлик; мамлакатнинг ҳуқуқий шартларига мувофиқлик; халқаро келишув ва конвенцияларни инобатга олиш; барча манфаатдор гуруҳларнинг ҳамкорлиги; ўрмонларни сақлаш ва ривожлантиришнинг умумдават ва тармоқлараро асослари; узок муддатли ва такрорланувчи режалаштириш, ривожлантириш ва назорат қилиш жараёни².

Ўрмон сиёсатининг мақсадлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1) ўрмон хўжалигини барқарор (узлуксиз ва мақсадли) юритиш, бунда ўрмон ерларини асраб-авайлаш ва улардан ҳозирда ва келажакда биологик хилма-хиллик, юқори ҳосилдорлик таъминланадиган, ўрмонлар экологик, иқтисодий ва ижтимоий функцияларини маҳаллий, миллий ва глобал даражада доимий равишда бажариши кафолатланадиган усулларда ва суръатларда фойдаланиш;

2) ўрмон хўжалигини самарали юритиш, бунда қисқа ва узок муддатли истиқболда барча ресурслардан даромадли фойдаланиш.

Ушбу мақсадларга эришиш мақсадида давлат бошқаруви ташкил этилади ва хусусий ўрмон эгалари хизматларидан фойдаланилади.

Ўрмон сиёсатининг асосий элементлари сирасига тартибга солувчи (ҳуқуқий) қондалар қиради. Улар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан қабул қилинадиган қонун ва қарорлар кўринишидаги ҳуқуқий кўрсатмаларда намоён бўлади.

¹ Моисеева Е.Е. Государственное управление лесным хозяйством Германии // Интернет сайты: www.science-bsea.narod.ru

² Интернет сайты: http://www.science-bsea.narod.ru/2006/les_2006/moiseeva_gosud.htm

Германиянинг Федерал Ўрмон қонуни ўзида ҳуқуқий чеклашларни ифодалайдиган бевосита кўрсатмаларни қамраб олади. Ўрмон қонунининг асосий мақсади: муқобили бўлмаган ресурслар манбаи сифатида ўрмонлар функцияларини, хусусан унинг экологик, муҳофаза қилувчи ва рекреациявий функцияларини қўллаб-қувватлаш; ўрмон хўжалигини барқарор ривожланиш принципи асосида тўғри юритилишини қўллаб-қувватлаш; жамият манфаатларини хусусий ўрмон эгалари манфаатлари билан уйғунлаштириш.

Федерал Ўрмон қонуни маҳаллий ўрмон қонунлари билан биргаликда барча ўрмон эгаларининг кесилган ва қамайган ўрмонларда ўрмонларнинг табиий ҳолати тўлиқ қайта тикланмаганга қадар зудлик билан ўрмон ўстириш мажбуриятини белгилаб беради.

Шунингдек, ўрмон хўжалигида бошқа фаолият соҳаларини ва ўрмон саноатини тартибга солувчи бир гуруҳ қонунчилик ҳужжатлари: жумладан, “Ўрмон экинлари тўғрисида”ги, “Ўрмонга зарар етказиш ва мувозанат тўғрисида”ги, “Ёғоч муомаласи тўғрисида”ги, “Федерация ерларида овни тартибга солиш тўғрисида”ги ва б.к. қонунлар ҳам қабул қилинган. Мавжуд қонунлар билан бир қаторда ушбу соҳада кўп сонли буйруқ ва йўриқномалар ҳам амал қилади.

Ўрмон сиёсатидаги яна бир муҳим элемент тузилмавий қоидалар бўлиб, улар амалиётда ҳуқуқий ва тузилмавий келишувлар, иктисодиётни бошқаришнинг барча даражаларидаги дастурларини таъминлашга хизмат қилади. Германиянинг асосий Ўрмон қонунига мувофиқ, ўрмон хўжалиги ва ўрмон саноати федерация ерлари ваколатига қиради. Ҳар бир ерда мулкдорлар манфаатларига риоя этган ҳолда маслаҳат бериш ва раҳбарлик қилиш функцияларини бажарадиган махсус бошқарув органлари ташкил этилган. Айрим ерларда маслаҳат ва раҳбарлик билан боғлиқ ушбу функцияларни кишлоқ хўжалиги органлари (давлат идоралари) ҳам амалга оширади.

Минтақавий даражада қатор ташкилотлар ва турли иттифоқлар ўрмон сиёсати соҳасида ўз манфаатларини ифодалайдилар. Ўрмонлар билан ишловчи барча гуруҳларни қамраб олган ҳамда айни дамда илмий муассаса мақомига эга бўлган марказий жамоат бирлашмаси “Немис Ўрмон хўжалиги Кенгаши” (DFWR) деб номланади. “Ўрмон мулкдорлари немис иттифоқининг ишчи жамияти” (AGDW) эса, хусусий ўрмон мулкдорларининг манфаатларини ифодалайди.

“Немис кишлок хўжалиги иттифоқи” – кишлок хўжалиги билан шуғулланувчи ўрмон эгалари манфаатларини муҳофаза қилади. “Немис ўрмончилари жамияти” (BDF) унинг аъзоларининг профессионал сиёсий манфаатларини ифодалайди. “Немис ўрмон иттифоқи”нинг (DFV) бирламчи вазифаси ўрмончиларни ўқитиш ва тайёрлашдан иборат. “Немис ўрмонларини муҳофаза қилиш жамияти” – ўрмонларни сақлаб қолиш, жамоатчилик билан ишлаш, жамоатчилик билан доимий алоқада бўлиш, экологик тарбия билан шуғулланиш каби вазифаларни бажаради.

Ўрмон сиёсатини белгилашда экологик шарт-шароитлар муҳим аҳамиятга эга. Марказий Европанинг аксарият қисми тоғ ва соҳил бўйи минтакаларини, шунингдек, алоҳида ҳудудларини истисно этганда дастлаб ўрмонлар билан қопланган эди. Ўрмонлар табиий комплекс муҳит сифатида ҳайвонлар ва ёввойи ўсимликларнинг яшаш муҳитини ифодалайди. Германиянинг 70%ида, айниқса ўрмон хўжалиги режали юритилиши йўлга қўйилган ҳудудларида игнабаргли дарахт навлари кенг ўсади.

Ўрмон ва ўрмон ландшафти ўз табиатига кўра муқим эмас. Яъни, ўрмон хўжалиги юритилиши, минтақавий ва мавсумий таъсирлар натижасида ўрмон фондининг ёши, таркиби, иқлимий шарт-шароитларида ўзгаришлар рўй беради. Ўрмон хўжалиги доирасида ўсимлик ва ҳайвонларнинг яшаш муҳитини сақлаб қолиш мақсадида давлат ва хусусий мулкдорлар томонидан тегишли чоратadbирлар амалга оширилади. Маълум ҳудудларда махсус муҳофаза режими белгиланади, ўрмон хўжалиги юритилаётган ўрмонлар билан таққослаш ва вазиятни баҳолаш мақсадида заҳира ўрмонлари яратилади.

Германияда ўрмон соҳасидаги давлат функцияларини бажариш учун ўрмон бошқаруви билан шуғулланувчи давлат органлари ташкил этилган. Федерация даражасида ўрмон соҳасидаги бошқарув функциясини Германия ўрмон хўжалиги Федерал вазирлиги амалга оширади. Бошқа барча хўжалик функциялари ўрмон мулкдорлари, шу жумладан давлат ва хусусий ўрмонлар эгалари томонидан амалга оширилади.

16 та федерация субъектлари даражасида маҳаллий давлат бошқарув органлари фаолият юритади. Масалан, Саксонияда ўрмонлар соҳасида давлат бошқарувини Ер ва ўрмон президиуми амалга оширади.

Ўрмон президиуми ўрмон сиёсатини, ўрмон хўжалигини ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ишларни мувофиқлаштиради, ўрмон хўжалигини барқарор ва самарали ривожлантириш принципларини амалда таъминланишини ташкил этади, хусусий ўрмондан фойдаланувчилар учун маслаҳатлар беришни йўлга қўяди ҳамда хусусий ўрмон хўжалигини ривожлантиришни қўллаб-қувватлайди, ўрмонлар инвентаризацияни ўтказиши ва ўрмон ресурслари тўғрисидаги ахборотни тўплайди.

Маҳаллий даражадаги ўрмон бошқарувини ўрмон кўмиталари – “Forstamt” амалга оширади. Уларнинг функциялари қуйидагилардан иборат: давлат ва хусусий ўрмонларда ўтказилиши режалаштирилаётган чора-тадбирлар тўғрисидаги маълумотларни қамраб олган ўрмон хўжалигига оид ахборот ва эълонларни етказиш; ўрмон хўжалиги соҳасидаги ноқонуний фаолиятларни (дарахтларни ноқонуний кесиш ва б.к.) аниқлаш ва уларга барҳам бериш; ўрмон ҳолати устидан назоратни олиб бориш; ўрмонларни муҳофаза қилишга доир чора-тадбирларни жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва киритиш; хусусий ўрмон мулкдорлари билан маслаҳатлар ўтказиш; ўрмон экологик тизимларини муҳофаза қилишни ташкил этиш.

Ўрмон кўмиталари давлат ўрмонларида ўрмон хўжалигини юритиш натижаларини баҳолайди. Германия ўрмон кўмиталарида ўрмон хўжалиги соҳасида давлат бошқарувини амалга оширувчи ходимлар ўртача 30-65 кишини ташкил этади. Ўрмон кўмиталарининг барча ходимлари давлат хизматчилари бўлиб, улар давлат ҳисобидан таъминланади.

Германиянинг давлат ўрмон сиёсати хусусий ўрмонларда ҳам самарали ўрмон хўжалиги юритилишини таъминлайди. Хусусий ўрмон хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ўрмон хўжалигини ривожлантириш лойиҳаларини тузиш ва хусусий ўрмон мулкдорларига консалтинг хизмати кўрсатиш шаклларида амалга оширилмоқда¹.

Америка Қўшма Штатлари. АҚШда зич ўрмонлар майдони 291,6 млн. га.ни ташкил этади, бу ҳар бир фуқарога 1,3 га. ўрмон участкаси тўғри келишини англатади. Ўрмонлашув даражаси – 31,9%. Умумий ёғоч захираси – 22,4 млрд. м³. АҚШнинг 2/3 қисмига яқин ўрмонлари шарқий ҳудудларда жойлашган². АҚШда ўрмонлардан

¹ Интернет сайти: http://www.science-bsew.narod.ru/2006/les_2006/moiseeva_gosud.htm

² Лесные ресурсы и промышленное использование древесины за рубежом – Л., 1972.

рекреация максадларида фойдаланиш ҳам кенг ўрин олган. АҚШда ўрмонларда смола (ундан канифол¹ олиш бўйича АҚШ етакчи ўринларни эгаллайди), янги йил арчалари, ёввойи ҳайвонлар гўшти (йилига тахминан 160 минг тонна), ёнғоқ (қора, каштан ва б.к.), клюква², голутика³, заранг соки, кўзикорин ва б.к.лар олинади.

АҚШда 2008 йил 22 майда “Лейси қонуни” (Lacey Act) деб номланувчи қонунга қўшимча киритилиб, АҚШ ҳудудига дунёнинг исталган мамлакатидан (умумтарқалган нодарахт маданий ўсимликлар бундан мустасно) ноқонуний йўл билан қўлга киритилган ўсимлик маҳсулотларини олиб кирганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланди⁴. Эндиликда ўсимлик маҳсулотларининг қонуний келиб чиқиши тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратишлари лозим бўлади. Қонун нафақат ёғоч маҳсулотлари, балки қогоз, мебелсозлик, целлюлоза, ёғоч ёки картон кадоқлар ҳамда ўрмонларнинг бошқа озик-овқат ва ноёғоч маҳсулотларига ҳам татбиқ этилади⁵.

Ушбу ўзгартириш киритилгунга қадар Лейси қонуни АҚШ ҳудудига (ва АҚШ ҳудуди доирасида ҳаракатланишга ҳам) АҚШ ёхуд тегишли мамлакатлар миллий қонунчилигини қасд ёки эҳтиётсизликдан бузган ҳолда овланган ёки ташилаётган ҳайвонот дунёсининг ҳар қандай объектини, шунингдек, унинг қисмларини олиб кирганлик учун жиноий ва маъмурий жавобгарликни кучайтирган эди. Бирок, ўсимлик дунёси объектларига нисбатан бундай таъқиқ фақатгина АҚШ ҳудуди доираси билан чекланган эди, бироқ сўнгги ўзгаришлар ушбу чекловни бекор қилди. Эндиликда Лейси қонуни Европа Иттифоқининг янги қонунчилиги билан биргаликда йирик дунё бозорларида ёғоч маҳсулотлари ноқонуний савдосининг олдини олишнинг кучли ҳуқуқий механизмини яратади⁶.

Умуман олганда, Лейси қонуни 1900 йил 25 майда қабул қилиниб, қонуннинг асосий муаллифи Айова штати сенатори Джон Лейси номи билан аталган. Даставвал қонун қишлоқ хўжалиги соҳасида миллий қонунчиликни кучайтириш мақсадида қабул қилиниб, унда АҚШга олиб кириладиган озик-овқат, хом-ашё, айрим

¹ Канифоль – игнабаргли дарахт смоласидан олинадиган сарғиш шаффоф мола.

² Клюква – қизил, нордон мевали бута ва унинг меваси.

³ Голубика – шимоли ботқоқликларда ўсадиган мевали бута ва унинг тух қуқ меваси

⁴ Annual Report FY 2007 U.S. Fish & Wildlife Service. Office of Law Enforcement, September 2008

⁵ Anderson, Robert S. The Lacey Act: America's Premier Weapon in the Fight Against Unlawful Wildlife Trafficking // Public Land Law, 1995.

⁶ Heath E. Updated Lacey Act becomes world's first ban on illegal logging. Furniture Today, June 24, 2008.

хайвон ва қуш турларини олиб киришни таъқиқланган эди. Қонуннинг асосий муҳим жиҳатларидан бири броконьерлар учун уларнинг қайси штат ёки мамлакатда бўлишидан қатъий назар жавобгарликка тортилишини белгилаши; шунингдек, штатлараро ва бошқа давлатлар билан ҳайвонот дунёси объектлари савдоси бўйича рухсатномаларни расмийлаштириш бўйича талабларни белгилаши ва шу тариқа алоҳида штатларнинг ушбу масала юзасидан ҳуқуқларини чеклаши бўлди¹.

Лейси қонуни шунингдек, ўсимлик дунёси объектлари ва уларнинг қисмларининг қонуний келиб чиқиши тўғрисидаги ҳужжатларни қалбакилаштирганлик учун жавобгарликни янада қучайтирган.

2008 йилга қўшимчалар АҚШ Ҳукуматиға мамлакат ҳудудига ноқонуний тайёрланган дарахт ва ўрмон материалларини олиб киришга ҳаракат қилган ташкилот ва хусусий шахсларға қатъий жазо чораларини: жарима солиш, ноқонуний ёғоч, ўрмон маҳсулотлари ва ташиш амалға оширилган транспорт воситаларини реквизиция қилиш, ҳуқуқбузарларни турма қамоғига ҳукм қилиш имконини беради.

Гарчанд, янги ўзгартишлар асосида Лейси қонуни ноқонуний дарахт ва ўрмон маҳсулотлари савдосини олдини олиш бўйича мустақкам ҳуқуқий механизм ўрнатсада, қонунда ўрмон ва ёғоч маҳсулотларининг қонунийлигини тасдиқлашнинг аниқ тартиб-таомиллари белгиланмаган. Шундай бўлсада, қонунда қуйидаги ҳолларда ёғоч ноқонуний тайёрланган деб топилиши кўзда тутилган: башарти, ёғоч ўғирланган бўлса; миллий парклар, қўриқхоналар ва бошқа муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда тайёрланган бўлса; ёғоч тегишли рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштирмаган ҳолда ёки ўрмон кесишнинг белгиланган қоидаларидан ошиқча тайёрланган бўлса; ёғоч тегишли бож, солиқ ёки тўловлар тўланмаган ҳолда тайёрланса; ёғоч экспорти ёки уни ташиш шу соҳадаги қонунчиликни бузган ҳолда амалға оширилган бўлса.

Ушбу ўзгартишлар икки асосий мақсадни кўзлайди: табиатни муҳофаза қилиш – ўрмонларнинг кесилиши, биологик хилма-хилликнинг қисқариши, глобал иқлим ўзгаришиға қарши кураш ҳамда иқтисодий – қонунға итоатқор ўрмон ва ёғоч маҳсулотлари тайёрловчи ва савдо қилувчи америкалик ташкилот ва фуқаролар учун адолатли

¹ Gress, Jude R. and Amelia Porges (2008) Amendment to the US Lacey Act: Implications for Chinese Forest Products Exporters. Forest Trends and Sidley Austin LLP.

рақобат шароитларини яратиш. Зотан, Америкалик ўрмон тайёрловчилар Ассоциацияси маълумотларига қараганда, 2008 йилда АҚШ бозорига ташқаридан ноқонуний арзон ёғоч ва ўрмон маҳсулотларининг кириб келишидан, америкалик ўрмончилар 460 млн. доллар миқёсида зарар кўрган¹.

АҚШ Ҳукумати қарори билан қонунга риоя этиш устидан назорат АҚШ Чегара ва божхона хизмати, Балиқ ва ёввойи паррандалар хизмати ҳамда Ўсимлик ва ҳайвонот карантин назорати хизмати зиммасига юкланган. Шунингдек, Конгресс қарори билан божхона декларацияси шакли ҳам ўзгарди, унга ёғочнинг келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган алоҳида бандлар киритилди².

Қўшимчаларни амалиётга татбиқ этиш босқичма-босқич тадрижий равишда амалга оширилади ҳамда 2010 йил 30 сентябрга келиб тўлиқ тугалланади. 2009 йил 1 апрелда яқунланган биринчи босқич жараёнида ёғочнинг келиб чиқиши тўғрисидаги маълумотни тақдим этиш ихтиёрий этиб белгиланган эди. 1 апрелдан эса, доира шаклидаги ёғоч, араланган бинокорлик материаллари, фанер ва шпонлар учун, 2010 йилдан эса, ҳар қандай ёғоч маҳсулотлари учун мажбурий тартиб жорий этилди. Эндиликда, ёғоч тайёрланган мамлакат, турининг илмий номи, маҳсулот қиймати, ёғочнинг ҳажми ҳар бир тури бўйича алоҳида-алоҳида кўрсатилади.

“Экологик тадқиқотлар агентлиги” (Environmental Investigation Agency) халқаро ноҳукумат ташкилоти маълумотларига қараганда, ноқонуний келиб чиқишга эга бўлган ёғоч маҳсулотлари АҚШ бозорига асосан Хитой (Суйфэньхе шаҳри, Хейлуңцзян провинцияси). Индонезия ва Папуа Янги Гвинеядан кириб келмоқда. Маълумотларга қараганда, 2007 йилда Хитойдан экспорт қилинган барча ўрмон маҳсулотларининг 22%и АҚШ бозорига борган. Хитойдан АҚШга умумий суммаси 8,5 млрд. доллар миқдорда 15.7 млн. м³ ҳажмдаги ёғоч экспорт қилинган.

Умуман олганда, Лейси қонунининг яратилиши ва изчиллик билан такомиллаштириб борилиши тарихи ушбу миллий қонуннинг халқаро миқёсда ўсимлик ва ҳайвонларни ноқонуний овлашдан муҳофаза қилиш бўйича муҳим ҳуқуқий механизмни яратганлигини кўрсатди.

¹ Джонсон Д. Импорт российской древесины в США – взгляд Всемирной сети по торговле сертифицированной лесной продукцией // Устойчивое лесопользование - 2006 – 3(11). – С. 23-24

² Интернет сайты: www.forestforum.ru/viewtopic.php?f=9&t=4479

Африка. Африкада ўрмонлар майдони 223 млн. га ни ташкил этади, ҳар бир фуқарога 0,47 гадан тўғри келади. Қитъанинг ўрмонлашув даражаси – 7,5% ни ташкил қилади. Ўрмон хўжалигини юритиш даражаси жуда паст. Ўрмон майдонларининг атиги 0,3% да доимий ўрмон хўжалиги юритилади. Қатор мамлакатларда (Нигерия, Ангола, Эфиопия, Кения, Судан) ўрмон ўстириш борасида ишлар амалга оширилмоқда¹. Бирок, ўрмон ўстириш жуда суст олиб борилмоқда ҳамда ўрмонларнинг қисқариши уларнинг тикланишига нисбатан 30 мартаба тезроқ рўй бермоқда.

Ёғоч тайёрлаш бўйича Африкада (млн. м³) куйидаги давлатларни ажратиб кўрсатиш мумкин: Нигерия – 99,5, (22,9%), Танзания – 34,9, Судан – 34,4, Мали – 29,4, Кения – 27,4, Эфиопия – 24,3, Кот’д Ивуар – 11,9, Мозамбик – 11,6, улар ҳиссасига қитъанинг ёғоч тайёрлаш ишларининг 2/3 қисми тўғри келади².

Хитой. Хитойда ўрмонлардан фойдаланиш ва бошқаришни тартибга солувчи асосий қонунчилик Хитой Халқ Республикасининг “Ўрмон тўғрисида”ги қонунни бўлиб, у 1984 йил сентябрда қабул қилиниб, 1985 йилда қучга кирган. Давлат кенгаши бир қатор ёрдамчи маъмурий қарорлар, жумладан, ХХРнинг “Ўрмон тўғрисида”ги қонунини бажариш бўйича регламент, Ўрмон ёнгинларининг олдини олиш тўғрисида фармойиш, Ўрмон касалликлари ва зараркуналлари устидан назорат ва профилактика тўғрисидаги фармойиш ва ҳ.к. қабул қилган. 1994 йил сентябрда келиб, ХХРда ўрмон соҳасига оид 4 та қонун, 4 та маъмурий қарор, 60 дан зиёд тармоқ қоида ва йўриқномалари ҳамда 200 дан ортиқ локал қонун ости регламент ва кўрсатмалар амал қила бошлаган. Ушбу қонун ва йўриқномалар (“Ўрмон тўғрисида”ги қонунга 1998 йилга киритилган ўзгартишлар билан) Хитой ўрмон хўжалиги юридик тузилмасининг таркибий ва асосий қисмини ташкил этган.

1984 йилги “Ўрмон тўғрисида”ги қонуннинг асосий шартларидан бири шундаки, Ҳукумат ёғоч тайёрлаш учун квоталар белгилаши лозим. 1987 йилдан бошлаб Марказий Ҳукумат (Ўрмон хўжалиги давлат бошқармаси орқали) ёғоч тайёрлаш бўйича йиллик квотани белгилайди ҳамда давлат ташкилотлари ёки маҳаллий ўрмон хўжаликлари ушбу квота бажарилишини таъминлайди.

¹ Смирнов И.И. Охрана биосферы и лесная растительность. – М., 1977.

² Карсенти А. Из опыта управления лесными концессиями в странах Центральной Африки // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №3(5). – С. 8-9.

2001 йил майда Ҳукумат Хитой Жиноят кодексига (342 ва 410-моддалар) ўзгартиш киритиб, “ўрмон маҳсулотларини ноқонуний тайёрлаш ҳамда ўрмонларнинг йўқ бўлишига сабаб бўладиган бошқа жиноий ҳаракатлар учун” жазо чораларини белгилади. Ушбу ўзгартишлар ўз навбатида ўрмонларни ноқонуний кесиш бўйича ҳаракатларнинг олдини олиш борасида муҳим ҳуқуқий кафолат вазифасини бажаради.

Хитой 158,9 миллион гектар ўрмон билан қопланган ер майдонига эга бўлиб, дунё микёсида ўрмон майдони бўйича бешинчи ўринни эгаллайди. Ўрмон ресурсларининг 5-Миллий маърузасига (1994-1998) биноан, Хитойда ўрмон билан қопланган ер майдонлари 13,7 миллионга, йилига ўртача – 2,7 миллион гектарга ошган. ХХРнинг асосий ўрмонлари Хейлунцзян, Гирин, Сычуань ва Юньнань каби вилоятларида жойлашган. Ушбу ҳудудларда ХХР ўрмон майдонларининг 45%ини ҳамда ўрмон заҳирасининг 60%ини ташкил этади¹.

Япония. Япония ўрмон маҳсулотларининг кенг кўламда импорт ва истеъмол қилувчи давлатлардан бўлиб, Америка ўрмон маҳсулотлари экспорти учун асосий бозор манбаи ҳамда ўрмонларни ноқонуний кесиш бўйича халқаро форумларнинг фаол иштирокчиси ҳисобланади. Япония ўрмон маҳсулотларини импорт қилиш кўлами бўйича АҚШдан кейинги иккинчи ўринда туради, у шунингдек, Осиёда ишлаб чиқариладиган тропик ўрмон маҳсулотлари импорт қилиш бўйича Хитойдан кейинги ўринда туради. Япония ички ўрмон сиёсати ва бу тоифа маҳсулотлар билан савдо қилиш борасида доимий назорат ва яхши ривожланган сиёсий институтларга эга мамлакат ҳисобланади. Ўрмон ишлаб чиқариш ва савдо қилиш статистикаси муфассал ва ишончли юритилади. Япония ерларининг 64%га яқин майдони ўрмон билан қопланган, ўрмон ерларининг аксарият қисми (58%) хусусий мулкчиликда. Японияда ўрмонларнинг асосий қисми тоғли ҳамда савдо учун қулай бўлмаган ҳудудларда жойлашгани сабабли ички ишлаб чиқариш мамлакат эҳтиёжининг 30%га яқинини қондиради, холос.

Япония ўрмон хўжалигини режалаштириш ва бошқариш соҳасида қатъий ҳуқуқий ва саноат тузилмаларига эга бўлиб, улар миллий ва хусусий ерларни бирдек камраб олади. Ташкилий механизм негизида учта асосий миллий қонунлар ётади: “Ўрмон

¹ Мусин М. Как сегодня “пилат” российский лес // Экономические стратегии – 2006 – №7. – С. 94-101.

тўғрисида”ги қонун, “Ўрмон ва ўрмон хўжалиги тўғрисида”ги Асосий қонун ва “Давлат ўрмонларини бошқариш ва уларга раҳбарлик қилиш бўйича” қонун. Гарчи, ўрмон тўғрисидаги ушбу қонунлар янги бўлмасда, ўрмон соҳасида барқарор бошқарувни жорий этиш мақсадлари ва устувор йўналишларидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда изчил равишда янгиланиб келинмоқда. “Ўрмон тўғрисида”ги қонун маҳаллий, минтакавий ва миллий даражада кўп босқичли режаланштириш тизимини кўзда тутди. Ушбу ҳужжатга биноан, барча ўрмонлар қуйидагича уч тоифа бўйича зоналанштирилади: “сув ва тупроқни сақлаш учун ўрмонлар”, “даврий фойдаланиш учун ўрмонлар” ҳамда “инсонлар учун ўрмонлар”. Сўнги тоифа моҳият эътибори билан ўрмон кўрикхоналари, паркларида махсус аҳоли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган дам олиш зоналари ташкил этишни кўзда тутди. Хусусий ўрмон ерлари бўйича бошқарув маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилади. Хусусий ўрмонларнинг 35%дан (8,93 миллион гектар) ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиш мумкин эмас. Миллий ўрмонлар 7,2 миллион гектарни банд этган бўлиб, “Ўрмон тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади¹.

Япония шунингдек, ўрмонга алоқадор воқеа ва ҳодисалар юзасидан кўп томонлама ахборот алмашуви тизимини қамраб олган Осие Ўрмон Жамияти ташкилотининг ташкил этилишида ҳам муносиб ҳисса кўшган. Осие Ўрмон Жамиятида атроф муҳит бўйича ноҳукумат ташкилотлар қатнашадилар (айниқса Япониянинг Табиатни асраш офиси фаол иштирок этиб келмоқда). Жамият ўз фаолиятини ҳамкорликнинг уч соҳасига қаратади: 1) ноқонуний ўрмон кесишга қарши кураш; 2) ўрмон ёнгинларининг олдини олиш; 3) деградацияга учраган ҳудудларда ўрмонларни қайта тиклаш. Тарафлар шунингдек, божхона жараёнлари бўйича маълумот айирбошлаш, ходимларни ўқитиш ва спутник технологиялари соҳасида ҳамкорлик қилишга ҳам келишиб олишган. Жамиятнинг котибияти Индонезияда жойлашган.

Хорижий мамлакатларда ўрмонларга нисбатан мулк ҳукуки масаласи бугунги кунда долзарб ва мунозарали масалалардан бўлиб қолмоқда. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида ўрмон қонунчилиги мустақил қонунчилик тармоғи сифатида шаклланган ва унинг

¹ Лесное агентство Японии: руководство по проверке легальности происхождения и устойчивости заготовки древесины и лесоматериалов // Устойчивое лесопользование. - 2008 - №1(17) - С. 20-21.

аҳамияти ўрмонлар сони камайиб бораётган сўнгги йилларда янада долзарблашмоқда. Хорижий мамлакатларнинг ўрмон қонунчилиги нафақат, ёғоч ва бошқа ўрмон маҳсулотларидан оқилона фойдаланишни таъминлашга, балки илмий-техник тараққиёт шароитида атроф табиий муҳит барқарорлигини таъминлаш мақсадида уларнинг экологик аҳамиятини ҳамда сувни муҳофаза қилиш, иқлимни тартибга солиш, санитария-гигиена, муҳофаза, соғломлаштириш каби фойдали хусусиятларини ва табиий экологик функцияларини янада кучайтиришга ҳам қаратилган¹.

Хорижий мамлакатларда ўрмон қонунчилиги замирида ўрмонларга нисбатан тўла ёки қисман давлат (умуммиллий) мулкчилиги ётади. Ўрмонларга нисбатан хусусий мулкчилик белгиланган мамлакатларда ҳам бу мутлақ характер касб этмай, асосан сунъий ҳосил қилинган ўрмон участкаларига нисбатан белгиланган Таъкидлаш лозимки, ўрмонларга нисбатан давлат мулкчилигининг ўрнатилиши улардан давлат ва жамият манфаатлари йўлида оқилона фойдаланиш, қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш борасидаги муносабатларнинг барқарор ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратади.

Литвада ҳам ўрмонларни хусусийлаштириш борасидаги таклиф салбий кутиб олинди ва парламентнинг табиатни муҳофаза қилиш бўйича қўмитаси давлат ўрмонларини кенг қўламли хусусийлаштиришга рухсат бермади. Ушбу масала мукаддам Литва Фанлар академиясида муҳокама қилинган бўлиб, бу ерда ҳам унинг тарафдорлари кўпчиликни ташкил қилмади. Боз устига бу жамоатчилик томонидан ҳам маъқулланмади. Қишлоқ хўжалиги аҳамиятидаги давлат ўрмонларини хусусийлаштириш тўғрисидаги бундай таклиф билан Литванинг эркин бозор институти чиққан эди. Бунда институт ходимлари ҳукумат ва парламентга хусусий шахсларга фақатгина эгалик қилиш ҳуқуқини бериш, бошқа зарарқунанда ва касалликларга қарши кураш бўйича мажбуриятларни давлатда саклаб қолиш таклиф билан чиқдилар. Институт ходимлари бундай тартиб ўрмон хўжалиги бошқаруви самарадорлигини оширади деган хулосага келганди. Ушбу лойиҳага амалга ошган тақдирда Литванинг 72% ўрмон хўжалиги ерлари хусусий шахслар қўлига ўтар, давлат эгалигида эса, миллий парклар ва қўриқхоналар

¹ Дженингс С., Нуссбаум Р., Джадд Н., Эванс Т. Леса высокой природоохранной ценности. Практическое руководство – М., 2005 – С. 84.

колар эди, холос. Бунда фукаралар кўзикорин ва бошқа мевачеваларни териш учун ўрмонга чиқиш учун ҳам ўрмон хўжалигига қарашли бўлган шахслардан рухсат олишлари талаб қилиниши кўзда тутилган эди.

Таъкидлаш жоизки, айрим Болтиқбўйи давлатларида, хусусан Латвия ва Эстонияда ўрмонларга нисбатан хусусий мулкчилик белгиланган. Бунинг натижасида Латвия ўрмонларининг учдан бири ҳозирда чет элликларга тегишли. Аксарият ўрмонларда кўзикорин ва резавор меваларни териш муайян ҳақ эвазига амалга оширилиши белгиланган.

Шунингдек, литвалик экологларнинг фикрича, мамлакатда ўрмонлар учун хавф нафақат эркин бозор тарафдорлари томонидан туғилмоқда. Мамлакатда ўрмонларни кесишнинг соддалаштирилган тартибига ўтиш кўзда тутилган бўлиб, унга кўра дарахтларни уларнинг ёшидан қатъий назар кесиш, боз устига ўрмон кесиш билан нафақат қишда, балки баҳор ва ёз мавсумларида ҳам шуғулланиш мумкин бўлади. Экологик ташкилотлар фаоллари бу ўрмонларни кенг кўламда кесиб кетишига сабаб бўлишига сабаб бўлади деб ҳисоблайдилар. Таъкидлаш лозимки, амалда Литванинг аксарият ёғоч маҳсулотлари Европа мамлакатларига экспорт қилинмоқда¹.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ўрмон қонунчилиги ўрмонларга нисбатан мулк ҳуқуқи асосларини, уларни национализация қилиш тартибини, улардан фойдаланиш, қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш борасида фуқаро ва чет эл фукараларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ўрмонлардан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш тартибини, бу борада давлат назорати каби масалаларни белгилаб беради.

Ривожланаётган мамлакатларда ўрмонларга нисбатан мулк ҳуқуқининг бир неча шакллари кўзда тутилган: давлат ва хусусий. Ўрмонларга нисбатан мулк ҳуқуқида давлат улуши турли давлатларда турлича шаклланган: масалан, Ҳиндистонда тахминан 90%, Венесуэллада эса, 81% ўрмонлар давлат мулкида.

Қатор давлатларда ўрмонларга нисбатан давлат мулкчилиги бевосита Асосий қонун – Конституцияларда мустаҳкамлаб қўйилган (масалан, Ангола, Алжирда). Айрим давлатлар Конституциялари барча табиий ресурсларга (хусусан, ер, сув, ўрмон, ер қаъри) ёхуд фақатгина ерга нисбатан мутлақо давлат мулкчилигини белгилайди.

¹ Интернет сайти: Lenta.Ru

Ўрмонга нисбатан давлат мулкчилигининг ўрнатилиши ривожланаётган мамлакатларда улардан оқилона фойдаланиш, қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш, шунингдек, ўрмон хўжалигига монополия кириб келишидан ҳимоя қилишнинг ишончли механизмини ифодалайди.

Бозор иқтисодиёти муносабатлари кенг ривожланган гарб мамлакатларида эса, бу соҳада хусусий мулк улуши ҳам юқори. Уларда ўрмонларга нисбатан давлат улуши 25% саклаб қолинганлиги ҳам сўзимизни тасдиқлайди. Швеция, Норвегия, Финляндия, АҚШ, Австралияда 70-80% ўрмонлар хусусий мулкчиликда бўлса, Япония бу кўрсаткич 60%ни ташкил этади. ГФРда эса, ўрмон фонди ерлари давлат, хусусий ва маҳаллий ҳокимият мулкчилиги ўртасида тенг тақсимланган. Ушбу давлатлар ичида Канада алоҳида аҳамиятга эга, зеро ушбу давлатда 94,4% ерлар давлат эгалигида бўлиб, бироқ улар етарли даражада ўзлаштирилмаган.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш, қайта тиклаш ва оқилона фойдаланишнинг замонавий экологик талабларига риоя этиш ушбу мамлакатларда давлат мулкчилигида бўлмаган ўрмонлардан фойдаланиш бўйича қонунчилик ва маъмурий усулларни кенг қўллашга олиб келди. Ўрмонларга нисбатан хусусий мулкчилик белгиланган мамлакатларда ўрмон қонунчилиги мулкдорлар зиммасига уларга қарашли ўрмон ҳудудларида ўрмонларнинг ҳосилдорлиги ва экологик функцияларини таъминловчи, ёнғиндан муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш мажбуриятини юклайди. Қонун билан ўрмонларни кесиш чекланади, ўрмонларни қайта тиклашнинг мажбурий тартиби белгиланади, хусусий мулкдорларнинг мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарлик ўрнатилади¹.

Аксарият давлатларда хусусий ўрмонлардан фойдаланишни назорат қилиш ва бу соҳада давлат бошқарувини ташкил этиш бўйича махсус давлат органлари тузилган, қатор давлатларда ўрмон хўжалигини, шу жумладан хусусий ўрмонларни ҳам ривожлантириш бўйича давлат дастурлари (режалари) қабул қилинган². Бундай дастурларни хусусий ўрмонларда амалга ошириш давлат бюджети ва бошқа махсус давлат жамғармалари ҳисобидан молиялаштирилади.

¹ Лесная энциклопедия: В 2-х т / Гл. ред. Воробьев Г. И.; Ред. кол.: Анушин Н. А., Атрохин В. Г., Виноградов В. Н. и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1985. - С. 563.

² Починков С. Экономические проблемы устойчивого управления лесами в России // Устойчивое лесопользование - 2004. - №2 (4). - С. 39-40.

Шу билан бир қаторда ушбу давлатларда сўнгги йилларда майда ўрмон хўжалиklarини уларнинг ўрмонларга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқини сақлаб қолган ҳолда маҳаллий, коммунал ва жамоа ўрмонларини биргалиқда ўрмон хўжалиги юритиш учун бирлаштириш (жумладан, Францияда); хусусий ўрмон участкаларини ишлаб чиқарувчилар томонидан сотиб олиш (масалан, Канаданинг “Макмиллан Блодель” фирмасига 1 млн. гадан зиёдроқ ўрмон ерлари, Швециянинг целлюлоз компаниясига деярли 2 млн. га. ерлар тегишли) орқали йирик ўрмон хўжалиklarига бирлаштириш ҳоллари кузатилмоқда (масалан, ГФР, Япония, Швеция).

Хорижий мамлакатларнинг ўрмон қонунчилиги ўрмонларга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқини амалга оширишда давлат аралашувининг турли усуллари кўзда тутади ҳамда ушбу жараёнда хусусий мулкни сақлаб қолиш ва уни “такомиллаштириш” орқали хусусий мулкдорлар манфаатлари ҳамда экологик талаблар ва ўрмон хўжалиги юритиш усуллари ўртасида юзага келган зиддиятларни бартараф этишга ҳаракат қилади¹.

Куйида алоҳида давлатлар ўрмон қонунчилигида ушбу табиий ресурсларга нисбатан мулкчилик муносабатлари қай тарзда тартибга солинганлигини ўрганамиз.

АҚШ. АҚШда ўрмон ерларининг каттагина қисми – 70%дан ортиғи хусусий мулкдорлар қўлида жамланган. Федерал мулкчиликда бўлган ўрмонлар (ўрмон ерларининг тахминан 20 фоизи), шу жумладан юзга яқин миллий ўрмон парклари устидан бошқарувни қишлоқ хўжалиги департаментининг таркибий бўлинмаси ҳисобланган федерал ўрмон хизмати амалга оширади. Шу сингари тузилмалар штатлар даражасида ҳам бўлиб, тегишли штатлар ўрмонлари билан машғул бўлади. Бунда қонунчиликда ўрмонларнинг экологик хавфсизлиги учун барча мулкдорларнинг жавобгарлиги аниқ белгиланган. 1980 йил АҚШда қонун қабул қилинди, унга кўра ўрмонларни тиклашга йўналтириладиган вақтинчалик харажатларни давлат ўз зиммасига олади.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш бўйича АҚШ тажрибаси ҳам қизиқиш уйғотади. АҚШда “Ёввойи табиат тўғрисида”ги Қонун қабул қилинган бўлиб, у АҚШ ҳудудининг 2%ини шу мақом остида муҳофаза қилинишини таъминлайди.

¹ Лесное законодательство зарубежных стран. – М., 1973.; Мировые проблемы лесного хозяйства / Под ред. Г. И. Воробьева. – М., 1976. Земельное законодательство зарубежных стран. – М., 1982

АҚШда камёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилишда юқоридаги Қонуннинг аҳамияти катта. Ушбу Қонун билан белгиланган ҳудуд доирасида автотранспорт воситасидан фойдаланиш, уларнинг яқинида йўл ёки бошқа қурилиш ишларини олиб бориш, тижорат ишлари билан шуғулланиш таъқиқланади. Бу билан АҚШ Миллий ёввойи табиат ҳудуди тизимини ташкил этди ва мамлакат бўйлаб каттагина майдон давлат муҳофазаси остига олинди. Бу билан табиатдан иқтисодий манфаатларни кўзлаб фойдаланиш таъқиқланди, ундан фақатгина рекреация мақсадларида фойдаланиш мумкинлиги кўзда тутилди, холос.

Бундай ҳудуд мақомини бериш АҚШ Конгресси томонидан амалга оширилади. АҚШнинг табиатни муҳофаза қилиш билан шуғулланувчи органларидан бири (Ўрмон хизмати, Миллий парклар хизмати ва б.қ.) жамоатчилик билан келишган ҳолда қайси ҳудудни ёввойи табиат ҳудуди сифатида эътироф этишни таклиф этса, Конгресс бу ҳақда махсус қонун қабул қилади ва у фақатгина кейинчалик янги қонун қабул қилиниши билан бекор қилиниши мумкин, холос.

Бирор ҳудудни ёввойи табиат ҳудуди деб эълон қилиш учун бундай ҳудуд: инсоннинг эмас, табиатнинг таъсири остида бўлиши керак; инсон учун табиий соғломлаштириш имкониятига эга бўлиши; аҳоли яшаш жойларидан узоқда жойлашиши; ишланмаган, ўзгартирилмаган 5000 акр ҳудудни ташкил қилиши; экологик, геологик ёки бошқа илмий, тарбиявий ёки тарихий қимматга ҳам эга бўлиши керак. Юқоридагига ўхшаш қонунлар 1973 йилда Канадада, 1991 йилда Финляндияда, 1987 йилда ва 1992 йилда Австралиянинг икки штатида ҳам қабул қилинди¹. Бугунги кунда ушбу давлатларда камёб ва йўқолиб бораётган ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш асосан ушбу қонун асосида амалга ошириб келинмоқда.

Канада. Мамлакат ўрмонларининг 95%га яқини жамоатчилик мулки ҳисобланади, бироқ барча табиий ресурслар каби ўрмонларни бошқариш бўйича барча ваколатлар ҳам Канадада провинциялар зиммасига юкланган. Ўрмонларни саноат мақсадларида ўзлаштириш билан йирик трансмилий корпорациялар шуғулланади, улар ўрмон

¹ Борейко В.Е. История охраны дикой природы в США. – Киев Киевский эколого-культурный центр, 2008. – С. 35-36.

участкаларини давлатдан 30 йилдан 50 йилгача бўлган муддатга ижарага оладилар¹.

Швеция. Швецияда давлат ўрмонлари барча ҳосилдор ўрмон ерларининг тахминан 18%ини ташкил қилади. 16% ўрмон ерларининг мулкдори (3,5 млн. га) “Свеаскуг” давлат компанияси бўлиб, у давлатдан ҳеч қандай имтиёз олмаган ҳолда хусусий компаниялар билан рақобатлашиб келмоқда. Швециянинг мулкчилик шаклидан қатъий назар барча ўрмонларида давлат бошқарувини Саноат, бандлик ва коммуникация вазирлиги таркибида Миллий ўрмонлар бошқармаси амалга оширади².

Финляндия. Тахминан барча ўрмонларнинг учдан икки қисми хусусий мулкчиликда бўлиб, унинг деярли ярми “Фин ўрмон иттифоқи” (“Metsliito”)га қарашли, у ўз вақтида ёғочсозлик ва дарахтларни қайта ишловчи ўзига хос ширкат сифатида ташкил этилган бўлса, ҳозирда 128 минг хусусий фин ўрмон мулкдорларини бирлаштиради. Ёппасига кесиш усули амалда қўлланилмайди, фақатгина танлаб кесишга йўл қўйилади. Башарти, ўрмон эгаси беш йил мобайнида ўрмонларни қайта тиклаш ишларини олиб бормаса ҳамда ўрмонни асраб-авайлаш белгиланган стандартларга мувофиқ келмаса, бундай ўрмон участкалари миллийлаштирилади. Финляндияда барча – давлат ва хусусий ўрмонлар ҳам Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ўрмон хизмати юритувига тегишли ҳисобланади. 90-йилларнинг бошларида барча, шу жумладан давлатга тегишли ўрмон участкаларида тижорат фаолияти билан шуғулланувчи давлат органлари ҳам акциялаштирилган.

Шу ўринда Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ва Болтиқбўйи мамлакатларида ўрмон ҳуқуқи масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Россия Федерацияси. Ўрмон Россияда миллий бойлик сифатида муҳофаза қилинади. Россияда ўрмон муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш ўрмонни муҳим экологик, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ўрмон ўсимликлари, ер, ҳайвонот дунёси ва атроф табиий муҳитнинг бошқа элементлари мажмуи сифатида тушунишга асосланади¹.

¹ Дж.А.Грей Канадский опыт организации лесных концессий // Устойчивое лесопользование – 2004 – №1(3). – С. 28-29.

² Интернет сайты: lesprom.ru

¹Шуваев Ю Анализ правоприменения лесного и смежного законодательства в России // Устойчивое лесопользование. – 2005. – №1(7). – С. 37.

Халқаро мутахассислар маълумотларига кўра, дунё ўрмонларининг 2/9 қисми ҳамда дунё ёғоч захирасининг тахминан шунча қисми айнан Россия улушига тўғри келади¹. Бу Россияда ўрмонлар нафақат кимматбаҳо хом-ашё ресурси, балки сайёрамизнинг кислород ва углерод мувозанатига ҳамда Ерда экологик қулай ҳаёт шароитларини таъминлашга таъсир қилувчи биосферанинг ажралмас қисми сифатида глобал аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Россияда 2002 йил 7 августда Табиий ресурслар вазири буйруғи билан Умумроссия ўрмончилиги ва ўрмон хўжалигини механизациялаш бўйича Илмий-тадқиқот маркази негизда Ўрмонлар бўйича халқаро марказ ташкил этилди. Марказ зиммасига Россия Табиий ресурслар вазирлигининг ўрмон ресурсларидан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш бўйича фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминлайди, шунингдек, ўрмон хўжалиги соҳасига тааллуқли халқаро конвенция, шартнома ва келишуларда кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш учун маъсул ҳисобланади. Марказ шунингдек, Россия Табиий ресурслар вазирлигининг ўрмонлар бўйича халқаро келишуларини олиб боришда ҳам иштирок этади².

Таъкидлаш ўринлики, Россияда 2006 йил 4 декабрда янги Ўрмон кодекси қабул қилинди ва 2007 йил 1 январдан кучга кирди. Кодекс 109 моддани қамраб олган 16 бобдан иборат. Унда белгиланишича, РФ субъектларига ўрмонлардан фойдаланиш ва тасарруф этиш, шунингдек, уларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш бўйича ваколатлар берилди. Энди ўрмонлардан фойдаланишнинг асосий шакли сифатида ёғоч тайёрлаш мақсадида ўрмон участкалари 49 йил муддатгача ўрмон хўжалиги юритиш шарти билан ижарага берилиши мумкин³, ўрмон билетлари эса, ўрмон декларациялари билан алмаштирилди. Бу рухсат берувчи тизимдан ижозат олувчи тизимга ўтилганлигини англатади. РФнинг янги Ўрмон кодекси ўрмонлардан имкон қадар фойда олишга йўналганлиги ҳамда айни дамда ўрмонлардан барқарор фойдаланишни таъминлашга қаратилган зарур

¹ Дынкин А., Барановский В. Россия и мир: 2006 // Профиль – 2006 – №1 – С. 30-41.; Интернет сайти: www.priroda.ru

² Интернет сайти: www.drevesina.com/news.htm/a2418/; www.mnr.gov.ru

³ Правовые аспекты совершенствования лесопользования в России. Перспективы развития арендных отношений и концессионных лесных участков. Выступление председателя подкомитета по лесным ресурсам Госдумы РФ В. Я. Крупчака на 99й ежегодной конференции Адама Смита // Устойчивое лесопользование – 2004 – №4(6) – С. 30-32.

механизмлар ишлаб чиқилмаганлиги билан мутахассислар ўртасыда мунозараларга сабаб бўлмоқда¹.

Кодексда бошқа давлатлар қонунчилиги сингари асосий тушунчалар изоҳи берилмаган, ўрмон тушунчаси эса, 5-моддада баён этилган, унга кўра, ўрмонлардан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, химоя қилиш, қайта тиклаш ўрмонни экологик тизим ёки табиий ресурс сифатида тушунишдан келиб чиқиб амалга оширилади.

Кодексда ўрмон қонунчилигининг асосий принциплари 1-моддада белгиланган. Унга биноан, ўрмон қонунчилиги ва ўрмон муносабатларини тартибга солувчи бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги принципларга асосланади: 1) ўрмонларни барқарор бошқариш, ўрмонларнинг биологик хилма-хиллигини сақлаш, уларнинг захирасини ошириб бориш; 2) ҳар бир инсоннинг қулай атроф табиий муҳитга бўлган ҳуқуқини таъминлаш мақсадида ўрмонларнинг муҳит ҳосил қилувчи, сувни муҳофаза қилувчи, химоявий, санитария-гигиеник, соғломлаштирувчи ва бошқа фойдали функцияларини сақлаб қолиш; 3) ўрмонлардан уларнинг глобал экологик аҳамиятини, шунингдек, уларни ўстириш ва бошқа табиий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш; 4) ўрмонлардан жамиятнинг ўрмон ва ўрмон ресурсларига бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида кўп мақсадли, оқилона, узлуксиз, тамом қилмайдиган даражада фойдаланишни таъминлаш; 5) ўрмонларни тиклаш, уларнинг сифатини яхшилаш, шунингдек, ўрмонларнинг ҳосилдорлигини ошириш; 6) ўрмонларни муҳофаза ва химоя қилишни таъминлаш; 7) фуқаролар ва жамоат бирлашмаларининг амалга оширилиши ўрмонлардан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, химоя қилиш ва тиклашга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган қарорларни тайёрлаш жараёнида иштирок этиши; 8) ўрмонлардан атроф табиий муҳит ва инсон саломатлигига зарар етказмайдиган усулларда фойдаланиш; 9) ўрмонларни мақсадли фойдаланишига қараб турларга бўлиш ва уларнинг фойдали функцияларини бажаришига қараб муҳофаза тоифаларини белгилаш; 10) ўрмонларнинг давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан фойдаланилишига йўл қўймаслик; 11) ўрмонлардан фойдаланишнинг ҳақ эвазига амалга оширилиши.

¹ Шварц Е. Лесной кодекс: невыполненные обещания и упущенные возможности // Устойчивое лесопользование – 2006. – № 4 (12). – С. 2-7.; Писаренко А. И., Страхов В. В. Лесное хозяйство России: от пользования – к управлению. – М., 2004 – С. 55.

РФ Ўқда ўрмон фонди ерларида жойлашган ўрмонлар мақсадига кўра муҳофаза ўрмонлари, фойдаланиладиган (эксплуатациявий) ўрмонлар ва заҳира ўрмонларига бўлиниши ҳамда бошқа тоифа ерларда жойлашган ўрмонлар муҳофаза ўрмонлариги киритилиши мумкинлиги белгиланган (10-модда).

РФ ЎК ўрмонга оид илм-фанни ривожлантириш учун ҳам шарт-шароит яратди. Унинг 122-моддасига мувофиқ, ўрмон фонди участкаларида илмий тадқиқот ишлари олиб бориш текин амалга оширилади, ўрмон хўжалиги органи эса, башарти бу илмий-тадқиқотлар мақсадларига тўғри келмаса, фуқаролар ва юридик шахсларнинг ушбу участкада бўлишини чеклаши ёки таъқиқлаши мумкин¹.

Ўрмон кодексидан экологик экспертиза тўғрисидаги барча қондалар чиқариб ташланган. Боз устига “Россия Федерациясининг Ўрмон кодексини амалга киритиш тўғрисида”ги қонуни ўз навбатида “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунига ўзгартиш киритиб, ҳар қандай ўрмон лойиҳаларининг экологик экспертизадан ўтказилмаслигини белгилаб берди².

РФда шунингдек, собиқ Россия Ўрмон хўжалиги бошқармаси томонидан Ўрмонларни барқарор бошқариш концепция ҳам ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. Концепция РФ Конституцияси ва Ўрмон кодекси асосида ўрмон хўжалиги бошқарув органлари фаолиятининг устувор йўналишларини режалаштиришни кўзда тутди. Россия Ўрмон хўжалиги бошқармаси тугатилиб, ўрмон хўжалиги бошқарув ваколатлари РФ Табиий ресурслар вазирлигига берилгач, Россия Федерациясининг 2003-2010 йилларга мўлжалланган Ўрмон хўжалигини ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилди ҳамда Россия Федерацияси Ҳукуматининг 2003 йил 18 январдаги №699-сонли қарори билан тасдиқланди³.

Россияда ўрмон муносабатларини тартибга солувчи қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан, РФ Ҳукуматининг 2007 йил 28 майдаги “Давлат ёки маҳаллий мулкчиликда бўлган ўрмон участкаси ижара шартномаси тўғрисида”ги №324-сонли қарор ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

¹ Дмитриев В. Лесной кодекс Российской Федерации и история его развития // Устойчивое лесопользование. – 2006. – №1(9). – С. 19-20.

² Дмитриев В. Комментарий к новому Лесному кодексу // Устойчивое лесопользование – 2007 – №1(13). – С. 3.

³ Писаренко А.И. О лесной политике России // Устойчивое лесопользование. – 2003 – №2. – С.14-15.

Беларусь Республикаси. Беларусда ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар 2000 18 июлдаги Ўрмон кодекси билан тартибга солинади. Кодекс 10 бўлим, 32 боб ва 109 моддадан иборат. Унинг 1-моддасида ўрмон соҳасидаги асосий тушунчаларга таъриф берилган. Унда ўрмон, дарахтзор, ўрмон ресурслари, ўрмон ҳосилдорлиги, кесиш ёши, ўрмон кесиш фонди, бош фойдаланишдаги кесиш, ўрмонларни қайта тиклаш, ўрмонларни ривожлантириш, ўрмонларни парваришлаб кесиш, санитария мақсадларида танлаб кесиш, ёппасига санитария кесиш, ўрмондан фойдаланувчи, ўрмон билети, ўрмон кесиш билети, ўрмонларни муҳофаза қилиш, ўрмонларни ҳимоя қилиш, ўрмон хўжалиги сингари 24 та тушунчанинг ҳуқуқий талқини келтирилган.

Беларусь Ўрмон кодексида ўрмонларни муҳофаза қилиш ва ўрмонларни ҳимоя қилиш каби икки мустақил тушунча ажратилган. Унга кўра, ўрмонларни муҳофаза қилиш – ўрмонларда ёнгинларнинг олдини олиш, уларни ўз вақтида аниқлаш ва ўчириш, шунингдек, ўзбошимчалик билан кесиш, оқава сувлар, кимёвий ва радиоактив моддалар, чиқиндилар билан ифлослантириш, талон-торож ва ўрмонга зиён келтирадиган бошқа хатти-ҳаракатлардан муҳофаза қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар мажмуидир. Ўрмонларни ҳимоя қилиш эса, уларни зараркунанда ва касалликлардан ҳамда атроф муҳитнинг салбий омилларидан муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар тизимини кўзда тутди.

Беларусь ўрмон қонунчилигида ўрмон муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг ўзига хос доираси белгиланган. Унга кўра, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишга қаратилган муносабатлар Беларусь Республикаси ер қонунчилиги; ўрмон фонди таркибига кирувчи ўсимлик дунёси объектлари билан муомала қилиш соҳасидаги муносабатлар ўрмон қонунчилиги; ўрмон фонди ерлари чегарасидаги ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилик; алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар доирасида жойлашган ўрмонларни қайта тиклаш, муҳофаза қилиш ва фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Беларусь Республикасининг алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунчилигига зид бўлмаган тақдирда ўрмон қонунчилиги; ўрмонлар концессия объекти бўлиши билан боғлиқ

муносабатлар Беларусь Республикасининг инвестиция фаолияти ва ўрмон тўғрисидаги қонунчилиги; ўрмон фондини муҳофаза қилиш, химоя қилиш, фойдаланиш ва ўрмонларни қайта тиклаш муносабати билан сув, ер қаъри, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Беларусь Республикасининг сув, ер қаъри, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилиги билан тартибга солинади (2-модда).

Беларусь Республикаси Ўрмон кодексида ўрмонларга нисбатан мутлақо давлат мулк ҳуқуқи мустақкамланган. Унга кўра, Беларусь Республикаси ваколатли давлат органлари орқали ўрмонларнинг муҳитни шакллантирувчи, сувни муҳофаза қилувчи, химоявий, санитария-гигиеник, рекреациявий ва бошқа функцияларини ҳамда Беларусь Республикаси фуқаролари манфаатлари ва умумдавлат манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўрмонларга эгаллик қилади, фойдаланади ва тасарруф этади (7-модда).

Беларусь Ўрмон кодексининг 2-бобида ўрмон фондидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, химоя қилиш ва ўрмонларни қайта тиклаш соҳасида давлат бошқарувига бағишланган бўлиб, унда Беларусь Республикаси Президенти, Ҳукумати, бу соҳадаги махсус ваколатли республика органи, маҳаллий депутатлар кенгашларининг бу борадаги ваколатлари алоҳида моддаларда батафсил баён этилган.

Беларусь Ўрмон кодексининг 3-бобида фуқаролар жамоат бирлашмалари ва ҳудудий жамоавий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўрмон фондидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, химоя қилиш ва ўрмонларни қайта тиклаш соҳасида ваколаглари ўз аксини топган. Шунингдек, ушбу бобда мактаб ўрмончилиги тўғрисидаги қоидаларнинг белгиланиши ўзига хос аҳамиятга эга.

Беларусь Республикаси Ўрмон кодексининг 2-бўлими ўрмон хўжалигини ташкил этиш асослари, ўрмон хўжалигини юритиш, ўрмон тузиш, ер фонди ерларининг бошқа тоифадаги ерларга ўтказиш, ўрмон фонди ерларини олиб қўйиш ва бериш тартиби, ўрмонларни қайта тикланиш ва ҳолатига таъсир қилувчи лойиҳалаш, жойлаштириш, қурилиш, эксплуатацияга тушириш, эксплуатация қилиш, консервация, қайта таъмирлаш, объектларни кўчириш, бузиш, янги технологик жараёнларни жорий этиш, ўрмон ишларини амалга ошириш каби муносабатларни қамраб олган.

Ушбу кодекснинг учинчи бўлимида ўрмондан фойдаланиш масалалари белгиланган. Унда ўрмондан фойдаланишнинг асосий

тамойиллари, турлари, муддатлари, лицензиялаш, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи, ўрмон кесиш билети, ордер ва ўрмон билети, ўрмонлардан фойдаланишни амалга оширишда аукцион, ўрмон фонди участкаси ижараси, ўрмон концессияси, ўрмонлардан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва бекор қилиш, ўрмон кесиш фонди, ёғоч тайёрлаш, смола, иккиламчи даражали ўрмон ресурсларини тайёрлаш, овчилик хўжалиги юритиш учун ажратилган ўрмон фонди участкаларидан фойдаланиш, ўрмондан фойдаланиш ва ўрмон хўжалиги юритишининг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар ҳуқуқий тартибга солинган.

Кодекснинг 4-бўлими “Ўрмонларни қайта тиклаш ва ривожлантириш, ўрмонлар ҳосилдорлиги ва сифатини ошириш”га бағишланган бўлиб, унда ўрмонларни қайта тиклаш мақсадлари ва ўрмонларни ривожлантириш, ўрмонлар ҳосилдорлиги ва сифатини оширишнинг асосий талаблари, ўрмонларни қайта тиклаш ва ривожлантириш, ўрмондан фойдаланувчиларнинг ўрмонларни қайта тиклаш бўйича мажбуриятлари белгиланган.

Шунингдек, кодексда ўрмон фонди ерларини муҳофаза ва ҳимоя қилиш (5-бўлим), ўрмон фонди давлат ҳисоби, давлат ўрмон кадастри, ўрмонлар мониторинги, давлат назорати (6-бўлим), ўрмон фондидан фойдаланиш, муҳофаза, ҳимоя қилиш ва ўрмонларни қайта тиклашда иқтисодий механизм (7-бўлим), ўрмон қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик, етказилган зарарни қоплаш, ўрмон низоларини ҳал этиш (8-бўлим) каби масалалар ҳам ўз аксини топган.

Қозоғистон Республикаси. Қозоғистонда ҳам аксарият МДҲ мамлакатлари сингари ўрмон соҳасидаги муносабатлар 2003 йил 8 июлдаги №477-сонли Ўрмон кодекси билан тартибга солинади. ҚР ЎК 9 бўлим, 20 боб, 118 моддadan иборат. Кодексда (3-модда) ўрмон қонунчилиги асосланадиган 11 та асосий принцип белгиланган: 1) иқлимни тартибга солуччи, муҳитни шакллантирувчи, майдон ва тупрокни ҳимоя қилувчи, сувни муҳофаза қилувчи ва санитария-гигиена функцияларни бажарувчи ўрмонларнинг умумдавлат аҳамиятини тан олиш; 2) ўрмонларни барқарор ривожлантириш (Қозоғистон Республикаси ҳудудлари ўрмонлашуви даражасини мунтазам ошириб бориш); 3) ўрмонларнинг ва табиий-қўриқхона фонди объектларининг биологик хилма-хилигини ҳамда маданий ва табиий меросларни сақлаб қолиш; 4) ўрмонлардан кўп мақсадли

фойдаланиш; 5) ўрмон ресурсларидан оқилона, узлуксиз ва тугатмайдиган ҳолда фойдаланиш; 6) ўрмон фондидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, ҳимоя қилиш, ўрмонларни қайта тиклаш ва ривожлантириш соҳасини давлат томонидан тартибга солиш ва давлат назорати; 7) ўрмондан фойдаланиш, ўрмонларни кесиш ва олинган дарахтларни қайта ишлаш бўйича функцияларнинг ажратилганлиги; 8) Қозоғистон Республикаси ўрмон қонунчилигини бузиш натижасида етказилган зарарни қоплаш; 9) ўрмон ресурсларидан ҳақ эвазига фойдаланиш; 10) ўрмон фонди ҳолати тўғрисидаги ахборотнинг эркинлиги; 11) аҳолининг ва жамоат бирлашмаларининг ўрмон фондини муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилишда иштирок этиши.

Айни дамда Қозоғистон МДҲ давлатлари орасида биринчи бўлиб, 2007 йил 9 январда Экология кодекси қабул қилган давлат ҳисобланишини ҳам қайд этиш лозим. ҚР ЭКда ҳам ўрмонлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишга оид қондалар белгиланган. Хусусан, унинг 213-моддасида ўрмон фонди ерларидан фойдаланишнинг экологик талаблари мустаҳкамланган. Шунингдек, унинг 34-боби “Ўрмон ва бошқа ўсимликлардан фойдаланишнинг экологик талаблари”га бағишланган бўлиб, унда оралик фойдаланишда кесишни амалга оширишнинг экологик талаблари (226-модда), давлат ўрмон фонди участкаларида ўрмондан фойдаланишни амалга оширишнинг экологик талаблари (227-модда), давлат ўрмон фонди участкаларида ўрмон хўжалигини юритишни ташкил этишда экологик талаблар (228-модда), ўрмонларни тиклаш ва ривожлантиришнинг экологик талаблари (229-модда), ўрмон уруғларини ва экин маҳсулотларини ўрмонларни тиклаш ва ривожлантириш мақсадида тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, реализация қилиш ва фойдаланишнинг экологик талаблари (230-модда), муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардаги давлат ўрмон фонди участкаларидан ўрмонларни қайта тиклаш ва ривожлантиришда фойдаланишнинг экологик талаблари (231-модда), шаҳар ўрмон ва ўрмон паркларида ўрмонлардан фойдаланишнинг экологик талаблари (232-модда), ер участкаси мулкдори ёки ердан фойдаланувчига фойдаланиш учун берилган давлат ўрмон фонди участкаларида дарахт ва бута ўсимликларидан фойдаланиш, қайта тиклаш, муҳофаза ва ҳимоя қилишда экологик талаблар (233-модда), бошқа мулкдорлар ва ердан фойдаланувчилар ер участкалари орасида

жойлашган давлат ўрмон фонди участкаларидан фойдаланиш, муҳофаза, ҳимоя қилиш. Ўрмонларни қайта тиклашда экологик талаблар (234-модда), темир йўл, автомобил йўллари, канал, магистрал қувурлар ва бошқа қурилмалар йўлакларигаги яшил ўсимликларни муҳофаза, ҳимоя қилиш ва фойдаланишнинг экологик талаблари (235-модда) ўз аксини топган.

Демак, Қозоғистон Республикасида ўрмон муносабатлари бир вақтнинг ўзида ҳам Экология кодекси, ҳам Ўрмон кодекси билан тартибга солинади. Бунда Экология кодексининг қатор (18, 29, 111, 213 ва б.қ.) моддаларида тегишли муносабатлар Ўрмон кодекси билан тартибга солиниши тўғрисидаги қоидалар белгиланган¹.

Таъкидлаш ўринлики, Қозоғистон Ўрмон кодексида қўлланилган асосий тушунчалар рўйхати анча кенг ва тўлиқ тартибга солинган. Хусусан, унда ушбу соҳага оид 72 та тушунчага ҳуқуқий таъриф берилган. Уларнинг Экология кодексидаги асосий тушунчалардан фарқли равишда алфавитли кетма-кетликда баён этилиши ушбу тушунчалардан фойдаланиш қулайлигини таъминлайди.

Тожикистон Республикаси. Ушбу мамлакатда ҳам 1993 йил 24 июнда 7 бўлим, 19 боб ва 59 моддadan иборат Ўрмон кодекси қабул қилинган. ТҚ ЎК ўрмонларга нисбатан мутлақо давлат мулкчилигини ўрнатади ҳамда уларни Тожикистон Республикаси халқининг умумий бойлиги деб эълон қилади (2-модда). Тожикистонда барча ўрмонлар ягона давлат ўрмон фондини ташкил қилади. Ягона давлат ўрмон фонди ерлари таркиби ўрмон билан қопланган ва ўрмон билан қопланмаган турларга ажралади (5-модда).

Тожикистон Республикаси Ўрмон кодексининг анча муқаддам қабул қилинганлиги унинг мазмунида ҳам ўз аксини топган. Чунончи, унда қонунчиликнинг асосий принциплари ҳамда бу борадаги фуқаролар ва жамоатчилик ҳуқуқлари ўз аксини топмаган, шунингдек, Ҳукумат ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ваколатлари ўрмон муносабатлари соҳасида давлат бошқаруви деб номланган 2-бобга эмас, балки умумий қоидаларга оид 1-бобда жойлаштирилган.

ТР ЎКда ўрмон бошқаруви ва назорати алоҳида ажратилган. Унга кўра, ўрмонлар ҳолати, улардан фойдаланиш, муҳофаза ва

¹Игнатъева И.А. Теория и практика систематизации экологического законодательства России. Монография. – М.: МГУ, 2007. – С. 178-180

ҳимоя қилиш, қайта тиклаш бўйича давлат назоратини ўрмон хўжалиги давлат органлари ва маҳаллий халқ депутатлари Мажлислари томонидан амалга оширилади (9-модда).

Шунингдек, кодексда ўрмонлардан фойдаланишнинг қатъий муддатлари (24-модда) белгиланмаган, балки Ҳукумат ваколатига ҳавола қилиш билан чекланган бўлиб, бу ўз навбатида ўрмонларни муҳофаза қилиш қондаларига зид келади.

Тожикистон ЎҚда ўрмон кўриклаш хизмати алоҳида боб (14-боб) доирасида тартибга солинган. Хусусан, унинг 44-моддасига биноан, ташкилий, тунги қоровуллик, ўрмонларни муҳофаза ва ҳимоя қилиш бўйича тарғибот-ташвиқот ишларини бевосита амалга ошириш учун Тожикистон Республикасида давлат ўрмон кўриклаш хизмати ташкил этилади ва у ўз ичига ўрмон хўжалиги юритувчи корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ўрмон участкалари муҳофазасини ҳам камраб олади. Ўрмон хўжалигини юритаётган ўрмон корхона ва ташкилотларида ўрмон ёнғинларига қарши кураш мақсадида зарур ерларда ўрмон ёнғинига қарши махсус хизмат ва бўлинмалар ташкил этилади ва тегишли техник воситалар билан таъминланади (44-модда).

Туркманистон Республикаси. Туркманистонда ҳам 1993 йил 12 апрелда 12 бўлим, 37 моддадан иборат Ўрмон кодекси қабул қилинган. Таъкидлаш жоизки, ушбу кодекс ҳажман МДХ давлатлари орасида ўрмон муносабатларини тартибга солувчи кодекслар ичида энг кичиги ҳисобланади. Унинг 1-моддасида белгиланишича, ўрмонлар Туркманистоннинг миллий бойлиги, табиатда экологик мувозанатнинг муҳим омили ҳисобланади ҳамда мутлақо давлат мулкчилигида бўлади (1-модда). Туркманистон ўрмон қонунчилиги ҳам кўп жиҳатдан Тожикистон Ўрмон кодексидаги қондалар билан яқин бўлгани боис, ушбу масалага батафсил тўхталиб ўтирмаймиз.

Қирғизистон Республикаси. Қирғизистоннинг ўрмон қонунчилиги негизида ҳам унинг Ўрмон кодекси ётади. Қирғизистон Ўрмон кодекси 1999 йил 29 июнда қабул қилинган бўлиб, 9 бўлим, 17 боб ва 66 моддадан иборат.

Унда белгиланишича, Қирғизистон Республикасида ўрмон давлат мулки ҳисобланади. Ўрмон (ўрмон фонди)га нисбатан мулк ҳуқуқини бутун республика ҳудудида Қирғизистон Республикаси Жўкорғи Кенеш, маҳаллий кенгашлар, кодекс билан белгиланган ваколатлари доирасида давлат маъмурияти амалга оширади (2-модда).

Кодексда ўрмон таркибига кирувчи ва унинг таркибига кирмайдиган ўсимликлар доираси белгилаб берилган (4-5-моддалар).

Кодекснинг 12-моддаси “Ўрмонлар мақоми”га бағишланган. Унга кўра, Қирғизистон Республикасида ўрмонлар табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлиб, тупроқни химоя қилувчи, сувни муҳофаза қилувчи, санитария-гигиена ва соғломлаштирувчи функцияларни бажаради ва давлат томонидан муҳофаза қилинади. Қўриқхона, буюртма қўриқхона ва табиий миллий парклар ўрмонлари алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга киради. Ўрмонларни муҳофаза тоифаларига киритиш, шунингдек, алоҳида муҳофаза этиладиган ўрмон участкаларини ажратиш ўрмонларнинг экологик, ирсий, ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда Қирғизистон Республикаси Хукумати томонидан ўрмон хўжалиги бошқаруви соҳасидаги давлат органи тақдимига биноан амалга оширилади.

Қирғизистон Республикаси Ўрмон кодексига бошқа давлатлар қонунчилигидан фарқли равишда олий вакиллик давлат ҳокимияти органи – Жўқорғи Кенешининг ҳамда маҳаллий кенгашларнинг ўрмон мунобатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари алоҳида кўрсатиб ўтилган (17-20-моддалар).

Кодекснинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири унда плантациявий ўрмон ўстириш институти кўзда тутилган. Унга кўра, плантациявий ўрмон ўстириш махсус лойиҳаларга асосан дарахт ва бошқа ўрмон маҳсулотлари турларини олишни тезлаштириш мақсадида амалга оширилади (47-модда).

ҚР ЎҚда ўрмон хўжалигини молиявий-иқтисодий таъминлашга алоҳида 7-боб бағишланган бўлиб, унда ўрмон хўжалигини молиялаш, ўрмондан фойдаланиш учун ҳақ тўлаш, ўрмон хўжалигини оқилона юритишни иқтисодий рағбатлантириш, ўрмонларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш жамғармалари, етказилган зарарни қоплаш (57-61-моддалар) масалалар ўз ифодасини топган.

Шунингдек, ҚР ЎҚда бошқа мамлакатлар ўрмон қонунчилигидан фарқли равишда чет эл фуқаролари, юридик шахслари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ушбу Кодекс ва Қирғизистон Республикасининг бошқа қонунчилик ҳужжатлари талабларига риоя этишга мажбур эканликлари, уларни бузганликлари учун белгиланган тартибда жавобгарликка тортилишлари ҳам белгиланган (66-модда).

Украина. Украинада ҳам ўрмон соҳасидаги муносабатлар Ўрмон кодекси билан тартибга солинади. Украина Ўрмон кодекси 1994 йил 21 январда қабул қилинган бўлиб, 10 бўлим, 23 боб, 103 моддadan иборат.

Унинг 3-моддасида ўрмонлар тушунчаси, функциялари ва Украина учун аҳамияти белгиланган. Унга кўра, ўрмон – ер, дарахт ва буталар кўпчиликини ташкил қиладиган ўсимлик дунёси, ҳайвонлар, микроорганизмлар ҳамда ривожланишида биологик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган, бир-бирига ва атроф муҳитга таъсир қилувчи бошқа табиий элементлар мажмуидир. Украина ўрмонлари унинг миллий бойлиги бўлиб, ўз аҳамияти ва жойлашуви бўйича экологик (сувни муҳофаза қилиш, химоя, санитария-гигиена, соғломлаштириш, рекреациявий), эстетик, тарбиявий ва бошқа функцияларни амалга оширади, улкан эксплуатациявий аҳамиятга эга ҳамда давлат томонидан ҳисобга олинади ва муҳофаза қилинади.

Украина ҳудудидаги барча ўрмонлар ўрмон фондини ташкил этади. Ўрмон фондига шунингдек, ўрмон ўсимликлари билан камраб олинмаган, бироқ ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилмаган ер участкалари ҳам қиради. Ўрмон фондига: аҳоли пунктлари доирасидаги яшил ўсимликларнинг ўрмон тоифаларига киритилмаган барча турлари; қишлоқ хўжалиги ерлари, ҳовлилар, томорқа хўжалиги ва боғлардаги алоҳида дарахтлар, дарахтлар гуруҳи ва буталар (4-модда).

Украина ЎҚда ўрмонларнинг фойдали хусусиятлари ҳам кўрсатиб ўтилган. Хусусан, унинг 8-моддасига биноан, ўрмонларнинг фойдали хусусиятлари уларнинг табиий ҳодисаларнинг салбий таъсирини қисқартириш, тупроқни эрозиядан муҳофаза қилиш, сув оқимларини тартибга солиш, атроф табиий муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва уни тозалаш, аҳолини соғломлаштириш ва уни эстетик тарбиялашда кўмаклашишдан иборат.

Украина Ўрмон кодексининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири шундаки, унда Украина Олий Радаси (11-модда), Қрим Республикаси Олий Радаси (12-модда), халқ депутатлари вилоят кенгашлари (13-модда), халқ депутатлари туман кенгашлари (14-модда), халқ депутатлари шаҳар кенгашлари (15-модда), посёлка, қишлоқ депутатлари вилоят кенгашлари (13-модда)нинг ваколатлари алоҳида

моддаларда тартибга солинган бўлиб, бундай тартибни бошқа давлатлар қонунчилигида учратмаймиз¹.

¹ Ўрмон ҳукуқи Дарслик / Профессор Ж.Т.Холиўминовнинг умумий таҳрири остида. Масъул муҳаррир проф. М.Б.Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – 168-197.

8-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА КОНЧИЛИК ҲУҚУҚИ

Хорижий мамлакатларда ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчиликнинг асосини қоида тариқасида мамлакат конституцияси, махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, бошқа ҳуқуқ ва қонунчилик тармоқларининг алоҳида нормалари, англо-саксон ҳуқуқ оиласига мансуб давлатларда эса – прецедентлар ташкил этади ва улар умумий ҳолда ер қаъридан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш тизимини ташкил қилади.

Ер қаъри тўғрисидаги қонунчилик тизими қўп жиҳатдан давлат тузилиши шаклига боғлиқ: федерал қонунчиликка асосланган федератив тузилишга эга бўлган давлатларда федерация субъектларининг (штат, ер, кантон ва ҳ.к.) қонунчилиги ҳам амал қилади; унитар давлатларда ер қаъридан фойдаланишга оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш асосини давлат ҳокимияти органларининг ҳужжатлари ташкил этади.

Таъкидлаш лозимки, аксарият мамлакатларда ер қаъридан фойдаланишга оид муносабатларни тартибга солувчи қонунчилик икки мустақил йўналишга ажратилади: қаттиқ фойдали қазилмаларни қазиб олишни тартибга солувчи қонунчилик ва нефть-газ қазиб олиш тартибини белгиловчи қонунчилик. Мазкур дифференциал ёндашув тарихан шакланган бўлиб, қаттиқ фойдали қазилмаларни ўзлаштириш углеводород қонларидан фойдаланиш йўлга қўйилишидан анча илгари бошланганлиги билан изоҳланади. Бунда шунини ҳам эътиборга олиш лозимки, адабиётларда “тоғ-қон қонунчилиги” тушунчаси кенг қўлланилишига ҳам эътибор қаратишимиз лозим¹; бунда мазкур тушунча остида ер қаъри тўғрисидаги барча қонунчилик (уни юқоридаги каби икки турга ажратмаган ҳолда) мажмуи тушунилади.

Қаттиқ фойдали қазилмаларни қазиб олишни тартибга солувчи қонунчилик тарихан ерга нисбатан мулкчилик билан боғланган бўлиб, бу ҳозирги кунга қадар ер қаъридан фойдаланиш тизимига таъсир кўрсатиб келади. Аксарият ғарб давлатларида ўрта асрларда

¹ Ключин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. - М.: Городец-издат, 2000; Махлина М.И. Избранные публикации 1992-1999. - М.: ООО «Нестор Академик Паблшерс», 2000 - С. 33.

ер қаъри қонунчилиги ерга нисбатан мулк ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ бўлган¹.

Анча кейин вужудга келган нефть ва газ тўғрисидаги қонунчилиги эса, ер-ҳуқуқий муносабатлари билан бу қадар узвий боғлиқ бўлмаган; бундан ташқари ер қаъридан фойдаланишга оид муносабатларни тартибга солиш ушбу соҳага давлатнинг кенг миқёсдаги аралашуви билан бирга кечади ва бу углеводород ресурсларининг мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этиши билан белгиланади.

Континенталь шельфда углеводород ресурслари захирасига эга бўлган давлатларда нефть ва газ қонунчилигидан ташқари алоҳида континенталь шельфда углеводород ресурсларидан фойдаланиш тартибини белгилловчи қонунлар қабул қилинади, уларда қуруқликда нефть ва газ қазиб олиш мақсадида ер қаъридан фойдаланиш тартибини белгилловчи қонунчиликка нисбатан экологик, табиатни муҳофаза қилиш нормалари кучайтирилган бўлади, шунингдек, кўп ҳолларда чет эл инвесторларини жалб қилган ҳолда иштирокчиларнинг субъектив таркиби кенгайтирилган бўлади.

Ер қаъридан фойдаланишга оид муносабатлар иштирокчиларининг субъектив таркибини кенгайтириш билан боғлиқ мазкур амалиёт шу билан изоҳланадики, континенталь шельфда ер қаъри ресурсларини ўзлаштириш катта миқдордаги маблағ талаб қиладиган ва ўзини узоқ истиқболда оқлайдиган лойиҳа бўлиб, эркин молиявий ресурслар бўлмаган ҳолларда давлат ва миллий компаниялар қоида тариқасида қонларни ўзлаштириш учун чет эл инвестицияларини жалб этадилар.

Хорижий мамлакатлар ер қаъри қонунчилигини ўрганган тадқиқотчилар томонидан ҳар бир мамлакатда ер қаъри қонунчилиги мазмуни давлатнинг ердан фойдаланиш соҳасига аралашувининг белгиланган ёки қабул қилинган чегаралари, қонунчиликни қўллаш механизмлари, унинг талабларини ижро этишни таъминлаш йўллари, умумий ва махсус ваколатли давлат органлари фаолияти амалиёти ва бошқа бир қатор омиллар таъсирида шаклланган².

В.Вовчокнинг фикрича, ушбу фарқларнинг негизи қадим замонлардаёқ шаклланган бўлиб, бу авваламбор, ер қаърига бўлган мулкчилик билан боғлиқ бўлиб, у икки асосий ёндашув билан боғлиқ

¹ Яценко И.С., Василевская Д.В. Зарубежное и российское законодательство о недрах: сравнительно-правовой анализ // www.gra.su

² Ключикин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. - С. 21.

бўлган. Биринчи ёндашувга кўра, ер қаърига нисбатан мулк ҳуқуқи олий ҳокимиятда деб тан олинган. Бундай ёндашув хусусан ер қаъри ҳукмдорнинг мулки ҳисобланган – Мисрда, конлар хусусий шахсларга ҳақ эвазига давлат учун қазиб олишга берилган – Карфаген Республикасида, шунингдек, ер қаърига нисбатан мулк ҳуқуқи шахар-давлатларга тегишли бўлган Қадимги Юнонистонда кенг ривожланган иккинчи ёндашув Рим ҳуқуқида қўлланилган¹.

Кўшимча ашёларнинг турларидан бири мевалар ҳисобланган. Мевалар деганда ашёларнинг табиий ҳосилалари тушунилган. Улар мева тугувчи ашёлардан фойдаланиш жараёнида, уларнинг ҳўжалиқдаги вазифаси ўзгармаган ҳолда, вақти-вақти билан олиб турилган.

Ер қаъри хусусида классик ҳуқуқшуносларнинг фикри бир жойдан чиқмаган, бироқ уларнинг аксарияти ер қаъри маҳсулотларини ернинг мевалари қаторига киритган. Бу мевалар ер участкасининг эгасига тегишли бўлган².

Шунга ўхшаш ёндашув Англияда, унинг мустамлакаларида, Шимолий Америка Штатларида ҳам қўлланилган. Бу ерда ер эгаси ер қаърининг мулкдори ҳисобланган ва уни ўз ихтиёрига кўра тасарруф этиши мумкин бўлган; фақат олтин ва кумуш, ҳатто у шахсий мулкдорнинг еридан топилган бўлса ҳам, давлат ихтиёрида бўлган. Англияда ер эгаси ерни ўзга шахсга тўлик мулк ҳуқуқида сотиши, бироқ айни вақтда ер қаърини ўз ихтиёрида сақлаб қолишини шарт қилиб қўйиши мумкин бўлган. Бу ҳолда сотиб олувчига фақат ернинг юзаси тегишли бўлган. Ер қаърини сотувчи ҳам фақат муайян фойдали қазилмани сотишини ёки ўз ерида мавжуд фойдали қазилмаларнинг барчасини сотишини белгилаши мумкин бўлган. Ер ва унинг қаърига мулк ҳуқуқида яхлит эгалик қилиш принципи Англидан Шимолий Америкага ўтган ва Шимолий Америка Штатлари ҳуқуқини яратишда асослардан бири бўлиб хизмат қилган³.

Рус кончилик ҳуқуқи тадқиқотчиси М.И.Абамелек-Лазарев ер қаърига бўлган мулк ҳуқуқига муносабатни ифдаловчи принципларнинг кенг таснифини таклиф қилган⁴.

¹ Вовчок В. Недра земли в России и их обобществление (Факты, цифры, выводы). - СПб, 1908. - С 63.

² Римское частное право. Учебник/ Под ред. проф. И.Б.Новицкого и проф. И.С.Перетерского - М. Юрист, 1994. - 152-153-б.

³ Абамелек-Лазарев М.И. Вопрос о недрах и развитие горной промышленности в XIX столетии. - СПб, 1902. - 1-3-б

⁴ Уша ерда.

Биринчи принцип – акцессия, бунда ер қаъри ер сиртининг мулкдорига қарашли бўлади ва у ер қаърини тасарруф этиш ҳуқуқидан фойдаланади. Иккинчи принцип доманиал тизим деган ном олган. Бунда ер қаъри давлат бошлиғига ёки давлатга тегишли бўлади ва у уларни ҳар бир муайян ҳолда хусусий мулкдор сифатида тасарруф этиши мумкин. Навбатдаги принцип – кон регалияси, бунда давлат ёки давлат бошлиғи ўзи белгилаган коидаларга мувофиқ, муайян ҳақ эвазига, ер қаърига бўлган ҳуқуқлардан кимнинг фойдасига воз кечади. Охириги принцип кон эркинлиги бўлиб, унга кўра ер қаъри ҳеч кимга тегишли эмас ва ҳар ким қондан фойдаланишга киришиш орқали ўзини унинг мулкдори деб эълон қилиши мумкин¹.

Бизнингча, таснифларнинг келтирилган вариантлари бир-бирига зид эмас, чунки М.И.Амабелек-Лазарев тадқиқотида тақлиф қилинган табақалаштириш ер қаърига бўлган мулк ҳуқуқига давлат муносабатининг эҳтимол тутилган вариантларини муфассаллаштиради. Бизнинг назаримизда, кон регалияси принципи фақат доманиал тизимда мавжуд бўлиши мумкин, чунки давлат ер қаърининг мулкдори бўлмаган тақдирда, у ер қаъридан фойдаланиш коидаларини белгилаши мумкин эмас.

Чет мамлакатларнинг ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчилиги асослари ва уларнинг шаклланиш йўллари урганган ва таҳлил қилганда шуни қайд этиб ўтиш лозимки, қонунчиликнинг бу тармоғи, давлатнинг бутун ҳуқуқий тизими каби, давлат қайси ҳуқуқ тизимига (роман-герман (континентал) ёки англосаксон ҳуқуқ тизимига) тегишли эканлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Тадқиқотчилар қайд этишларича, қончилик тармоқлари ривожланган мамлакатларда мустақил ҳамда ўз мазмуни ва тузилишига кўра ранг-баранг тизимлар асрлар мобайнида шаклланган. Континентал ҳуқуқ тизимига қирувчи мамлакатларда кодекслар ёки уларга ўхшаш йирик қонунлар сифатидаги норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ер қаъри тўғрисидаги қонунчиликнинг асоси ҳисобланади (Франция, ГФР, Чили, Бразилия, ЖАР ва бошқ.), англосаксон ҳуқуқ тизимига қирувчи давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Австралия, Канада ва бошқ.) эса прецедент ҳуқуқ тизими амал қилади. Бу тизимда қонун ҳужжатлари Қонунлар тўпламида инкорпорация қилинади (АҚШ) ёки консолидация қилинади (Буюк

¹ Ўша ерда – 1-6.

Британия) ва ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солувчи ҳужжатларнинг расмий ёки норасмий тўпламларини ташкил этади. Мазкур ҳужжатлар, ўз навбатида, шундай усулда тизимлаштирилганки, баъзи бир тадқиқотчилар прецедент ҳуқуқи тизимида қонунчиликнинг фойдали қазилмаларни шахта усулида қазиб олиш, углеводородлар, қимматбаҳо металллар, рух, туз ва ҳоказоларни қазиб чиқаришни тартибга солувчи кичик тармоқлари тўғрисида сўз юритиш мумкин деб ҳисоблайдилар¹.

Бизнинг фикримизча, англосаксон анъанасига мансуб давлатлар ҳуқуқий тизимини тавсифлашга нисбатан “ҳуқуқ тармоғи” ёки “қонунчилик тармоғи” атамасини ишлатиш терминологик нуқтаи назардан унча тўғри эмас; айни вақтда, ҳуқуқ нормалари, прецедентлар ва ер қаъридан фойдаланиш борасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи бошқа манбалар баъзан пухта тизимлаштирилган, таркибий қисмларга ажратилган ва умумлаштирилган бўлади, деган фикрга қўшилиш мумкин.

Бир қатор хорижий давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Канада, Франция, Норвегия, ЖАР ва бошқ.)нинг ер қаъри тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ҳамда илмий ва махсус адабиётлар таҳлили одатда ҳуқуқий тартибга солиш объектлари ва предметлари сифатида фойдали қазилмалар ва уларнинг қонлари амал қилади, деган хулосага келиш имконини беради. Кўп сонли ҳуқуқий тартибга солиш объектлари орасида давлат давлат мулки ҳуқуқи ҳамда давлатнинг фойдали қазилмаларни кидириб топиш ва қавлаб олишни тасарруф этиш ҳуқуқ татбиқ этиладиган объектлар фаркланади. Баъзан чет мамлакатларда давлат ер участкалари мулкдорларининг наинки ер участкаларига, балки уларда муайян чуқурликда жойлашган фойдали қазилмаларга, айрим ҳолларда – фойдали қазилмаларнинг жойлашиш чуқурлигини чекламасдан, ер қаърига бўлган ҳуқуқларини ҳам таъминлади².

Бундан ташқари, англосаксон ва роман-герман ҳуқуқ тизимларига мансуб давлатларда ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишга нисбатан умумий ёндашувларда жиддий фарқлар мавжудлигига қарамай, ўхшаш нормалар ва принциплар ҳам анчагина. Чунончи:

¹ Клювин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. – 18-6

² Ўша ерда. – 21-6.

- ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатлар давлат томонидан тартибга солинади;
- ер қаърини фойдаланиш учун бериш кўпинча танлов асосида амалга оширилади;
- ер қаъридан фойдаланганлик учун ҳақ ундирилади;
- ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати ўрнатилади ва ҳ.к.

Айни вақтда, хорижий мамлакатларнинг ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчилигининг ривожланиш тарихини ўрганиш узоқ вақт мобайнида, XX асрнинг ўрталарига қадар, чет давлатларнинг аксариятида қонунчилик кўп жиҳатдан мустақил ривожланганини кўрсатади. Кейинчалик, мамлакатлар турли иттифоқлар, ҳамдўстликларга бирлашишлари муносабати билан, шунингдек глобаллашув жараёнлари таъсирида ер қаъридан фойдаланиш борасидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга нисбатан умумий схемалар ва ёндашувларни ишлаб чиқиш тенденциялари намоён бўла бошлайди.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб, ҳуқуқий тартибга солишга нисбатан умумий ёндашувлар ва мавжуд фарқларни аниқлаш мақсадида, ҳам роман-герман, ҳам англосакон ҳуқуқ тизимларига мансуб айрим хорижий мамлакатларнинг ер қаърига оид қонунчилигининг тарихига назар ташлаш мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, Германия қончилик ҳуқуқининг ривожланиш тарихи замирида регал илдишлар ётади: регалиялар ҳуқуқи аста-секин императордан қироллар ва маҳаллий суверенларга ҳам ихтиёрий топшириш, ҳам мустақил ўзлаштириш йўли билан ўтган.

Немис қончилик ҳуқуқи тадқиқотчиси Г.Болдт қайд этишича, Германия қончилик ҳуқуқига рим ҳуқуқи Европанинг қолган мамлакатларидагидан камроқ таъсир кўрсатган. Унинг фикрича, Германиядаги энг қадимги князлик – Вестфалиянинг қончилик қонунчилиги Германия қончилик ҳуқуқининг асоси ҳисобланади. X асрдан XII асргача қончилик қонунчилиги Шлезвигга, бу ердан Богемияга, сўнгра Моравия ва Венгрияга ўтган. Қончилик қонунчилигининг тарқалиши қонун ҳужжатлари ва улардаги ҳуқуқий нормаларни Германия ерлари қонунчилигига киритиш йўли билан амалга оширилган.

Бу қонун ҳужжатлари тўғрисидаги илк гувоҳликлар 1185 йил бошига (Трирда), шунингдек 1249 йилга (Гарцда) тегишли. Мазкур ҳужжатлар қумуш, темир руда ва туз кидириш ва қазиб олишга нисбатан татбиқ этилган қон эркинлиги тўғрисидаги қондаларни ўз ичига олган. Бу ҳужжатларда регалиялар ҳуқуқи ҳам мустаҳкамланган. Мазкур ҳуқуққа биноан ер қазри участкасининг эгаси фойдали қазилмаларни қазиб олиш ҳуқуқи учун одатда ўндан бир улуш миқдорида бож олиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шуни қайд этиш лозимки, ҳуқуқий тартибга солишнинг шунга ўхшаш принциплари Пётр I ҳукмронлиги давридаги Россия қонунчилигида ҳам мавжуд бўлган ва айни ҳол Россиянинг миллий қончилик қонунчилигига Германия қончилик ҳуқуқи сезиларли даражада таъсир кўрсатган деб тахмин қилиш учун асос беради.

1356 йилда папа Олтин буллеси Германия ерларида фойдали қазилмаларнинг асосий турлари (олтин, мис, рух, қўрғошин, туз)га бўлган ҳуқуқлар қироллар ва йирик феодалларга тегишли эканлигини тан олган ва қонунлаштирилган, Вестфалия тинчлик трактати эса кейинчалик бу ҳуқуқларни тасдиқлаган¹.

Бизнингча, ер қазридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишга давлат таъсирининг кучайиши XIV асрдаёқ намоён бўлади. Бу жараён фойдали қазилмаларнинг асосий турларига бўлган ҳуқуқлар олий ҳокимиятга тегишли эканлигининг тан олиншида ифодаланади.

Б.Д.Клюкин қайд этишича, XIV ва XV асрларда қончилик қонунчилигининг аста-секин ўзгариши юз беради. Бу ўзгаришлар энг аввало ер қазридан фойдаланиш ҳуқуқини олиш учун танлов ўтказиш тартибининг пайдо бўлиши, зарарларни қоплаш ва қончилик ишларини олиб бориш оқибатларини бартараф этиш мажбуриятларининг жорий этилиши, шунингдек ер эгасининг ер қазридан фойдаланишдан келган даромаддан улуш олишга бўлган ҳуқуқининг мустаҳкамланишидан иборат бўлган. Бу жараёнлар ҳам ер қазри ресурсларидан фойдаланишга доир муносабатларга давлатнинг таъсири кучайиб борганлигидан далолат беради.

Қончилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш аста-секин Пруссияга ҳам кириб келади. Бу ерда герцог Вильгельм II томонидан 1542 йилда ер қазридаги фойдали қазилмалар давлат мулки ҳисобланишини назарда тутувчи қонун қабул қилинади. Б.Д.Клюкин

¹ Клюкин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. – 14-б.

таъкидлашича, бу ва кейинги йилларда Пруссиянинг 1766 йилги, 1769 йилги, 1772 йилги ва 1773 йилги кончилик тўғрисидаги қонунлари ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини танлов асосида бериш тартибини ўрнатишга, ер қаъри участкаларини тақсимлашда давлатнинг иштирокини кенгайтиришга, ер қаъридан фойдаланувчиларни ер қаъридан фойдаланиш ҳамда нархлар, казиб олиш ҳажмлари ва ҳоказоларни тартибга солиш устидан назорат олиб бориш учун давлат мансабдор шахсларини тайинлаган давлат хизматларининг кўрсатмаларига бўйсундиришга қаратилган¹.

Юқорида баён этилганлар ер қаърига оид қонунчилик ривожланишига қараб, ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишга давлатнинг таъсир кучайишида давом этган деган ҳулосага келиш имконини беради. Бу ер қаъри участкаларини фойдаланиш учун бериш шартларининг муфассаллаштирилишида, кўрсатилган муносабатлар соҳасида назорат механизмларининг жорий этилишида, давлат органлари тизимининг шаклланишида ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, Б.Д.Клюкин кўриб чиқилаётган даврда Германияда қончилик ишларини нокомпетент олиб борганлик учун жавобгарлик белгиловчи бир қанча қонунлар қабул қилинганини таъкидлайди².

Ҳозирги вақтда Германияда қончилик муносабатларини тартибга солувчи асосий қонун ГФРнинг 1980 йил 13 августдаги Қончилик қонуни ҳисобланади. Бу қонунда Пруссия ва Саксониянинг ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчилиги принциплари ва ёндашувлари тадрижий ривожланган кўринишда ўз аксини топган.

Тадқиқотчилар қайд этишларича, Германия қончилик ҳуқуқи тизими энг аввало маъмурий ҳуқуқ методларига асосланади ва фақат зарур ҳолдагина Германия фуқаролик тузуги қондаларидан фойдаланади. Германиялик қончилик ҳуқуқи тадқиқотчиси Вольф Мюстерманн ўзининг “Қончилик ҳуқуқини ислоҳ қилиш йўлидаги ҳаракатлар тўғрисида” деб номланган диссертация ишида қайд этишича, Германия ҳуқуқ тизимида қончилик ҳуқуқи тарқоқ кўринишда намоён бўлади, зеро унда Германия фуқаролик тузуги принципларига асосланувчи хусусий ҳуқуқ нормалари ва қончилик ҳуқуқининг ўзи амал қилади³. Бизнингча, хусусий инвестициялар учун очиқ бўлган ривожланган давлатларнинг аксариятида ер қаърига

¹ Клюкин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. – 15–16-б.

² Уша ерда – 16-б.

³ Уша ерда – 32-б.

оид қонунчилик умумий қонунчиликнинг кенг қўламли тармоғи ҳисобланади, бироқ у кўпроқ маъмурий ҳуқуқ принциплари ва методларига асосланади (чунки мазкур муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий ҳажми замирида императив кўрсатмалар ётади), хусусий ҳуқуқ нормалари эса ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчилик учун фақат қўшимча нормалар ҳисобланади.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, Германияда охириги ўн йиллик мобайнида амалга оширилган қончилик қонунчилигини такомиллаштириш энг аввало амалиёт тақозо этган нормаларни базавий қонунда мустақкамлашга қаратилди; айнаи вақтда, ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга нисбатан умумий ёндашувларда жиддий ўзгаришлар юз бергани йўқ; бу, бизнингча, Германиянинг ер қаъридан фойдаланишга оид қонунчилиги анча барқарор деган хулосага келиш учун асос беради; шу билан бирга, давлат ер қаъри мулкдори сифатида ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишга сезиларли даражада таъсир кўрсатади.

Германия қончилик қонунчилигининг ўзига хос хусусияти шу билан белгиланадики, унда ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш масалалари алоҳида қонунлар доирасида тартибга солинади (ГФРнинг “Ер қаърини муҳофаза қилишга доир нормаларни консолидация қилиш тўғрисида” 1996 йил 15 апрель Қонуни¹ ва ГФРнинг “Ер қаърини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни²). Германия қонунчилигининг мазкур амалиёти унча аниқ эмас, чунки, назариячилар фикрига кўра, Германияда охириги ўн йиллик мобайнида қончилик қонунчилигини унификация қилиш, бу борада ягона федерал қонунни шакллантириш жараёнлари кузатилмоқда³. Бизнингча, ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга оид махсус нормалар мазкур қонуннинг алоҳида боби ёки бўлимида жамланса, айнаи муддао бўлади.

Англосаксон ҳуқуқ тизимига кирувчи мамлакатлар, шу жумладан Буюк Британияда прецедентлар тизими муайян аҳамият касб этади. Айнаи вақтда, ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солиш мақсадида, бу ерда 1866 йилдаёқ ер қаъридан фойдаланиш тартибини белгилувчи “Ер остидаги қонлар тўғрисида”ги Қонун қабул қилинган.

¹ BGBl. – 1996, I. - № 22. - S. 602.

² BGBl. - 1998, I. - № 16. - S. 502.

³ Клюкин Б. Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки – 17-6.

Мавжуд анъаналарга кура, Буюк Британия учун “common law” (умумий ҳуқук) нормалари ва прецедентлар тизими улкан аҳамият касб этади. Тадқиқотчилар қайд этишича, “common law” нормалари ёрдамида мулк муносабатлари, мажбуриятларга доир муносабатлар, етказилган зарарни қоплаш масалалари ва ҳоказолар тартибга солинади. Айни вақтда, XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, кончилик муносабатларини тартибга солиш асосан статут нормаларга (ёзилган ҳуқук нормаларига) таяна бошлаган, кейинчалик Буюк Британия кўриб чиқиладиган муносабатлар соҳасида қонун ҳужжатларини консолидация қилишга киришган. Хусусан, 1928 йилда нефть казиб чиқариш масалаларига доир парламент ва ҳукумат қарорларини бирлаштирган қонун – “Нефть казиб чиқариш тўғрисида консолидация қилинган қонун”, сўнг эса, қаттиқ фойдали қазилмаларни қавлаб олишга доир ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар – “Фойдали қазилмаларни казиб чиқариш, кончилик ишларини бажариш ва кончилик саноатида меҳнат шароитлари тўғрисида” ҳамда “Ер остидаги ва усти очик қонлар тўғрисида” қонунлар қабул қилинган¹.

Орадан бир неча ўн йиллар ўтгач, Шимолий денгиз шельфида углеводородлар казиб чиқариш ишининг ривожланишига қараб, шельфда нефть казиб чиқариш тартибини ўрнатувчи қонунлар тўплами қабул қилинди. Бу тўпламга қуйидаги қонунлар киради: 1964 йилги “Континенталь шельф тўғрисида”ги Қонун; 1971 йилги “Очиқ денгизда фойдали қазилмаларни қавлаб олиш тўғрисида”ги Қонун; 1981 йилги “Денгиз тубидан фойдали қазилмаларни қавлаб олиш тўғрисидаги муваққат қонун”; “Нефть қонларидан фойдаланишда давлат фондида пул маблағларини ажратишнинг мажбурийлигидан озод қилиш тўғрисида”ги Қонун².

Ҳозирги вақтда Буюк Британияда нефть ва газ ресурсларини ўзлаштириш борасида асосий норматив ҳуқуқий ҳужжатлар сифатида Нефть казиб чиқариш тўғрисидаги қонун (Petroleum Production Act, 1934) ва юқорида зикр этилган 1964 йилги Континенталь шельф тўғрисидаги қонун (The Continental Shelf Act) эътироф этилган.

Англосаксон ҳуқуқий анъанага мансуб давлатлар қаторига кирувчи АҚШда ҳам ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солиш асосан ёзилган ҳуқуқ нормаларига

¹ Ўша ерда – 19-б

² Public General Acts – 1989 - № 1

мувофик амалга оширилади. Мазкур ҳуқуқий муносабатлар АҚШнинг Кончилиқ қонуни (1872 йилда қабул қилинган, кўп сонли ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан), Кон ижараси тўғрисидаги қонун (1947 й.), шунингдек штатларнинг ер қаъридан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Юқорида баён этилганлар ҳозирги вақтда аксарият давлатларда, улар роман-герман ёки англосаксон ҳуқуқий оилаларига мансублигидан қатъи назар, ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш асосларини турли даражадаги қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг нормалари ташкил этади, деган хулосага келиш имконини беради. Айни вақтда, англосаксон ҳуқуқий оиласига кирувчи давлатларда прецедентлар тизими қонунларда ифодаланган ёзилган ҳуқуқ нормаларини фақат тўлдиради ва актуаллаштиради. Бундан ташқари, статут ҳуқуқи суд прецедентлари тизими олдида устуңликка эга: агар прецедент қонунга зид бўлса, судлар қонунни қўллашлари шарт¹.

Бу хулосани, масалан, Буюк Британия қонунчилиги тасдиқлайди. Масалан, “Нефть қазиб чиқариш тўғрисида” ва “Континенталь шельф тўғрисида”ги қонунларда ер қаъри ресурсларига бўлган давлат мулк ҳуқуқи ва юрисдикцияси белгиланган. Ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи учун танловларни ўтказиш тартиб-таомиллари, углеводородлар қавлаб олиш ҳажмларини ваколатли давлат органлари билан келишиш, ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқидан тадбиркорлик фаолиятининг бошқа субъекти фойдасига воз кечиш тартиби ва ҳоказолар анча муфассал белгилаб қўйилган. Яъни ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ва мазкур соҳани давлат томонидан бошқариш асослари қонунлар даражасида таърифланган. Айни вақтда, суд прецедентлари тизими ҳуқуқий тартибга солишнинг қонунлар (ёзилган ҳуқуқ нормалари) билан белгиланган асосларини тўлдиради ва ер қаъридан фойдаланишни тартибга солишнинг базавий принципларига аралашмайди.

Айрим хорижий давлатлар кодекслари ва қонунларининг асосий бўлимлари мазмунини таҳлил қилиш ва тавсифлаш жараёнида ер қаъридан фойдаланиш соҳасида у ёки бу мамлакатларга хос бўлган бир қатор хусусиятлар эътиборни тортади.

¹ Романов А. К. Правовая система Англии: Учебное пособие – М.: Дело, 2000.

Канада, Австралия, АҚШ конунчилигини яратишда мазкур мамлакатларнинг федератив тузилиши ҳисобга олинган. Мазкур даражадаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар бир штат ёки провинция ўз қончилик қонунларига, нефть қазиб чиқарувчи штатлар ёки провинциялар эса – нефтьга оид ўз қонунларига эга. Федерал қонун ҳужжатлари билан фақат федерал юрисдикция остидаги ҳудудлар ва акваторияларда ер қазридан фойдаланишга доир муносабатлар тартибга солинади.

Канада Конституциясига мувофиқ, бу давлатда нефть ва газ ресурсларини бошқариш ваколатлари ҳам федерал ҳукумат, ҳам провинцияларнинг ҳукуматлари даражасида жамланган. Канадалик тадқиқотчилар қайд этишларича, бу мамлакатда нефть ва газ ресурсларини бошқариш мулк ҳуқуқи ва бошқарув ҳуқуқига таянган ҳолда амалга оширилади¹.

С.Блэкман қайд этишича, нефть ва газ ресурсларини бошқариш борасидаги ваколатларнинг каттагина қисми провинциялар (Альберта, Британия Колумбияси ва Саскечеван)га берилган². Шу билан бирга, Канада ҳуқуқ манбалари ва махсус адабиётлар таҳлили нефть ва газ ресурсларига бўлган мулк ҳуқуқи ҳамда уларни бошқариш ҳуқуқи қимга (федерал марказ ёки провинцияларга) берилганидан қатъи назар, бу муносабатларни тартибга солишга давлатнинг таъсири кучли эканлигини кўрсатади.

Давлатнинг аралашуви доирасига нефть қазиб чиқаришни ривожлантириш, шу жумладан қудуқ ўрнининг жойлашуви, қазиб чиқариш меъёрлари, йўллар, нефтни қайта ишлаш корхоналари ва маҳаллий қувур йўлларини қуриш, ишлаб чиқариш хавфсизлиги, атроф муҳитнинг ифлосланиши, авариялар, шовкин даражаси, ҳайвонот дунёсига кўрсатилаётган таъсир масалалари қиради. Бундан ташқари, махсус қонунчилик нормалари билан нефть ва газни қидириш ва қазиб чиқариш учун лицензия ваколатли давлат органларининг ёзма розилигисиз учинчи шахсларга берилиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилган³.

Ер қазридан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишга давлат аралашувининг юқорида зикр этилган соҳаси (у,

¹ Блэкман С. Полномочия федерального правительства Канады и правительства провинций при управлении ресурсами нефти и газа // Освоение ресурсов нефти и газа в федеративных государствах (опыт Канады и России). – М.: ВНИИОНГ, 1997. – 47-б

² Уша ерда.

³ Ballem J.B. The oil and gas lease in Canada. – Toronto: University of Toronto press, 1999.

бизнингча, анча кенг) давлат ер қаъри ресурсларининг мулкдори сифатида улардан фойдаланиш жараёнига сезиларли даражада аралаштириш имкониятига эга деган хулосага келиш имконини беради. Бизнингча, Канада амалиёти мутлақо ўринли ҳисобланади ва субъектларнинг тор гуруҳи – ер қаъридан фойдаланувчиларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондиришда давлат томонидан оммавий манфаатлар таъминланишидан далолат беради.

Лотин Америкаси мамлакатларининг қончилик қонунчилиги ер қаъридан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш асосларини Конституцияларда мустақкамлаш йўлидан ривожланаётир.

Лотин Америкаси мамлакатларининг энг эски конституцияларидан бири – Аргентина Республикасининг 1853 йилги Конституциясида мамлакат олий қончилик органининг тўғридан-тўғри ваколатларига Қончилик кодексини қабул қилиш кириши белгиланган (75-модда 2-банди)¹. Конституцияда, агар умумреспублика ҳужжати Конгресс томонидан тасдиқланган бўлса, провинциялар ўз Қончилик кодексларини қабул қилишлари мумкин эмаслиги мустақкамланган. Бизнингча, мазкур чеклашлар воситасида ер қаъридан фойдаланиш борасида рақобатдош қончиликни яратиш йўлида тўсиқлар ҳосил қилинади.

Бразилия Федератив Республикасининг Конституциясида айрим моддаларда ер қаъридан фойдаланишга доир муносабатларни, шу жумладан мулкдорлик ҳамда ваколатларни Федерация ва штатлар ўртасида ажратиш масалаларини ҳуқуқий тартибга солиш асослари белгиланган. Бразилия Конституциясининг 20-бандида минерал ресурслар, шу жумладан ер қаъридаги ресурслар, шунингдек континенталь шельф ва алоҳида иқтисодий зонанинг табиий ресурслари Федерация мулки ҳисобланиши мустақкамланган. Айни вақтда, мамлакатнинг Асосий Қонунида штатлар, федерал округ ва графликлар (муниципалитетлар)га ўз ҳудудида, ҳудудий денгизда ва алоҳида иқтисодий зонада нефть, газ ва бошқа минерал ресурслардан фойдаланиш натижаларида иштирок этиш ёки бундай фойдаланиш учун молиявий компенсация кафолатланиши белгиланган². Яъни бу давлатда Федерация ва провинцияларнинг ваколатларини белгилаш молиявий механизм орқали ҳал қилинади.

¹ Конституции зарубежных стран. – М.: БЕК, 1996. – 76-б.

² Constituição Federal. – San Paulo: Editora Revista dos Tribunais, 2000.

Бразилияда ер қаъридан фойдаланиш масалаларини тартибга солишга давлат фаол аралашади. Тадқиқотчилар давлат кончилиқ ишларини назорат қилиш, рағбатлантириш ва режалаштириш функцияларини амалга оширишини қайд этадилар¹. Бразилия Конституциясининг 176-моддасида минерал ресурсларни кидириш ва казиб чиқариш фақат рухсатномага биноан ё Республика концессиялари томонидан, миллий манфаатларни ҳисобга олган ҳолда, бразилияликлар томонидан, ё Бразилияда жойлашган ва Бразилия қонунчилигига мувофиқ таъсис этилган корхоналар томонидан амалша оширилиши мумкинлиги белгиланган².

Юқорида баён этилганлар кўрсатилган ресурслар мулкдори, суверен сифатида тикланмайдиган табиий бойликлардан фойдаланишда умуммиллий манфаатларни таъминлаш вазифалари устувор аҳамият касб этади, деган хулосага келиш имконини беради. Яна шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, Бразилия иқтисодиётининг ривожланишига ва қонунчиликнинг такомиллашиб боришига қараб давлатнинг позицияси кучайиб боради – нефть ва табиий газ захиралари ёки бошқа суюқ углеводородларни кидириш ва улардан фойдаланишга Республиканинг монополияси тўғрисидаги қондалар Конституция даражасида мустаҳкамланган (177-модда)³.

¹ Ключин Б.Д. Горные отношения в странах Западной Европы и Америки. – 38-б.

² Constitucão Federal. – San Paulo: Editora Revista dos Tribunais, 2000

³ Василевская Д.В. Правовое регулирование отношений недропользования в Российской Федерации и зарубежных странах: теория и практика. Монография. – М.: ООО «Нестор Академик Паблицерз», 2007. – 22 п.л.

9-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК (АГРАР) ҲУҚУҚИ

Жаҳон тажрибасига кўра, қишлоқ жойларида кичик бизнесни ривожлантириш ва хизматлар кўрсатиш соҳасини кенгайтириш ушбу муаммони ҳал этишнинг энг самарали йўли ҳисобланади. Хом ашё ва қишлоқ хўжалиги ресурсларини қайта ишлаш, замонавий ўраш-жойлаш материалларидан фойдаланиш хорижий мамлакатлар бозорларида Ўзбекистондаги кичик корхоналари маҳсулотларининг юқори даражада рақобатбардошлигини таъминлай олади¹.

Таъкидлаш ўринлики, мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги имкониятлари улкан. Биз истиқлол йилларида том маънода ғалла мустақиллигига эришдик, бугунги кунда фақат ўзимизни ғалла билан таъминлаб қолмасдан, айни вақтда ғалла ва ун маҳсулотларини экспорт ҳам қилмоқдамиз. Жаҳон пахта бозорларида ўзбек пахта толаси доимо юксак харидоргир бўлиб келмоқда. Буни Тошкент шаҳрида ўтказилаётган Халқаро пахта ярамаркаси натижалари ҳам яққол тасдиқлаб турибди².

Таъкидлаш ўринлики, қишлоқ хўжалигида инвестицияни жалб этиш, унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масаласи ҳам долзарб аҳамиятга эга. Зеро, қишлоқ хўжалиги республикамизнинг етакчи тармоқларидан бири сифатида нафақат аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда, балки миллий иқтисодийнинг бошқа соҳаларини ҳам ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Шунинг учун ҳам республикамиз иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлаш, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш, биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги соҳасига ички ва хорижий инвестицияларнинг йўналтирилиши ва жалб қилинишига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ўтган қисқа давр мобайнида мамлакатимизда инвестиция жараёнлари ва уларнинг йиғиндисидан таркиб топадиган инвестицион фаолиятни бозор иқтисодиёти тамойилларига мос равишда ташкил этиш мақсадида иқтисодий ва ҳуқуқий асослар

¹ Каримов И.А. Қишлоқ истиқболи – юрт истиқболи. // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 116 б.

² Каримов И.А. Демократик-ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодий талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. // Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларин чуқурлаштириш, маънавийтимизни юксалтириш ва ҳалқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсади. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 172 б.

яратилиб, бу борада Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг инвестиция фаолиятига дахлдор бўлган қарор ва меъёрий ҳужжатлари қабул қилинганлигини кайд этиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар кўмагида республика иқтисодиётига, шу жумладан, қишлоқ хўжалигига инвестицияларни жалб этишга кўмаклашувчи инвестицион муҳит шаклланди. Натижада миллий иқтисодиётда маҳаллий ва хорижий инвесторлар барқарор фаолият юрита бошладилар. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётнинг барча соҳаларида барқарорликни таъминлаш билан бирга, қишлоқ хўжалигида мавжуд ижтимоий-иқтисодий ҳолатни ҳам ижобий томонга ўзгартирди.

Бироқ, амалга оширилган ишларнинг кўламига қарамадан минтақа даражасида қишлоқ хўжалиги қорхоналарининг инвестиция фаоллигини ошириш борасида ҳали ечимини қутаётган муаммолар ҳам бор. Жумладан, иқтисодиётни эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида минтақада аграр соҳада инвестициялардан фойдаланишнинг ўзига хос илмий-услубий асосларини ўрганиш, қишлоқ хўжалиги қорхоналарига инвестицияларни жалб қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, тармоқда қулай инвестицион муҳитни шакллантириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида минтақа миқёсида аграр соҳа қорхоналарига инвестицияларни жалб қилиш орқали қишлоқ хўжалигини иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан барқарор ривожлантириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги куннинг муҳим ва долзарб масалаларидан ҳисобланади¹.

Қишлоқ хўжалигида унинг барқарор ривожланишини таъминлашда муҳим омил ҳисобланган асосий капиталнинг миқдор жиҳатидан ўсиши ҳозирги вақтда унинг миқдори пастлиги шароитида инвестицияларнинг қанчалик кўп жалб этишга боғлиқ бўлиб, пировардида инвестициялар жамғаришнинг амалда намоён бўлиш шакли ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигини техник-иқтисодий ривожлантириш, унинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, мавжуд ер-сув, меҳнат ва

¹ Шахриёров Б.З. Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. Иқт. фан ном ... дисс. автореф. - Самарқанд, 2006. - Б. 3-4.

техникавий салоҳиятидан унумли фойдаланиш, рақобатбардош маҳсулотларни кўпайтириш мақсадида тармоқнинг инвестиция фаоллигини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан инвестицияларни ишлаб чиқаришнинг барча омиллари, жумладан, асосий капитал ҳам биринчи навбатда инвестиция ҳисобига такомиллашиб, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим омилига айланади.

Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини оширишда инвестицион имтиёзларни қўллаш хусусий ва хорижий инвесторларни ушбу жараёнга жалб этишда, авваламбор, уларнинг моддий манфаатдорлигига салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда, тармоқда устувор аҳамиятга эга бўлган ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув хўжалиги инфратузилмасини қайта таъмирлаш ва ривожлантириш, янги агротехнологияларни жорий этиш, ички ва ташқи инвесторларга яратилган шарт-шароитларда кескин тафовутга йўл қўймаслик ва берилаётган имтиёзлар иқтисодий жараён иштирокчиларини тўлиқ қаноатлантирилмоғи лозим.

Бозор муносабатлари талабидан келиб чиққан ҳолда келгусида агросаноат мажмуида инвестиция фаоллигини оширишда асосий эътибор, унинг асосий бўғини ҳисобланган фермер ва деҳқон хўжаликларига қаратилмоғи, уларни ушбу жараёнга жалб этишнинг ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий механизмлари такомиллаштирилмоғи лозим. Шу билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг барча тоифаларини инвестиция фаоллиги уларнинг бошқа тармоқлар билан бевосита ўзаро боғлиқлиги, алоқадорлиги ва бир-бирини тақозо этишни назарда тутадиган бўлсак, улар билан инвестиция жараёнларининг мутаносиблигини таъминлаш бўйича кенг қамровли амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоғи лозим.

Қишлоқ хўжалигида инвестицион фаолликни ошириш ва қулай инвестиция фаолиятини шакллантириш учун қуйидаги вазифаларни ижобий ҳал этиш лозим:

- инвестицияларни қишлоқ хўжалигининг молиявий таъминланганлик даражаси юқори бўлган соҳаларидан капитал маблағлар етишмайдиган соҳаларига йўналтиришнинг самарали бозор механизмларини яратиш;

- кишлок хўжалигини инвестициялаш учун капитал маблағларни жалб этишни таъминлайдиган институционал бозор инфратузилмаси субъектларини ривожлантириш;

- худудларда аҳоли, жеҳқон ва фермер хўжаликлари каби тадбиркорлик субъектларининг ишлаб чиқариш инвестициясига капитал маблағларни жалб этиш ва йўналтириш билан шуғулланувчи инвестиция бозорларини шакллантириш;

- кишлок хўжалигига хизмат кўрсатувчи банк тизими фаолиятини ривожлантириш ва уларнинг капиталлашув даражасини ошириш;

- инвестицияларни жалб этишнинг ташкилий шаклларини такомиллаштириш;

- кишлок хўжалигида лойиҳаларни амалга оширишда давлат ва инвесторларнинг уларни асослаш ва қабул қилишидаги иштирокини такомиллаштириш;

- инвестициялашни ахборот-маслаҳат ва маркетинг билан таъминланишини ташкил этиш ва бошқалар.

Таъкидлаш ўринлики, бу борадаги хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Хорижий мамлакатларда кишлок хўжалиги самарадорлиги асосан йирик фермер хўжаликларига боғлиқ. Табиийки, йирик ишлаб чиқаришнинг устунлиги бозор иқтисодиёти қонунларидан бири бўлиб, у замонавий технологиялардан унумли фойдаланиш ҳамда хом-ашёни тежаш имконини беради. Мутахассисларнинг йирик хўжаликларга ресурс эҳтиёжи майда хўжаликларга нисбатан майдон бирлиги ҳисобида икки баравар камлиги ҳақида қайд этишгани ҳам бежиз эмас. Хорижда кишлок хўжалигида ишлаб чиқариш айнан шу йўналишда ривожланмоқда. Хусусан, АҚШ, ГФР, Канада ва бошқа мамлакатлар тажрибаси йирик ташкилотларда кичик хўжаликларга караганда ишлаб чиқариш кўлами 1,5-2 баравар юқори ва айни дамда маҳсулот тан нархи ҳам анча паст. Хорижда айнан йирик фермер хўжаликлари ва бирлашмалари кишлок хўжалиги маҳсулотларини етказиб берувчилардир.

Чунончи, статистик маълумотларга назар соладиган бўлсак, АҚШда 1995 йилда барча хўжаликларнинг 33,5%ини майда фермерлар ташкил этган бўлиб, уларнинг ҳар бири йилига ўртача 5 минг доллар ҳажмда савдо қилган. Бу бутун маҳсулот кўламининг атиги 3,1%ини ташкил этади. Гарчанд, харид қуввати йилига 500

минг доллардан ошиқ бўлган йирик фермерлар барча фермер хўжалиklarининг атиги 1,5%ини ташкил этсада, барча кишлок хўжалиги маҳсулотларининг 33%ини ишлаб чиқарадилар ҳамда ушбу хўжалиklarда 22,5 млрд. доллар миқдориди даромад кўрилган.

Кези келганда, кайд этиш ўринли бўлар эдики, чет элда кишлок хўжалигига давлат аралашуви асосан рағбатлантирувчи туста эга. Авваламбор, бу кишлок хўжалиги техникасини модернизация қилиш, экология ва аграр соҳада замонавий илм-фан ютуқларини қўллашга қаратилган фаолиятнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланишида намоён бўлади. Ривожланган мамлакатларда кишлок хўжалиги соҳасида субсидия ва дотациялар 40%дан 80%гачани ташкил этади.

Давлат томонидан кўрсатиладиган молиявий ёрдам миқдори ва тавсифи ҳақида қуйидаги кўрсаткичлар оркали янада тўлиқроқ маълумот олиш мумкин. Инчунун, Германияда ҳар бир фермерга йилига ўртача 35 минг маркадан тўгри келади. Боз устига, давлат органлари тизимида кишлок хўжалиги муассасалари фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар ҳам амалга оширилиши таҳсинга сазовор. Хусусан, мустақил аудиторлик уюшмалари томонидан кишлок хўжалиги ширкатларининг молиявий ва хўжалик фаолияти йилига камида бир маротаба текширувдан ўтказилади. Бундай текширув натижасида амалдаги камчиликларни бартараф этиш юзасидан маслаҳат ва тавсиялар берилади.

АҚШ федерал бюджетидан 1993-1994 йилларда аграр соҳа эҳтиёжлари учун 63 млрд. доллар миқдори маблағ ажратилган бўлиб, улардан 20 млрд.и тўгрдан-тўгри субсидияни ташкил этади. Шу билан бирга эътироф этиш ўринлики, кишлок хўжалиги масалалари бўйича илмий-тадқиқот ишлари ҳам ҳукумат ҳисобидан амалга оширилади. Шунингдек, ҳукумат ҳар бир фермерни амалиётда қўллаш мақсадга мувофиқ бўлган илмий янгиликлар ҳақида хабардор этиш мажбуриятини ҳам ўз зиммасига олади. Илмий тавсияларни амалда қўллаш фермерга имтиёзли кредит олиш ҳуқуқини беради. Ҳукумат маблағлари фермерлар томонидан сарфланадиган харажатлардан 6 маротаба ортиқлиги ҳам ушбу соҳага давлат эътибори нақадар юксаклигидан дарак беради.

Аграр соҳани давлат томонидан рағбатлантиришга қаратилган қатъий сиёсатни намоён этувчи бундай манзарани бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Канадада сугта давлат бюджетидан дотация ажратиш 90%дан ортиқдир.

Ғарбий Европа мамлакатлари аграр соҳага кишлоқ хўжалигидаги табиий-иқлимий шарт-шароитларидан келиб чиқиб маблағ ажратадилар. Чунончи, иқлим мураккаб ва бекарор бўлган мамлакатларда давлат бюджетининг кўпроқ қисми аграр эҳтиёжларга сарфланади. Куйидаги маълумотлар ҳам бу хусусида аниқ далолат беради. Францияда 7,1%, Германияда 13,7%, Ирландияда 14,8%, Австрияда 13,7%, Данияда 17,7%, Буюк Британияда 27,2%, Норвегияда 32,5%

Хорижий мамлакатларда кишлоқ хўжалиги соҳасида давлат субсидияси улуши миқдори тўғрисида аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун уларнинг фермерлар ва ишлаб чиқариш ширкатлари даромадларидаги улушлари тўғрисидаги куйидаги маълумотни келтириб ўтамыз: ушбу кўрсаткич АҚШда – 30%, Европа Иттифоқи давлатларида – 49%, Швецияда – 59%, Финляндияда – 71%, Японияда 75%ни ташкил этади.

Европа Иттифоқи таркибидаги Ғарбий Европа мамлакатлари ягона кишлоқ хўжалиги сиёсатини ишлаб чиқдилар ва изчиллик билан жорий этмоқдалар. Ушбу ягона кишлоқ хўжалиги сиёсати негизида ҳам аграр соҳа маҳсулотларини экспорт қилишни субсидиялаш алоҳида аҳамиятга эга ҳолат сифатида мустаҳкамланган¹.

Кишлоқ хўжалиги соҳаси эҳтиёжлари учун давлат маблағ ажратиши нафақат кишлоқ хўжалиги ходимларини қўллаб-қувватлаш, балки жамиятдаги ижтимоий кескинлик ва тангликни камайтиришнинг муҳим чораси ҳамдир. Бунда кўпгина мамлакатларда нарх даражаси ҳам назорат этилиб, нархнинг сунъий ортишига йўл қўйилмаслиги таъминланади. Жумладан Францияда башарти кишлоқ хўжалиги бозорида нарх кафолатланган меъёрдан ҳам пасайса, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга давлат ҳисобидан нафақат маҳсулотни ишлаб чиқарганлик, балки уни сақлаш ва қайта ишлаганлик учун ҳам компенсация тўланади. Бир сўз билан айтганда деҳқонларга улар меҳнати билан яратилган маҳсулотдан ўз ҳиссасини олиш кафолатланади.

Юқоридагилар асосида, кишлоқ хўжалиги соҳасидаги хорижий мамлакатлар тажрибаси ушбу мамлакатларда давлат аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб

¹ Бачикина Е.И. Формы управления сельского хозяйства и продовольствия за рубежом // АПК. Экономика управления. - 1998 - №7. - С 51-53.

чиқаришнинг иқтисодий ва моддий-техник шарт-шароитларини яратиш борасида мунтазам ғамхўрлик кўрсатиб келади, деган хулосага келиш мумкин.

Куйида алоҳида ривожланган давлатларнинг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги сиёсати ва унинг ижобий томонлари масаласида тўхталиб ўтамыз.

Франция. Францияда қишлоқ хўжалиги саноати соҳасида бошқарувни Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлиги, унинг маҳаллий ва департамент бошқармалари, қишлоқ хўжалиги палаталари, шунингдек қатор аралаш ярим давлат ташкилотлари амалга оширади. Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини йўналтириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори бошқарувининг ягона тизими ташкил этилган бўлиб, уларнинг ваколати қишлоқ хўжалиги доирасидан ҳам четга чиқади, зеро, ушбу тизим озиқ-овқат бозорини ҳам қамраб олади. Ихтисослаштирилган органлар маслаҳат, ахборот ва мувофиқлаштириш каби функцияларни бажарадилар.

Францияда озиқ-овқат комплексида тармоқлараро алоқаларни мувофиқлаштириш органи бўлиб қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноатини ривожлантиришни йўналтириш ва мувофиқлаштириш бўйича Олий кенгаш ҳисобланади. Ушбу Кенгаш таркибига Молия, саноат, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирликлари вазирлари қирадиҳамда асосий фаолият йўналиши бўлиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари соҳасидаги давлат бошқарувини такомиллаштириш ҳисобланади.

Бу борадаги тармоқлараро ташкилотларнинг икки тури мавжуд: тегишли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва ўтказиш соҳасини маъмурий тартибга солиш чораларини амалга оширувчи давлат ёки яримдавлат ташкилотлар ҳамда давлат муассасаларига фаол ҳамкорлик қилиш, шунингдек ҳукумат органларига тавсиялар беришни кўзда тутувчи хусусий тадбиркорлар ассоциациялари.

Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлигининг асосий вазифаси бўлиб озиқ-овқат комплекси ва ўрмон хўжалиги соҳасидаги молиявий, маъмурий ва техник чораларни мувофиқлаштириш ҳисобланади. Ушбу орган қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, тариф сиёсати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига таъсир этиш, ушбу маҳсулотлар экспортини рағбатлантириш каби муаммоларни ўрганadi. Вазирлик зиммасига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сифатини назорат қилиш, ҳайвонларни ва ўсимликларни муҳофаза

килиш, ушбу соҳада халқаро ҳамкорликни олиб бориш каби вазифалар юкланган.

Бугунги кунда Францияда соҳа бўйича бошқарувни жойларда 22 та минтақавий ва 100 та департамент бошқармалари амалга оширмоқда.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида бошқарувнинг француз тизимининг ўзига хос жиҳати шундаки, унинг салмоқли қисми турли ихтисослашган қишлоқ хўжалиги органларига тегишли. Улардан айниқса иккитаси аграр сиёсатнинг шаклланишида жуда сезиларли таъсир кучига эга – булар Қишлоқ хўжалиги палатаси ва касбий иттифоклар тармоғи (масалан, Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари касаба уюшмасининг Миллий федерацияси). Улар муайян норматив ваколатларга эга, хусусан: маҳаллий қишлоқ хўжалиги анъаналарини тизимлаштирадилар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тақсимланган метъёрларини тарқатадилар.

Финляндия. Финляндияда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади – муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини-ўзи таъминлаш бўлиб, бир сўз билан айтганда ушбу мамлакат кўзлаган мақсадига эришган. Гарчи, иқлим ноқулай келган шароитларда айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импорт қилинсада, Финляндия қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ўзини-ўзи мустақил таъминлай олишга қодир давлатлардан ҳисобланади. Финляндияда қишлоқ хўжалиги ЯИМдаги улуши 3%ни ташкил этади. Ушбу соҳада 190 минг шахс ёхуд халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 8%и меҳнат қилмоқда.

Финляндияда қишлоқ хўжалиги хусусий мулкка асосланган оилавий фермер хўжаликларига таянади. Фермер оилаларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида бандлиги оилавий меҳнатнинг 94%ини ташкил этади. Аксар ҳолларда оилалар ўз хўжаликларида шахсан ўзлари хизмат қилишади.

Фермер хўжаликларининг салмоқли ҳиссасини чорвачилик ёхуд чорвачилик деҳқончилиқ билан уйғунлашган аралаш тусдаги йўналишлари ташкил этади. 2,2 млн. гектар ҳайдаланадиган қишлоқ хўжалиги ерларининг атиги 15%и қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга йўналтирилган. Шудгор ерларининг 1/3 қисмига қадар бўлган улуши ем-ҳашак етиштириш учун мўлжалланган бўлса, ишлаб чиқаришнинг ярми ем-ҳашак уруғлигини ишлаб чиқишга қаратилган. Умумий даромаднинг 65%и чорвачиликка, 23%и

зираатчиликка тўғри келади, даромаднинг қолган қисми ижара, қишлоқ хўжалиги субсидиялари ва маҳсулот ишлаб чиқаришни мувофиқлаштириш учун ажратилган турли компенсацияларга тўғри келади.

Финляндия аграр сийсатини Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлиги ишлаб чиқарувчилар ширкатлари ва касаба уюшмаларининг фаол иштирокида шакллантиради. Финляндияда қишлоқ хўжалиги соҳасида бошқарув тизимининг минтақавий даражасида фермерлар манфаатларини ишлаб чиқарувчилар касаба уюшмалари муҳофаза қилади.

Фермерларнинг тахминан 90%и қишлоқ хўжалиги касаба уюшмалари – ишлаб чиқарувчилар жамиятлари аъзолари ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчилар уюшмалари маҳаллий деҳқонлар манфаатларини ҳимоя қиладилар. Бундай уюшмалар асосан аъзолик бадали, қисман инвестиция даромадларидан молиялаштирилади. Ҳукумат уларнинг фаолияти учун маблағ ажратмайди.

Фермерларнинг умумдават касаба уюшмаси бўлиб, Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчи тадбиркорларининг (финд ва швед) Марказий кенгаши ҳисобланади. Иккала уюшма ҳам чамбарчас ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Марказий уюшмаларнинг муҳим вазифаси – ҳукумат билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми, озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ва фермерлар даромадига тааллуқли бошқа масалалар бўйича келишувлар олиб бориш. Улар фермерлар, иқтисодиёт, касаба уюшмалари ва аҳоли вакиллари, расмий шахслари ўртасида ахборот тарқатиш бўйича салмоқли ишлар олиб борадилар.

Финляндия аграр сийсатини ишлаб чиқариш ва амалга оширишда қишлоқ хўжалиги ширкатларининг аҳамияти улкан. Зотан, қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш учун ажратиладиган барча субсидиялар айнан қишлоқ хўжалиги ширкатлари орқали тўланади.

Ширкатлар – Финляндия қишлоқ хўжалиги тузилмасида фермерларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратиб беради ҳамда тайёрланган маҳсулотни ўтказишни кафолатлайди, шунингдек, илмий-техник тараққиёт ютуқларини жорий этишга кўмаклашади.

Ширкатларнинг қишлоқ хўжалиги интеграцияси ва маҳсулотларни қайта ишлаш соҳасидаги аҳамияти ҳам бекиёс. Амалда, деярли барча гўшт (75%дан кўпроқ) ва сут маҳсулотларини (92%) қайта ишловчи корхоналар ширкат мулкига асосланган.

Юқоридагилар билан бир каторда, Финляндияда ширкатлар минерал ўғитларнинг 50%ини, ем-ҳашакнинг 65%ини, техника ва ёқилғининг 40%ини етиштиради.

Шундай қилиб, Финляндия аграр сиёсатининг шаклланиши уч ёқлама тузилмалар (давлат, касаба ва ишлаб чиқариш) фаолиятига асосланган бўлиб, кишлок хўжалиги соҳасида катъий бошқарув тизими ўрнатилганлигидан далолат беради.

Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги вазирлиги (давлат даражаси) тармоқда хўжалик фаолиятининг асосий йўналишларини шакллантиради. Айрим масалаларни муфассал аниқлаштириш ҳамда аграр соҳада ишлаб чиқариш муаммоларини ҳал этиш ҳукуматнинг ишлаб чиқарувчилар уюшмалари (касаба уюшмалари даражаси) ҳамда кишлок хўжалиги ширкатлари (ишлаб чиқариш даражаси) вакиллари билан келишув ва музокаралар олиб бориш жараёнида ҳал этилади. Ҳамкорликнинг бундай ўзаро узвий алоқадор шакли фермерлар самарали фаолият кўрсатиши учун мўътадил шарт-шароитлар яратиш ҳамда давлатнинг кишлок хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасидаги маъмурий аралашувини чеклашга хизмат қилади.

Буюк Британия. Буюк Британияда 70 гектар атрофида ер майдонига эга бўлган ўртача хўжаликлар кенг тарқалганлигини қайд этиш жоиз. Хусусан, умумий фермер хўжаликларидан 405 таси 100 гектардан ошмайдиган ер участкасига эга. Бир сўз билан айтганда инглизча ферма бу қоида тариқасида соф оилавий бизнес бўлиб, унда ходимлар сони 1-5 кишини ташкил этади. Британияда фермер хўжаликлари фаолиятида деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш асосий фаолият тури сифатида кенг тараққий этган бўлсада, фермерлар кўп тармоқли тадбиркорликка, яъни тижоратнинг бир неча турларини уйғунликда олиб боришга ҳаракат қиладилар. Бу молиявий барқарорликка эришиш, капиталнинг бир меъёردа ҳаракатланиши таъминлаш ҳамда якка ишлаб чиқариш соҳасидаги эҳтимолий таназзул таваккалчилиги даражасини бироз бўлсада қисқартириш зарурияти билан изоҳланади.

Англия ва Шотландияда кишлок хўжалиги зироатчиликнинг олий даражасига эришилган, десак муболага бўлмайди. Зотан, ушбу мамлакатларда деҳқончилик хом-ашё ва ёқилғини юқори даражада тежовчи замонавий технологиялар билан тўла-тўқис таъминланган.

Гарчанд, аксар ҳолларда фермерлар – ер участкаси мулкдори ва ўз тижоратининг бошқарувчиси бўлсада, катта миқдордаги хизмат кўрсатиш, маркетинг ва маслаҳат ташкилотларисиз фермер узоққа бора олмайди. Улар тизимида айниқса менеджмент хизмати юксак кадрланади. Зеро, бошқарувнинг бундай усули фермерга юқори марраларни забт этиш ҳамда барқарор даромад кўриш имконини беради. Гарчи, бундай хизмат учун одатда фойданинг 30%и тўлансада, қайд этиш зарурки, аксарият фермерлар бунга тайёр. Бунинг натижасида мамлакатда корхоналар бошқарув тизими кучли ривожланган ва чуқур ихтисослашган. Хусусан, ҳозирда “ғалла маҳсулотлари бўйича менеджер”, “чорвачилик бўйича менеджер” ва ш.к. бошқарувчилар ўзларининг жуда аниқ ва тор мутахассисликлари бўйича фаолият кўрсатадилар.

Фермер хўжалиklarини ёқилги ва ўғитлар билан ўз вақтида таъминлаш, улар маҳсулотларини бозорга чиқариш эса, ширкатлар зиммасига юкланган. Улар йирик устав фонди ёки айланма маблағларга эга эмас, тушадиган даромад эса, таъсисчи-фермерлар ўртасида тақсимланади. Бунда ҳар бир фермер бир фунт стерлинг миқдоридида акцияга эга бўлади, ширкат директорлар кенгаши томонидан бошқарилади, ижрочи директор эса, кенгаш томонидан тайинланади.

Буюк Британияда сўнги йилларда йирик банклар ўртасида мамлакат аграр соҳаси молиявий бозори учун курашиш тенденцияси кузатилмоқда. Банклар ўз сиёсати ва иш услубини кескин ўзгартирдиларки, бу Буюк Британиянинг беш йирик банкларидан бири – Мидлендбанк мисолида ҳам яққол намоён бўлади. Фермер хўжаликлари молия бозорини ўрганиш натижасида банк қуйидагича хулосага келди: - мамлакатда аграр соҳада рўй бераётган вақтларни ўз вақтида баҳолай биладиган ҳамда унинг ривожланиш тенденциясини аниқлай оладиган банклар жуда кам; - фермер хўжаликлари молияси устидан бошқарув концепцияси мавжуд эмас; - фермерлар билан пул муомаласи вақтида ким ишлаши лозимлиги аниқ эмас; - фермерлик маблағ киритишда таваккалчилик даражаси кичик бўлган ишончли тадбиркорлик тури.

Тадқиқот натижаларига асосланиб банк ўз тузилмасида кишлоқ хўжалиги бўйича молия менеджменти деган янги бўлим очди. Бу ерда ҳар бир менеджер ўз миқдори – фермер билан тўғридан-тўғри ишлайди ҳамда унинг кредит ҳолатини, менеджмент даражасини

мустақил баҳолайди. Боз устига, банк молия менеджменти молия маблағлари барча ҳаракати кўрсаткичларини ўрганиш, аудит ўтказиш каби имкониятларга эгаки, бу миқдорнинг молия маблағларига бўлган эҳтиёжини тўғри аниқлаш имконини яратади.

Мидлендбанк фермерларга кенг кўламдаги банк хизматларини таклиф этади, шу жумладан:

- қисқа муддатли заём (5 йилгача);
- умумий (10 йилгача) ва алоҳида (7 йилгача) мақсадларга мўлжалланган иморатларни қуриш учун узоқ муддатли инвестиция кредитлари.

Ер участкаси олиш учун фермер 25 йиллик инвестиция кредити ҳам олиши мумкин.

Шу ўринда, бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг ушбу соҳадаги ўрни қандай бўлиши лозим, деган савол туғилиши табиий. Британия қишлоқ хўжалиги муассасалари жамият олдида қуйидагилар учун масъулдирлар:

- соғлиқ ва жамиятни сифатсиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан муҳофаза қилиш;
- давлатнинг озик-овқат хавфсизлиги;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экологик хавфсизлиги;
- ердан ишлаб чиқариш воситаси сифатида фойдаланиш;
- тармоқни ва ундаги ўзгаришлар тенденциясининг иқтисодий таҳлили;
- қишлоқ хўжалигига оид умумевропа қонунчилигини амалга ошириш;
- Европа Иттифоқи мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш ҳамда Буюк Британия фермерлари манфаатларини муҳофаза қилиш;
- қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини муҳофаза қилиш;
- тармоқнинг ички ресурсларидан фойдаланиш.

Ҳукумат фермер хўжаликлари ишларига аралашмаган ҳолда юқорида зикр этилган барча йўналишлар бўйича умумдавлат миқёсидаги муаммоларни ҳал этади.

Германия. Германия иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги алоҳида муҳим ўрин тутаяди. Чунинчи, унда мамлакатнинг меҳнатга қобилиятли аҳолисининг бешдан бир қисми меҳнат қилиши ҳам сўзимизни тасдиқлайди. Германия қишлоқ хўжалиги юқори даражада

¹ Международный сельскохозяйственный журнал. - 1997. - №5.

ривожланганлиги билан тавсифланади. У бугунги кунда мамлакат аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжининг 90%ини қаноатлантира олади.

1955 йилдаёқ Германия Фермерлар уюшмасининг ҳукумат билан музокаралари натижасида “Германия қишлоқ хўжалиги тўғрисида” қонун қабул қилинган. “Германия қишлоқ хўжалиги тўғрисида” қонунни қишлоқ хўжалиги соҳасидаги асосий қонун сифатида баҳолаш мумкин.

Унда аграр сиёсатни миллий мувофиқлаштириш асослари, шунингдек, уни амалга оширишнинг аниқ сиёсий усуллари ўз аксини топган. Шундай қилиб, қонунда кўзда тутилган қондалар миллий даражада аграр соҳага кўмак бериши лозим бўлган барча чоратadbирларнинг бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилиши даркор эди. Зеро, қонун асосан умумий қондаларни мустақкамлаш билан чекланган эди. Гарчанд, Германия Фермерлар уюшмаси унда қатор аниқ ёрдам чораларини (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига юқори нархни қафолатлаш ва ш.к.) қайд этишга ҳаракат қилган бўлсада, бунинг уддасини чиқа олмади. Шундай бўлсада, қонунда қишлоқ хўжалигига нисбатан муҳофаза чораларини қўллаш зарурлиги зикр этиб ўтилди.

Германияда хўжалик фаолиятини тартибга солишнинг умумий воситалари – савдо, кредит, нарх сиёсати ва ш.к.лар ёрдамида қишлоқ хўжалигига бошқа халқ хўжалиги тармоқларига нисбатан кўпроқ хос бўлган ноқулай вазиятни енгиллаштириш ҳамда пировардида ишлаб чиқариш даражасини ошириш учун шарт-шароитлар яратиш ижобий ҳал этилди.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари қонунда улар манфаатларини доимий равишда энг олий даражада муҳофаза қилиш заруриятини мустақкамлашга муваффақ бўлган бўлсаларда, бундай муҳофаза ўз ичига ҳар бир тадбиркорни алоҳида ҳимоя қилишни олмаслиги, балки бутун қишлоқ хўжалигини яхлит ҳолда муҳофазалашни кўзда тутиши улар кўзлаган мақсад билан мос келмади.

Қонуннинг 4-параграфида Қишлоқ хўжалиги вазири ҳар йили қишлоқ хўжалиги ҳолати тўғрисидаги йиллик расмий ҳисоботини эълон қилиши шартлиги кўрсатилган. Қонун унда кўзда тутилган мақсадларни амалга ошириш йўлида федерал бюджет маблағларини ажратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

ГФРда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш даражаси 1995 йилда ЯИМнинг 1,5%ини ташкил этган бўлса, ҳозирда ушбу кўрсаткич 1,0%ини ташкил этади. 1996 йилда мамлакат 68 млрд. марка (умумий импортнинг 10,6%и) миқдорида кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини импорт қилди, экспорт эса, 39,5 млрд. марка (экспортнинг 5,4%и)ни ташкил этди. Бугунги кунда Германия гўшт, сут ва ғалла каби кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилади. Таъкидлаш ўринлики, 2005-2006 йилларда Германиянинг маҳсулотларни экспорт қилиш кўлами 5,0%га, импорт ҳажми эса, 5,8%га ошган.

ГФР – асосан майда оилавий фермер хўжаликларига таянади. Бунда хўжаликларни мунтазам йириклашуви натижасида уларнинг миқдори 1949 йилга татбиқан икки маротаба қисқарди. 1996-1997 йилларнинг ўзидаёқ, бундай хўжалиklar сони 3%га қисқариб 494 мингга ташкил этди. 1994-1997 йиллар мобайнида ер майдони 50 гектардан ошадиган кишлоқ хўжалиги ташкилотларининг сони 11,9%дан 14,3%га ўсди. 1996-1997 йилларда хўжалиklarнинг ўртача миқдори 0,7%га ўсди. Нисбатан йирик хўжалиklar асосан Шлезвиг-Гольштейнда ва Қуйн Саксониянинг шарқий қисмида жойлашган. Майда фермерлар эса, асосан Марказий ва Жанубий Германияда кўпроқ. Таъкидлаш ўринлики, Handelsblatt газтаси эълон қилган маълумотларга кўра, дунёнинг энг йирик 500 та ташкилотидан 70дан зиёди немис фирмасига мансуб ҳамда жаҳоннинг 50 та энг йирик фирмаларидан 14 таси ҳам айнан Германия улушига тўғри келади¹.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажми, ғалла ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича Германия фақатгина Франциядан ортда, холос. Сут етиштириш бўйича эса, Европа Иттифоқи давлатлари сирасида биринчи ўринда туради. 1997 йилда 64,3 млрд. маркага кишлоқ хўжалиги ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилган. Германияда кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш самарадорлиги Европа Иттифоқи бўйича ўртачадан юқори даражада. ГФР кишлоқ хўжалиги юқори даражада механизациялашганлиги билан ҳам тавсифланади (1996 йилда кишлоқ хўжалигида 930 минг киши банд бўлсада, 1216 минг трактордан фойдаланилган). Бугунги кунда Германиядаги каби механизациялашган тизим кам учрайди.

Америка Қўшма Штатлари. Давлат сифатида вужудга келган илк йиллардан бошлаб, фермерлик АҚШ иқтисодида муҳим ўрин

¹ Погорлецкий А. И. Экономика зарубежных стран – СПб., 2000. - С. 32-33.

эгаллаб келмоқда ва фермерларнинг ажойиб ҳислатларини, алалхусус ташаббускорлиги, машаққатли меҳнати ва ўзларини-ўзи эплаш қобилиятини мадҳ этувчи ҳикоятлар узок муддат давомида Америка маданияти матнида марказий мавзу бўлиб келган.

Америка кишлок хўжалик соҳасига назар, вақт узра мавжуд афсоналар билан қоришиб кетган қахрамонона воқеалар қурамасини кашф этади. Фермерлар, халқ ривоятлари айтган даражада, ҳеч қачон ўзларини-ўзи тўлиқ таъминлай олмаган, чунки улар доим ўз назорати остидан ташқарида турган турли-туман омилларга тобе бўлган: шулар жумласидан, оби-ҳаво шароитлари, етиштирган маҳсулотларининг бозорлардаги нарх-навоси ва ҳукумат сиёсати. Бирок, Америка фермерлари қучли шахсият ва тенгликка интилиш руҳини намоян этган ва АҚШ жамиятининг ўзга табақалари уларга қойил қолиб, кўпинчалик улар билан рақобатлашишга интилган. Натижада, фермерларнинг сони кескин қисқарганида ҳам бу вазият АҚШ сиёсий тафаккур соҳасида уларга мудом ўзига хос қудрат бағишлаб келмоқда.

Америка фермерлари ҳар бир гектардан катта ҳосил олиш қобилияти билан дунё узра ном чиқарган. Қисман, бу ҳолат табиатнинг олийҳимматлигига боғлиқ. Қўшма Штатларнинг фақат нисбатан кичик минтақасида ёғинлар миқдори шу қадар камки, у ерларда чўллар мавжуд. Ўзга жойларда ёғинлар миқдори мўътадилдан то сероб даражагача тебраниб, дарёлар ва ер ости сувлари кенг қамровли суғориш жараёнига имкон яратади. Дунёда мавжуд энг бой зироат ерларидан айримларини Американинг Ўрта Ғарбида топиш мумкин.

Америка фермерларининг муваффақияти улкан маблаг ажратишлар ва юксак малакали ишчи кучидан тобора кўпроқ фойдаланишга ҳам боғлиқ. Уруғ турлари илмий жиҳатдан ривожлантирилиб, мўл ҳосил бериш ва табиий офатлар ҳамда қурғоқчиликка кўпроқ дош бера олиш учун такомиллаштирилган. Ўғитлар ишлатиш ва суғориш низоми ҳисобга олинган равишда мўл-кўл этилади. Ерга ишлов бериш ва ҳосилни териб олишда қўлланадиган мошиналар ишчи кучига матлуб харажатларни арзонлаштириб, ҳар бир маҳсулот турига сарфланадиган вақтни қисқартиради.

Америка кишлок хўжалиги тобора ривожланиб бораётган “агробизнес”дир. Бу атама ҳозирги замон АҚШ иқтисодида кишлок

хўжалик ишбилармонлигининг кенг камровли қиёфасини акс эттириш учун яратилган бўлиб, ферма ишига тааллуқли яккахол фермердан то қишлоқ хўжалиги учун кимёвий моддалар ишлаб чиқарувчи давлатлараро микёсдаги ишбилармонгача бўлган барча бизнес соҳаларини ўз ичига камраб олади. Унга ферма кооперативлари, қишлоқ хўжалик банклари, ферма маҳсулотларини бозорга ташиб берувчилар, молу маҳсулотни савдо-сотик қилувчи воситачи диллерлар, ферма учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқарувчи фирмалар, озиқ-овқат тайёрлаш саноат соҳалари, баққоллик моллари сотувчи дўконлар силсиласи ва яна қатор ўзга бизнес соҳалари қиради.

Агробизнес Америка фермаларида XX асрнинг охирида содир бўлган ўзгаришларни аниқ - равшан тавсифлаб беради. Бир аср илгари ишчи кучининг ярми фермаларда меҳнат қиларди: 1990 йилларда бу рақам 3 фоиздан ҳам пастга тушиб кетди. Америка вужудга келган илк кунларда фермалар ўзлари истеъмол этадиган кўп нарсаларни ўзлари етиштирган. Эндиликда, тижорий фермерлар борган сари шу қадар кўпроқ ихтисослашмоқдаларки, аксарият фермаларда истеъмол этиладиган деярли барча нарсалар ўз уйларида етиштирилмай, аксинча ташқаридаги манбалардан харид этилади. Умуман олганда, қишлоқ хўжалик меҳнатини мошинлаштириш аксарият ёлланма ишчи кучининг ўрнини босди.

1940 йили АҚШда ҳар бири ўртача ҳисобда 67 гектар ерга эга 6 миллион ферма мавжуд бўлиб, 1990 йили вазият ўзгарди ва ҳар бири ўртача ҳисобда 185 гектар ерга молик атиги 2,1 миллион ферма сақланиб қолди. АҚШ жами аҳолиси тақрибан икки барабар ошган айни шу пайтнинг ўзида, фермада ишловчилар сони 1930 йилги 12,5 миллиондан 1990 йилга келиб 2,9 миллионгача кескин равишда қисқарди.

Кўпчилик фермалар ота кўлидан ўғилга мерос бўлиб ўтгани таомил бўлиб келган. Ерга ва асбоб-ускуналарга маблаг ажратиш ҳажмининг юксак ҳзратлари эндиликда фермерлик соҳасига киришни аксарият шахслар учун ўта қийинлаштириб юборди. Дарҳақиқат, айрим шарҳловчиларнинг таъкидлашича, кичик оилавий ферма Қўшма Штатларда узок умр кўрмайди. Аслида ҳам Америка фермерларининг учдан бир қисми мавсумий фермерлардир: ўз даромадларини тежаш мақсадида улар фермага тааллуқли бўлмаган ишларга ҳам ўзини уради. XX асрнинг охирида фермалар тобора

кўпроқ равишда корпорациялар қўлига ўтмоқда: улар кичик, бир оила бизнесидан то улкан бирлашмаларгача бўлган доирани ўз ичига камраб олади. Барча ферма ерларининг тақрибан еттидан бир улуши корпорациялар қўлида бўлиб, уларнинг тахминан учдан икки қисми оилавий корпорациялардир. АҚШ ферма ерларининг 1 фоиздан сал камроғига АҚШ фуқароси бўлмаган шахслар эгаллик қилади¹.

Айрим шарҳловчиларнинг фикрича, ҳукумат оилавий фермаларни тираб турибди. Улар Америка таомилида оилавий ферманинг аҳамиятига диққатни жалб этиб, оилавий бўлмаган корпорациялар биргина даромад олишга қизиқади деб, далил келтиришади. Уларнинг таъкидлашича, мазкур корпорациялар оилавий фермаларга нисбатан атроф-муҳитни хароб қилиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш технологияларини қўллашга кўпроқ мойилдир. Бироқ, корпорацияларни химоя қилувчиларнинг фикрича, оилавий бўлмаган корпорациялар, одатда оилавий фермаларга нисбатан кўпроқ сармоёга эга бўлиб, шу туфайли фақат узок муддат ўтгач қайтим берувчи дахлсиз саклаб қолиш чора-тадбирларини қўллашдан тап тортмасликлари мумкин.

Мустақилликка эришгандан кейин орадан кўп ўтмай, Америка сиёсати Аколонияларининг ҳокимият идоралари ерни тақсимлаш ва ундан фойдаланиш муаммосини кўтариб чиқди. 1787 йили Шимолий-Ғарбий Ордонанс (Декрет) ер очиб бериш ниятида Ғарбдаги ерларни ўлчаш ишларини таъминлади. Мисол учун, Огайо ва Миссисипи дарёлари орасидаги минтакалар аҳолисининг сони муайян миқдорга етиши билан асил 13 штатлар билан тенг шароитларда штатларга айланиши рухсат этилди. Ернинг ҳар бир гектари икки ярим доллардан сотилиши шартлашилди.

Ғарб сари силжишнинг кўп хавф-хатарларини ўз елкаларида кўтариб чиққан кўчкинчиларнинг аксариятида ер сотиб олишга пули йўқ эди. Кўпинчалик улар ерга “чўққайиб ўтирганлар” (ғайрирасмий) сифатида ўрнашиб, ўз фермаларига биронта тайин ҳуқуққа эга бўлмаганлар. Ўрнашиб олгач, бу кўчкинчилар ерларнинг айрим қитъалари текин бўлиши, қолган бўлақлари эса ақалли нарҳда сотиб олиниши ва йиллар давомида пули тўланиши мумкинлигини расмийлаштирувчи қонуни ўтказилиши учун ҳаракат бошлашди.

¹ Роберт Маккен. Америка иқтисодиётининг асослари. / Ҳ. Кароматов таржimaiси – Вашингтон, 1991. - Б. 156-157.

Бирин-кетин пайдо бўлган қонунлар 1862 йилги “Кўчкинчининг ферма ери тўғрисида”ги қонунда қиёмига етди: унга биноан, келажак кўчкинчиларга бепул ер берилиб, улар “кўчкинчининг ферма ери”га рози бўлиш ёки ерда йиллар давомида истиқомат қилишга қаноатини таъминлади. Бу ва ундан кейинги қонунлар кўзлаган мақсад - оилавий фермерлар қўлига ер бўлиб бериш эди. 1862 йили қабул қилинган Моррил Қонуни қишлоқ хўжалик ва техник коллежлар тизимини таъминлаш мақсадида қатор федерал ерларни ҳар бир штат ҳокимиятига тақдим этди. Шу тариқа барпо этилган 69 “инъомли ер коллежлари” қишлоқ хўжалик тадқиқотлари ва фермерларнинг маърифатли келажак авлодларининг вужудга келишида асосий ўрин эгаллади.

XX аср бошланиши билан қишлоқ хўжалик раҳбарлари, ҳукумат ўтказган тадқиқот янгиликлари фермерларга етмаганидан ташвишга тушди. Янги технологиялар фермерларга ҳосилни нақадар яхшилаш мумкинлигини намоён этиш учун ҳукумат чегараланган миқдорда “намунали фермалар” яратиб, “ўртак бўлувчи вакиллар”ни ёллаш учун маҳаллий ишбилармонлар ва фермер гуруҳлари билан саъй-ҳаракатларини уйғунлаштирди. 1914 йили Конгресс “қишлоқ хўжалиги соҳасида такомиллашган хизмат” кўрсатишининг янгича турларини таъсис этиш орқали бу ғояни умумдавлат миқёсига олиб чиқди. Федерал ҳукумат ва ҳар бир штатнинг инъомли ер коллежи томонидан қўшма маблағ олган мазкур хизмат соҳаси фермерлар ва уларнинг оилаларига маслаҳат бериш учун ҳар бир маҳаллий ҳукумат ноҳиясида идоралар таъсис этувчи вакилларни ишга ёллади.

1900 ва 1930 йиллар мобайнида қишлоқ хўжалик Департаменти ҳам асосий йўналишларда тадқиқотлар ўтказиш бўйича тезкор дастурни бошлаб юборди. Бу саъй-ҳаракат фермерлар ва умуман жамоатчиликка кўп жиҳатлари билан ёрдам берди. Мисол учун, Британия Ороллари ва Европадан келтирилган чўчқаларнинг яни насли камроқ ерда тезроқ ёғ битувчи чўчқаларни етиштириш учун чатиштирилган эди. Дон ҳосилини ошириш учун матлуб ўғит турларини аниқлаш мақсадида зироат ерлари таҳлил этилди. Ўзга тажриба турлари гибрид уруғлар, ўсимлик озикалари, хайвонот ва ўсимлик касалликларини даволаш ва зарарқундаларни зарарсизлантириш соҳасида хайратомуз натижалар берди.

XIX аср давомида қишлоқ хўжалигининг тобора кенг қамров олиши Қўшма Штатларнинг барвақт саноатлаштирилишига ҳам ўз

улушини кўшди. Аксарият илк кишлоқ хўжалик тадқиқотлари озик-овқат етиштирувчи фермерлик ёки муайян аҳоли яшайдиган минтақада истеъмол молу маҳсулотларини олди-сотти қилишга тааллуқли бўлганига қарамай, кичик саноат соҳалари одатда, кишлоқ хўжалик молу маҳсулотлар сотишни ривожлантирган.

XIX асрнинг ўрталаридан, Америкада Саноатлаштириш Инкилоби ўтказила бошлагач, кишлоқ хўжалик ва саноат орасидаги ўзаро муносабатлар анча равшанлашди. Умуман саноатнинг ва айниқса нақл воситалари соҳасидаги ривож фермернинг бозорга маҳсулот етиштириш қобилиятига улкан таъсир этди. Тақдир ҳазили шундан иборат бўлди-ки, саноатлаштиришни ишчи кучи билан таъминловчи ишчиларнинг ўзи кишлоқ хўжалик соҳасидан келиб чикди: жойидан кўзгатишган фермерлар фабрика ва заводларда ишлаш учун шаҳарларда тўплана бошлади.

Ғарб томон силжиш жараёни ферма молу маҳсулотларига яхши нарх-наволар олиш кетидан паст нархлар келиши билан белгилаган эди. Равнақ даврининг бошланишига яқин пайтда ўз ерларини сотиб олган ёки ўз уйи сифатида ўзлаштирган фермерлар фаровонликка эришиши мумкин бўлган. Улар териб олган ҳосилни сотиб, пул ишлаши мумкин бўлиб, кўпинчалик ўз ерларини нисбатан яхши баҳога сота олган. Бирок, айланма жараённинг авж нуктасида иш бошлаган фермерлар, одатда мушкул аҳволга дучор бўлган. Улар етиштирган маҳсулотлари эвазига қатор йиллар давомида паст нархларга дучор бўлиб, кўпинчалик ўз турар жойларидан ўзга барча ферма ерларидан маҳрум бўлган. Ўз ерини йўқотганлардан айримлари ижарага ер олиб, ўзга биронта шахсга ишлаб берувчилар қаторига ўтган. Оқ танликлар эгалик қилган ерларда озодликка эришган қуллар кўпинчалик ижарачи фермер ёки “нисфикор” (ерни тенгшерикликка ишловчи деҳқон) мақомини олган Жанубда бу жараён айниқса устун келган. Ўзга фермерлар бошқа ерларни норасмий равишда ўзлаштириш ёки уй-жойли бўлиш ниятида янада Ғарб томон силжишган. Ўша даврнинг аксарият фермерлари келажакка асосан умид билан боқиб, оғир меҳнат ва меъёридаги яхши омад туфайли ҳар бир киши муваффақият қозониши мумкинлиги ҳақидаги Америка тинсотилига ишонишган.

1870 йиллардан бошлаб, фермерлар давлат сиёсатида нисбатан анча зийрак тортиб, федерал ҳукумат сиёсати кун кечиринишларига ёрдам бериши ёки халахит қилишини тан олган равишда муайян

шикоятлари акс-садо беришини талаб эта бошлашди. Алалхусус, фермерлар ҳукуматдан янги ерларни ўзлаштириш жараёнини секинлаштириш орқали нарх-наволарни барқарорлаштиришга ёрдам беришни талаб эта бошлашди. Қўшимча равишда, улар қарз олишга мухтож бўлган пайтларда уларга мадад бера оладиган банк иши тизимини ислоҳ этиш талабини кўйишди, чунки қарз маблағининг етишмаслиги ҳам Ғарб ҳам Жануб фермерлари учун асосий муаммо эди. Фермерлар, қарз олишга мажбур маблағ юзасидан “арзон пул” ёки паст устама фойда фоизини таъминловчи тадбирларнинг амалга оширилишини исташди.

Ўзга талаблар фермерларга узоқда жойлашган бозорларга ўз маҳсулотларини етказиш қобилиятини сиқув остига олган темир йўллар ишини тартибга солишни ўз ичига камраб олган эди. Темир йўл компаниялари кўпинчалик ўз хизматлари эвазига муқобил бўлмаган ёки адолатсиз ҳақ тўлашни талаб этишарди. Олинган ҳосилни Америка бозорларига ва денгиз оша жўнатиш учун портларга ташиб беришда темир йўл тизими ўта муҳим аҳамиятга молик эди: 1870 йилларга қадар, ҳисобларга қараганда, ферма маҳсулотининг бешдан бир қисми истеъмолчилар қўлига етишидан илгари бузилиб бўларди. 1870 йиллар давомида темир йўл вагонларига тез бузилувчи маҳсулотларни сақлашга ёрдам берувчи музлаткичлар ва иситкичлар ўрнатилиши билан вазият ўзгарди.

Фермерлар, истеъмол молларини арзонроқ сотиб олишлари учун импорт маҳсулотларига паст тарифлар ўрнатилишини ҳам исташди. Эҳтимол, уларнинг энг зиддиятли талаби, инфляцияга мойил пул муомаласининг биргина олтин билан эмас, балки ҳам олтин ҳам кумуш билан таъминланишига тааллуқли бўлган. Фермерлар, пул таъминотининг кенгайиши ферма маҳсулотлари нарх-наволарининг ўсишига олиб келади деб, умид боғлашган.

Фермерлар ғалаёни уларнинг ҳимоячиларидан бири, Уильям Женнингс Брайан номзоди Демократик партия томонидан президентлик лавозими сайловларига қўйилган 1896 йили ўз авжига чиқди. Умуман олганда, шаҳарда кўноқ топганлар ва Шарқдаги бизнес манфаатларини ифодоловчи вакиллар фермерларнинг талабларига шубҳа билан қарашгани туфайли Брайан Республикачилар партиясининг номзоди Уильям Маккинли томонидан мағлубиятга дучор бўлди. Шу билан, фермерлар ҳаракатининг анча радикал даврига хотима ясалди, бироқ улар

истаган катор ислохлар, шу жумладан етказиб бериш тизимини тартибга солиш талаби федерал ва штат миқёсларида татбиқ этилди.

Биринчи Жаҳон Уруши бошланганидан сўнг фермерларга уй-жой учун янги ерларни ўзлаштиришга деярли имкон қолмади. Ерга ҳаддан зиёд ишлов бериш ва узоқ муддат давомида ер қобиғининг нураши оқибатида Қўшма Штатлардаги кўп ферма ерларининг унумдорлиги пасайди. Қўшимча ҳосилдор ерларни очиш мақсадида ўрмонлар қирқиб ташланди ёки ёндирилди. Улкан Текисликларда жойлашган кенг яйлов ерлар ҳаддан зиёд кўп ўтлов натижасида қувватдан қолди. 1930 йилларнинг ўртасида рўй берган қаторасига қурғокчилик йиллар оқибатида Ўрта Ғарбда ҳосил унумдорлиги қутилмаган даражада пасайиб кетди. Улкан Текисликлардаги шамоллар заифлашган ўтлок ерлари устида пайдо бўлган улкан чанг тўзонларига сабабчи бўлди.

Бу ташвишларни бартараф этиш мақсадида ерлардан фойдаланиш ва уларни сақлаб қолиш соҳасида янги чора-тадбирлар зуҳур топа бошлади. Ҳукумат қарорига биноан, фермерлар ердан яхшироқ фойдаланиш тажрибаси қадриятларига кўникма ҳосил қилиш ва таълим олишга муҳтож эди. Мустақил фикрловчи фермерлар янаги йил ҳосилидан кўра, кўпроқ узоқ муддатли ўз манфаатлари ҳақида ўйлашлари лозим эканлигини тан олишлари баъзан қийин кўчган. Ердан фойдаланишнинг яхшироқ усулларини намойён этиш учун атроф-муҳитни сақлаш соҳасига ҳукумат вакиллари ишга ёлланди. Шундан сўнг, янги усулларни қўлловчи кўшнилариининг бағрига шамол текканини кўрган фермерлар ҳам мазкур янги усулларни тан ола бошлашди. Кейинчалик, ер унумдорлигини яхшилаш ниятида ҳукумат ташаббуслари бепул хизмат ёки ҳаттоки нақд тўловлар шаклида таклиф этилди.

1920 йилларда Европа мамлакатлари Биринчи Жаҳон Уруши талофатларидан тиклана бошлаб, импорт маҳсулотлари ҳажмини пасайтиришга қаратилган қаттиққўл режаларни кирита бошлагач, Америка ферма маҳсулотларига бўлган талаб пастга тушиб кетди. Натижада, ферма маҳсулотларига ўрнатилган нарх-наволар кескин равишда пасайиб кетди. Бу давр фермерлар учун илк пайтларга нисбатан ҳам анча ҳалокатли бўлди, чунки улар эндиликда, ўзини-ўзи таъминлай оладиган даражада эмасди. Улар мошиналар, асбоб-ускуналар, уруғ ва ўғитларга пул тўлаши билан бир каторда истеъмол молларини ҳам сотиб олишарди. Фермерлар харид қилувчи

нарсаларнинг нархлари ўзгаришсиз сақланиб қолган бир пайтда, ўз маҳсулотлари эвазига оладиган нархлари тушиб кетди. Мазкур омиллар 1929 йили бошланган ва 1930 йиллар узра давом этган Буюк Тушқунлик туфайли янада кескинлашди.

1929 йили президент Герберт Гувер Федерал Ферма Ҳайъатини таъсис этди. Бу Ҳайъат таклиф ва талаб муносабатига бевосита аралашувни шакллаб, фермерлар учун яхшироқ иқтисодий барқарорликни таъминлашга қаратилган илк умумдавлат келишувини намоён этди.

Франклин Рузвельт 1933 йили президентлик лавозимини эгаллаганидан сўнг, таклиф этган илк чора-тадбирларидан бири “Қишлоқ хўжалигини тартибга солиш тўғрисида”ги қонун бўлиб, кейинчалик Конгресс томонидан татбиқ этилди. Бу қонун, ўз ерлари муомаладан ташқарига чиқарилиши учун пул олган фермерлар билан кўнгилли битимлар тузиш орқали, қишлоқ хўжалик вазирига маҳсулот етиштиришни пасайтириш қудратини бериб, бу тўловларга маблағ озиқ-овқат учун белгиланган солиқлардан олинган эди.

Кўзда тутилган мақсад - ферма маҳсулотларини етказишни чеклаш ёрдамида нарх-наволарни кўтариш эди. Бу қонун 1936 йили Олий суд томонидан Конституцияга хилоф деб эълон қилинди, чунки озиқ-овқат чиқариш жараёнига солиқ солиш ишлаб чиқаришни назорат этиш дастурларига таъсир ўтказиши учун қўлланиши мумкин эмасди. Бироқ, дарҳол қабул қилинган янги қонунлар оқибатида ерларнинг бекор ётиши ва ерларни сақлаб қолиш учун тошқинларни назорат этиш тадбирларининг таъминланишига келтирди. Президент Рузвельт маъмуриятининг эътиқодига биноан, бу саяё-харакатлар ўзга фуқаролар ҳисобидан фермерларга ёрдам беришнинг жўнгина бир режаси бўлибгина қолмай, балки халқ манфаатлари йўлида зироат ерларини қайта ташкил этишга қаратилган сиёсат эди. Кейинчалик ҳукумат ферма асбоб-ускуналари, гибрид уруғлар ва ўғитлар сотиб олиш учун фермерларга қарз олишни кафолатлади.

Кўшма Штатлардаги фермер оилаларига мадад беришга мўлжалланган ўзга чора-тадбирлар ҳам мавжуд эди. 1935 йили, мамлакатнинг ичқари жойларига электр қуввати ўтказиш учун Конгресс Қишлоқ ерларини Электрлаштириш Бошқармаси (КЭБ)ни таъсис этди. Маҳаллий кооперативлар таъсис этилиб, қишлоқ жойларида электр қуввати қизиқларини ўтказиш учун федерал ҳукумат кредитлар берди. Тез орада, фермерлар электр қуввати

уларга сезиларли технологик равақ топишларига имкон беришини кашф этдилар. 1960 йили жами фермерларнинг 97 фоизининг уйи электр нури билан чароғон этилди. Фермерларга ёрдам беришга қаратилган ўзга режалар қишлоқ хўжалик минтақаларининг шаҳар ва шаҳарчаларга маҳсулот етказишини осонлаштиришга қаратилган “фермадан бозорга йўллар” силсиласининг барпо этилишини ўз ичига қамраб олган эди.

1938 йили фермерлик соҳасида конун чиқариш жараёни фермер фермерлар учун “тенг” (паритет) нарх-наво тушунчасини киритди. Унга биноан фермерлар ферма маҳсулотлари яхши пайтларда эга бўлган нархга мутаносиб харид қудрати билан таъминланди. Етиштирилган маҳсулот сотилиши мумкин бўлганига нисбатан тенг нархнинг муайян фоиздан кўп бўлса, ҳукумат фермерлар билан асосан харид битимлари ёки мурожаат этилмайдиган қарз дастурлари орқали ҳосилнинг қолган қисмини сотиб олишга аҳдлашди. Мазкур қарз дастурларига биноан, фермерлар омборга тўқувчи ҳосил эвазига қарз сифатида ҳукумат уларга белгиланган нарх тўлайди. Фермер ҳукуматга ҳосилини топшириш ёрдамида ўз қарзини тамомила узиши мумкин.

Аср ўртасига яқин, тенг нарх тарикасидаги мадад турининг оқилоналиги борасида қизгин баҳсу мунозаралар авж олди. Кўп одамлар бундай мадад турига қарши чиқди, чунки у катта харажатларни талаб этарди. Омборхона бордонлари ёрилиб, дарз кетгани яна бир ташвиш эди: Иккинчи Жаҳон Урушидан кейин ташлаб қўйилган кемалар 1950 йилларда дон билан лиммо-лим тўлдирилган, қолган ҳосил эса, ерга ағдарилиб, тез орада чириб кетган эди.

1980 йилларнинг бошида ҳукумат тақдим этган Маҳсулот билан Тўлаш (МБТ) дастурси ҳосил етиштириш соҳасига сезиларли таъсир этди. Бу дастур ғалла, гуруч ва пахта ҳосилининг жамланган эҳтиёт миқдорини камайтириш, бозор нархларини кучайтириш ва ҳукумат ҳосилни сақлаш учун сарфлайдиган харажатларни пасайтиришга қаратилган эди. МБТ режасига биноан, ҳосил етиштириладиган ерлар ҳажмини камайтириш учун фермерларга ҳукумат қўлида мавжуд ферма истеъмол моллари билан ҳақ тўланган. МБТ режаси Америкада ҳосил етиштириладиган ерларнинг 25 фоизини зироат муомаласидан чиқариб ташлашга эришди.

1973 йили АҚШ фермерлари “камомад” тўловлари шаклидаги даромад мададини ола бошлашди. Бу тўловлар ҳукумат томонидан амалга оширилиб, фермерларга етиштирган ҳосили эвазига бозорда олган нархлари ва режалаштирилган нархлар орасидаги фаркни қоплашга мўлжалланган эди. Бу дастурда иштирок этиш учун фермерлар ўз ерларининг яна бир қисмини ҳосил етиштириш жараёнидан олиб ташлаши лозим эди.

Нархларни қўллаб-қувватлаш ва камомад тўловлари фақат ҳосилнинг галла дони, гуруч ва пахта каби муайян асосий истеъмол турларига нисбатан татбиқ этилди. Кўп ўзга маҳсулотлар федерал ҳукумат томонидан маблағ олмайди. Ҳосилнинг лимон ва апельсинлар каби айрим навлари ошқора савдо-сотик чеклашларига дучор бўлади. “Савдо-сотикда сифат пайдар-пайдарлиги” деб аталувчи тартиботга асосан, фермер янги маҳсулот сифатида сотиши мумкин бўлган ҳосил ҳажми ҳафтама-ҳафта чегараланган. Мазкур сифат поғоналари савдони чеклаш орқали ферма ҳосил-лининг нарх-наволарини кўтаришга қаратилган.

1920 йиллардан бошлаб то 1980 йиллар узра ҳосилнинг ўта серобгарчилиги Америка қишлоқ хўжалиги соҳасида муаммо бўлиб келди. Озиқ-овқат маҳсулотларининг ортиқча қисмини сарфлашга кўмак бериш учун икки хил дастурлар жалб этилди. 1945 йили Конгресс “Тинчлик учун Озиқ-овқат” деб номланган 480 рақамли Давлат қонунини чиқарди. АҚШ озиқ-овқат ва тола маҳсулотларининг экспорти ўз вақтида Европа ва Япониянинг қайта оёққа туришига мадад бергани туфайли сиёсий йўналиш шакллловчи арбобларнинг фикрича, мазкур маҳсулот жўнатмалари ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий жиҳатдан қад кўтаришини таъминлашда самарали омил бўлиши кутилган эди.

Фермерлар Тинчлик учун Озиқ-овқат дастурсини нарх-наволарга босим ўтказаятган давлат миқёсидаги ортиқча маҳсулот ҳажмини камайтириш учун бир омил деб билишди. Иқтисодий нуқтаи назардан фикрловчи шаҳарликлар эса, бу дастурни ортиқча дон ҳажмини сақлаш учун лозим ижтимоий харажатларни қирқиш омили сифатида тан олишди. Ниҳоятда, инсонпарварлик тарафдорлари бу дастурни дунё узра оч қолганларни овқат билан тўйдиришга мададкор восита сифатида олқишлашди. Озиқ-овқатнинг кўп қисми ривожланаётган мамлакатларга рағбатлантирувчи тўлов сифатида берилиб, маҳаллий ривож режалари доирасидаги

ишчиларга Америка озиқ-овқат маҳсулотлари билан иш ҳақи тўланди.

Америка Қўшма Штатларининг озиқ-овқат ишлаб чиқаришдаги муваффақияти баъзилар томонидан келажакда ўз аҳолисини тўйдириш бўйича бутун дунё узра саъй-ҳаракатларнинг таркибий қисми тариқасида баҳоланди. Кўп йиллар мобайнида Америка дон маҳсулотининг ортиқчаси дунё узра озиқ-овқат билан таъминлаш борасида муҳим омил даражасида сақланиб келди. Дунё аҳолисининг ўсишига эътиборан, Америка қишлоқ хўжалиги ва дунё давлатлари орасидаги алоқаларнинг давом этишини кутиш асослидир.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг ортиги Қўшма Штатлардаги оч одамларни тўйдиришга ҳам ишлатилади. Бу йўналишдаги бир программа паст даромадли оилаларда яшовчи болаларни текин ва паст нархли мактаб нонуштаси билан таъминлайди: бу мақсад учун Сут маҳсулотларининг ортиқчаси ва ҳукумат харид қилувчи ўзга истеъмол моллари ишлатилади. Ўзга дастур бўйича ҳукумат ортиқча пишлоқ, сариеғ ва ёғсиз қуруқ сутни 1980 йилларнинг ақаршгт қисми давомидида камбағалларга тақсимлаб келди. Учунчи, федерал Озиқ-овқат Чипта дастурси 1970 йилларнинг ўртасида татбиқ этилганидан бошлаб, тез суръатлар билан ривожланди. Унга биноан, паст даромадли шахс озиқ-овқат купонлари олишга танланиши мумкин бўлиб, бу чипталар баққоллик дўконлари томонидан озиқ-овқат учун тўлов сифатида қабул қилинади.

Фермерлар учун нарх-наво, даромад ёки ўзга мадад турлари деярли ҳар бир қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи мамлакатда қўлланади. 1970 йилларнинг охири ва 1980 йил ларнинг бошида дунё узра қишлоқ хўжалик бозоридаги шароитлар тобора хилма-хил бўла бошлагач, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи аксарият давлатлар ички бозорларни мувозанатлаштириш мақсадида турли дастурлар таъсис этишди. Ўз фермерларини кўпинчалик “хорижий” емириш деб аталган таъсирдан ҳимоя қилиш ниятида давлатлар мавжуд дастурларни кучайтиришди ёки янги чоратадбирлар киритишди. Сўнгги йиллар мобайнида бу чора-тадбирлар қишлоқ хўжалик истеъмол моллари бўйича хорижий бозорларнинг қисқаришига, истеъмол молларига халқаро нархларнинг пасайиши ва кўпчилик экспорт давлатларида қишлоқ хўжалик истеъмол моллари ортиқчасининг кўпайишига ўз улушини қўшди.

1980 йилларда Америка фермерлари иқтисодий кийинчиликлар даврига кириб келди. Қисман, АҚШ долларининг ўзга валюталарга нисбатан юқори қиймати туфайли қишлоқ хўжалик экспорти пасайди (долларнинг ўсиши АҚШ маҳсулотларининг хорижий харидорлар учун сотув нархини оширди). Ҳосил нархлари тушди, устама фойда фоизи кўтарилди ва фермерлар даромадлари юқорирок бўлган пайтда олган қарзлари бўйича пул тўлашлари кийинлашганини кашф этдилар. Шу алфоз, иқтисодий тикланишга мадад бериш учун қатор ҳукумат қарамоғидаги ва хусусий дастурлар татбиқ этила бошлади.

1985 йили Конгресс АҚШ қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг халқаро микёсдаги рақобатдошлигини яхшилаш мақсадида фермерлик соҳасида янги қонун қабул қилди. Содда қилиб айтганда, бу қонун ўртача бозор нархларининг ўзгаришига жавобан асосий ферма истеъмол молларининг нарх-наволарини қўллашга қаратилган эди. Қўшимча равишда, бу қонун атроф-муҳит нуқтан назаридан нозик ҳосилдор ерларнинг 16-18 миллион гектарини 10-15 йилга зироат муомаласидан чиқариш ва беш йил мобайнида режалаштирилувчи нархларни тақрибан 10 фоизга туширишга қаратилган дастурни ўз ичига қамраб олган эди.

1986 йили июль ойи АҚШ кўп томонлама тижорий музокаралар бўйича Уругвай Силсиласи сифатида маълум бирикманинг бир қисми бўлмиш халқаро микёсдаги қишлоқ хўжалик савдо-сотиғини ҳар тарафлама ислоҳ этишга қаратилган янги тақлиф киритди. Америка Қўшма Штатлари дунёнинг энг муҳим халқаро тижорий битими - Тарифлар ва Тижорат бўйича Ялпи Битим (ТТЯБ) аъзолари бўлмиш 90 дан ортиқ давлатларни тижорий ислоҳлар доирасида қишлоқ хўжалик бозорининг нарх-наволар, маҳсулот ишлаб чиқариш, тижорат ёки ўзга бузилишларига таъсир этувчи барча ферма субсидиялари ва ўзга чора-тадбирларга поғонама-поғона барҳам бериш борасида музокаралар ўтказишга даъват этди.

АҚШ ташаббусидан сўнг ўзга давлатлар ёки давлатлар гуруҳлари томонидан ҳам қатор ўзга чора-тадбирлар тақлиф этилди. Мазкур тақлифлар турли-туман соҳаларга тааллуқли бўлганига қарамай, иштирокчиларнинг аксарият қисми тижоратни бузувчи субсидиялар сиёсатидан эркинроқ бозор томон силжиш ғоясига мойил бўлиб кўринди. Алалхусус, Қўшма Штатлар Европа ферма субсидияларига барҳам бериш ва гуруч импорти соҳасида Япония ва Жанубий Корея таъқибларини тугатиш борасида келишувга интилди.

Бирок, музокаралар силлиқ кўчмади: илгарилари ҳам кўпинчалик содир бўлганидек, ферма субсидияларини киркиш борасида халқаро келишувга эришиш, бу гал ҳам охириги муддат деб белгиланган 1990 йилнинг 31 декабрига келиб, ҳеч бир натижа бермади. Музокаралар жойидан силжймай, барбод бўлиш эҳтимоли пайдо бўлди, бироқ 1991 йилнинг ўртасида Фарбнинг асосий саноатлаштирилган давлатларининг раҳбарлари Уругвай Силсиласини муваффақиятли ниҳоялаш учун қайтадан музокаралар ўтказишга бел боғлашди ва бу музокаралар 1992 йилнинг бошида ҳам давом этди.

Шу орада, тепага қараб интилаётган федерал бюджет камомадига мубтало АҚШ ҳукумати, 1990 йили Америка истеъмолчилари ва солиқ тўловчилари зиммасига тушувчи фермага мадад харажатлари юқини енгиллаштиришга янада кўпроқ уринди. Уша йили Конгресс томонидан чиқарилган қонунларга биноан камомад тўловлари учун белгиланган зироат ерлари камайган пайтда фермерларга, одатда камомад тўловлари олган ҳосил турларига муқобил ёки ўзга ҳосил етиштириш имкони яратилди. Камомад тўловларига тааллуқли бўлмаган ҳосил турлари етиштиришни тезлаштириб юбориш оқибатида, беш йил мобайнида тахминан 10 миллион доллар тежалиши ва айна пайтнинг ўзида атроф муҳитга таъсири жиҳатидан соғлом ҳосил турларини алмаштириб етиштириш рағбатлантирилишига ҳам умид боғланди. Бирок, муайян истеъмол молларининг нархига юқори ва қатъий мадад сақланиб қолиб, ҳукумат баъзи ферма истеъмол моллари бозорларини фаол бошқариш тажрибаси сақланиб келмоқда¹.

АҚШда кишлоқ хўжалиги соҳасидаги давлат бошқаруви ҳақида сўз борганда қайд этиш ўринлики, АҚШ Кишлоқ хўжалиги вазирлиги таҳлилий мақсадларда маълумот йиғади ва уларни Америка фермерлари ҳақ эвазига қўлга киритади. Бирок, Америкада нарх паритети (икки кўрсаткичнинг ўзаро муносабати: кишлоқ хўжалиги маҳсулотига бўлган нарх ҳамда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш воситалари учун нарх) иккинчи жаҳон урушидан бошлаб мунтазам пасаймоқда. Хусусан, 1948 йилга нисбатан таққослаганда АҚШда озиқ-овқат маҳсулотлари учун сарф-харажатлар 22%дан 12%га тушган. АҚШ Ҳукумати кишлоқ хўжалиги ресурслари нарҳини назорат ҳам қилмайди, субсидияламайди ҳам. Шунингдек, у аграр

¹ Роберт Миккэн. Америка иктисодиётининг асослари / Ҳ.Кароматов таржимаси – Вашингтон, 1991. - Б. 156-168.

соҳа ривожини учун давлат дастурларидаги кредит фонизларини ҳам назорат остига олмайди.

Нарх устидан назоратнинг ўрнатилмаганлиги нархлар тенг даражада бўлишини англатади (соф талаб ва таклиф асосида). Ушбу ҳолат Америка аграр сиёсатининг муҳим жиҳати ҳисобланади: бу шуни англатадики, дефицит, ортиқча ёқилги, кишлоқ хўжалиги техникаси ва ш.к. шаклланиши тенденцияси бўлмайди. Пировардида давлат томонидан фермерлар учун ресурсларни тақсимлашга ҳожат қолмайди.

Гарчи, АҚШда ишлаб чиқариш воситалари нархи ва улар учун дотация тартибга солинмасда, ҳукумат фермерларга ўз ширкатларини тузишда, шунингдек ишлаб чиқаришда ҳамда соҳада рақобатни таъминлашда ёрдам кўрсатади. Юқоридагилар билан бир қаторда 1933 йилдан бери АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги фермерлар учун муайян маҳсулот турларига (асосан ғалла ва пахтага) нисбатан энг қуйи нархларни белгилаш сиёсатини юритмоқда. Ушбу дастурлар мамлакатда шаклланган бозор иқтисодиётини тўлдирди.

АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, шунингдек, фермерларга уларнинг маҳсулотларини реализация қилишга, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида рақобатни таъминлашга ёрдамлашади ҳамда уларни жаҳон бозоридаги стандартлар ва нархлар ҳусусида мунтазам равишда хабардор этиб туради. Бугунги кунда АҚШда фермаларда банд бўлганлар сони 3 млн.дан ошади. Таъкидлаш ўринлики, АҚШда фермерлар Европа Иттифоқининг бошқа мамлакатларига қараганда камроқ муҳофазаланган. Бойси, АҚШда шаклланган бозор механизми бозорнинг тўла талаб ва таклифга асосланишини тақозо этгани ҳолда давлат аралашувини имкон қадар чеклайди.

Гарчанд, АҚШда фермерлар қатъий муҳитда фаолият кўрсатишлари лозим бўлсада, мамлакатда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлиги бошқа Европа Иттифоқи давлатларига қараганда юқорирок.

Зеро, Европа Иттифоқи мамлакатларида фермер хўжалигини рағбатлантирувчи, инсонпарвар аграр сиёсати юритилади. Европа Иттифоқи мамлакатларида бундай йўл тутилишининг бош омили бу даставвал ушбу давлатларда ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш зарурияти юзага келганлиги билан изоҳланади. АҚШда эса, аграр сиёсат асосан кишлоқ хўжалиги экспортини ривожлантириш ҳамда табиий муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган эди.

АҚШда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишда соҳани молиялаштириш масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Чунончи, бугунги кунда “Даромадни барқарорлаштириш” ва “Илмий таъминлаш” йўналишидаги иккита йирик дастур ишлаб чиқилган бўлиб, улардан биринчисининг асосий тармоқларидан бири бу “Фермерлар даромадини барқарорлаштириш” ҳисобланади. Ушбу дастурни амалга оширишда мамлакатнинг қишлоқ хўжалигини молиялаштириш учун ажратган маблағининг 30%идан 50%ига қадари сарфланади. Ушбу дастур таркибига “Ҳосилни суғурталаш” ва “Қишлоқ хўжалик кредити” дастурлари киради. “Ҳосилни суғурталаш” дастурига биноан АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ғаллани суғурта қилиш федерал корпорацияси фермерлар ҳосилини табиий офатлардан муҳофаза қилиш учун маблағ ажратади.

Федерал даражада 10 дан зиёд мақсадли дастурлар амал қилади: ерни консервация қилиш, кам таъминланган аҳоли қатламига озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш, маркетинг ва б.қ. Ушбу дастурларга тақсимланадиган бюджет маблағларининг 80%ини АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги Махсулот-кредит корпорацияси орқали, Фермер ишлари бўйича маъмурият ва бошқа молия-кредит ташкилотлари орқали назорат қилади, маблағнинг қолган қисми (20%) тегишли штат ва маҳаллий бошқарув органлари томонидан сарфланади.

Шундай қилиб, АҚШда фермерларни ва қишлоқ хўжалиги аҳолисини молия-кредит жиҳатидан қўллаб-қувватлаш қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг муҳим таркибий қисмига айланиб қолган, деган хулосага келиш мумкин.

Юқорида қайд этганимиздек, АҚШда фермерлар фаолияти самарадорлигини бир неча омиллар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, улар қулай табиий иқлим шароитида меҳнат қиладилар. Мамлакатдаги тупроқ жаҳондаги энг унумли тупроқлардан ҳисобланади, шунингдек, ёмғир мўътадил ёғиши ҳам ҳосил серунум бўлишини таъминлайди. Иккинчидан, йирик капитал киритилиши ҳамда соҳага малакали ходимларнинг жалб этилиши АҚШда қишлоқ хўжалиги ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Учинчидан, юксак технологик ривожланиш ҳамда илм-фан ютуқларининг кенг кўламда жорий этилганлиги. Хусусан, АҚШда касалланиш ва қуришга чидамли бўлган уруғлик яратилганлиги, минерал ва ўғитларнинг кенг қўлланилиши ҳам ҳосил унумдорлигини оширишга хизмат қилади. Фермер фаолиятини компьютер назорат

килади, уруғлик ва ўғитни имкон қадар фойдали қилиб жойлаштириш учун космик технологиялар маълумотларидан фойдаланилади. Бироқ, бу ушбу давлатда қишлоқ хўжалиги муаммолардан холи дегани эмас. Бошқа муаммолар билан бир қаторда АҚШда фермерлар учун энг жиддий муаммо бу табиий офатлар билан боғлиқ. Умумий иқлим қулай бўлсада, АҚШнинг айрим ҳудудларида тўфон ва сув тошқинлари қишлоқ хўжалигига катта зиён етказди.

Бразилия. Жанубий Американинг энг йирик давлати бўлиб, Лотин Америкасида ЯИМ бўйича биринчи ўринни эгаллайди, саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича эса, жаҳондаги энг йирик ўнта давлатдан бири ҳисобланади. ЯИМда саноатнинг улуши 33%, қишлоқ хўжалигининг улуши эса, 11%ни ташкил этади. Қишлоқ хўжалиги тармоғида ўсимлик зироаткорлиги (барча маҳсулотнинг 60%) етакчилик қилади. Бразилияда ердан фойдаланиш ва зироатчиликнинг узок йиллик тараққиёти натижасида асосан латифундия (йирик ер мулкдорчилиги – 80%) ва қисман минифундия (майда ер мулкдорчилиги) институти шаклланган. Гарчанд, минифундиянинг улуши кичик бўлсада, айнан улар мамлакат ички бозорини озиқ-овқат маҳсулотларининг асосий қисми (ғалла, дуккакли ўсимликлар ва картошка) билан таъминлайдилар (латифундияда асосан экспорт маҳсулотлари етиштирилади).

Бразилия кофе, шакарқамиш, соя, маккажўхори, какао, банан, пахта каби қатор қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, шунингдек, йирик қорамол турларини етиштирувчи ва экспорт қилувчи давлат ҳисобланади. Бразилия шимолини мамлакатнинг 60%ини ташкил этувчи Амазония ўрмонлари эгаллаган бўлсада, қимматбаҳо дарахт навлари захирасидан фойдаланиш яхши йўлга қўйилмаган. Бразилия асосан, каучук, ёнғоқ ва доривор ўсимликлар экспорти билан машхур. Йилқичилик Бразилияда мамлакат қишлоқ хўжалигининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади ҳамда асосан гўшт маҳсулотлари етказишга йўналтирилган.

Ҳиндистон. Ҳиндистон бугунги кунда жаҳон иқтисодиётига тобора чуқур кириб келаётган мамлакатлардан ҳисобланади. Ҳиндистон иқтисодий жиҳатдан тез ўсаётган давлат бўлиб, бугунги кунда унинг қатор йирик ташкилот ва компаниялар диққатини тортаётганлиги ҳам бежиз эмас. Мустақилликка эришгач, бир неча йиллар мобайинда Ҳиндистон озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришда хорижий мамлакатларга қарам эди.

Мамлакатда “яшил инқилоб” йшлида сарфланган харажатлар тез орада ўзини оқлай бошлади ҳамда 1993 йилга келиб ғалла маҳсулотлари сезиларли даражада ўсиб, 200 млн. тонна ташкил этди. Пировардида Ҳиндистон амалда ғалла маҳсулотлари импортидан халос бўлди. Сўнги 35 йил ичида эса, асосан суғориладиган ерлар миқдорининг ошиши туфайли Ҳиндистон озиқ-овқат саноати мунгазам равишда ривожланиб, ҳозирда нафақат ўз-ўзини таъминлаш, балки кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти билан ҳам шуғулланмоқда. Ҳиндистон жуда катта ғалла захирасига (тахминан 45 миллион тонна атрофида) эга бўлиб, жаҳоннинг йирик ғалла экспортчиси ҳисобланади. Ҳиндистон, шунингдек, дунёнинг энг улкан чой ишлаб чиқарувчиси сифатида ҳар йили 470 миллион тонна атрофида чой ишлаб чиқариб, унинг 200 миллион тоннадан зиёдини экспорт қилади. Ҳиндистон яна дунё бозорида зирavorлар экспорти бўйича етакчи ўринда туради. Чунончи, жаҳон бозорининг 30% зирavorи айнан Ҳиндистонда ишлаб чиқилади (йилига 120 минг тоннага тўғри келади).

Гарчи, Ҳиндистонда кишлоқ хўжалиги соҳаси жуда узоқ вақт мамлакат иқтисодиётининг таянчини ташкил этиб келган бўлсада, сўнги йилларда иқтисодиётнинг саноатлашуви натижасида унинг ЯИМ тизимидаги улуши (20%ни ташкил этмоқда) қисқарди. Шундай бўлсада, аҳолининг 50%дан ортиғи айнан кишлоқ хўжалиги соҳасида бандлиги ҳамда мамлакат аҳолисининг деярли 60%и кишлоқ жойларида истикомат қилиши ушбу соҳани Ҳиндистон учун нақадар муҳим эканлигидан далолат беради. Бироқ, Ҳиндистонда кишлоқ хўжалигида механизация ва минерал ўғитлардан етарлича фойдаланилмайди. Кўплаб кишлоқларда ҳалигача табиий ва яримтабиий меҳнатдан кенг фойдаланилади. Ер мулкдорлари қўлида бутун ер фондининг ярмидан кўпроғи тўпланган. Ҳиндистонда кишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи зироаткорлик бўлиб, ҳайдаладиган ерлар 140 млн. гектарни ташкил этади (янги ўзлаштириш учун ер ресурслари деярли қолмаган). Дехқончилик учун мўлжалланган ерларнинг асосий қисми суғориладиган (60%и). Ҳиндистон зироаткорлиги асосан, гуруч ва маккажўхори етиштиришга мўлжалланган. Ҳиндистонда иккита кишлоқ хўжалиги мавсуми бор: ёзги, ушбу мавсумда гуруч, пахта, каноп (жут) ва қишки, унда буғдой ва арпа етиштирилади. Шунингдек, картошка ва дуккакли ўсимликлар етиштириш кенг тарқалган. Асосий

зиرواتкорлик гўза (Декон ясси тоғлиги), каноп (Ғарбий Бенгал штати), чой (мамлакатнинг шимолий-шарқий ва жанубий ҳудудлари), шакарқамиш (майдони бўйича дунёда биринчи ўрин), каучукли ўсимликлар, тамаки, ер ёнғоқ ва рапс етиштиришга йўналтирилган. Шунингдек, кокос, банан, ананас, маяго каби тропик мевалар ҳам ўстирилади.

Чорвачилик қишлоқ хўжалиги тариоқларида аҳамияти бўйича иккинчи ўринни эгаллайди. Йирик қорамол (буйвол, сигир, хўкиз) асосан от-улов мақсадларида фойдаланилади. Гарчанд, Ҳиндистон қорамол етиштириш бўйича жаҳонда биринчи ўринни эгалласада, чорвачилик гўшт маҳсулотларини егиштиришда салмоқли ўрин тутмайди. Аҳоли озиқ-овқатида гўштдан фойдаланмайди (диний таъқиқлар), фақатгина сут, тери, чарм мақсадларида ишлатади. Денгиз бўйи ҳудудларида балиқчилик ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Австралия. 1795 йилда илк оқ танли келгиндилар қисман ўзларини-ўзлари асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга ўтганларидан сўнг, токи Иккинчи жаҳон уруши тугагунга қадар қишлоқ хўжалиги, айниқса йилкичилик Австралия иқтисодиётининг асосини ташкил этган. Гарчи, иқтисодиётнинг саноатлашуви туфайли қишлоқ хўжалиги етакчилиқни йўқотган бўлсада, ушбу тармоқ ҳануз мамлакат фаровонлигининг асосини ташкил этади. Австралияда асосан йилкичилик ва у билан боғлиқ қолда гўшт ва сут маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш яхши ривожланган. Айтиш мумкинки, Австралия қишлоқ хўжалиги айнан ушбу соҳага ихтисослашган. Зироатчилик эса, асосан Австралиянинг шарқий ва шарқий-жанубий ҳудудларида кенг тарқалган бўлиб, Австралиянинг жануби ва Тасманияда кам учрайди. Австралия зироатчилиги ҳақида сўз борганда, ушбу давлат асосан арпа ва сули етиштиришга алоҳида эътибор қаратишини ва бунинг самараси ўлароқ ҳозирда жаҳоннинг энг йирик сули экспорт қилувчи давлатларидан бири эканлигини кайд этиш зарур. Шунингдек, Австралиянинг Намой, Гуидир, Макинтайр дарёлари воҳаларида, Берк ва Янги Жанубий Уэльс округларида пахта етиштириш ҳам кенг йўлга қўйилган. Гарчанд, Австралия ўзининг кичик ва ўрта толали пахтага бўлган эҳтиёжини мустақил кондира олсада, узун толали пахтани импорт қилишга мажбур.

Хитой Халқ Республикаси. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш – ХХР иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бўлиб, дунёнинг энг

кўп сонли аҳолисини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга қаратилган. Боз устига, борган сайин маҳсулотларнинг кўпроқ қисми экспорт учун жалб қилинмоқда. Хитой – зироатчиликнинг қадимий маскани бўлиб, ерга ишлов бериш хилма-хиллиги бўйича дунёда биринчилардан ҳисобланади: 50 дан зиёд полиз, 80 дан ортиқ томорқа ва 60 дан юқори бог маҳсулотларини етиштиради. Мамлакат ҳудудининг уч иқлим минтақасидан иборат эканлиги Хитой кишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан бири зироатчиликнинг ўзига ҳослигини белгилаб беради.

Хитой расмий статистика маълумотларига биноан, 2004 йилда 2003 йилга нисбатан кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нарх 10,4%га ошган (шаҳарларда 9,5% ва кишлоқ жойларда 12,0%).

Бугунги кунда Хитойда ҳайдаладиган ерлар миқдори 100 млн. гектарга тенг. Хитойда зироатчиликнинг асосий йўналиши донли ўсимликлар етиштириш бўлиб, у жаҳонда донли ўсимликларнинг барча турини етиштириш бўйича етакчилик қилади.

Гуруч – Хитойда асосий озуқа маҳсулоти бўлиб, у дунёда гуруч етиштириш бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Мамлакатнинг тоғли, чўл ва қуруқ иқлимли ҳудудларни истисно этганда барча ҳудудда гуруч етиштириш йўлга қўйилган. Хитойнинг жанубий ва жанубий-шарқий ҳудудларида гуруч ҳосили йилига икки ёки уч марта йиғилади. Хитойда озик-овқат маҳсулотларидан иккинчи бўлиб, бугдой етиштирилади ҳамда у дунёда бугдой етиштириш бўйича ҳам етакчилик қилади. Бугдой асосан Буюк Хитой деворининг шимолий ва шимолий-шарқий, шунингдек, ғарбий ҳудудларида етиштирилади. Хуанхе ва Янцзи дарёлари воҳаларида эса, кузги бугдой ҳам етиштирилади. Шунингдек, маккажўхори, тарик, гаоля: (Хитой кўноги), арпа ҳам етиштирилади. Ёғлардан асосан ер ёнғок ёғи; дуккакли ўсимликлардан соя, нўхат, ловия; тугунакли мевалардан ширин картошка (батат), оқ картошка, ямс, таро ва маниока; саноат маҳсулотларидан гўза, шакарқамий, чой, қандлавләги, тамаки етиштиради. Пахтанинг барча экинзорларнинг 2/5 қисмини эгаллаши бу борада ҳам мамлакат ўзини-ўзи тўла таъминлай олишини аңглатади. Шунингдек, Хитой ҳам қандлавләги, ҳам шакарқамиш етиштиради; мевачилик ва сабзавотчиликда ҳам ўз-ўзини таъминлай олади.

Ғарчи, Хитойда чорвачилик нисбатан кам тараққий этган бўлсада, у чўчка етиштиришда жаҳон бозорининг 40%ини эгаллайди.

Хитой чорвачиликда асосан табиий озука манбаи - яйлов ва ўтловларга таянади. Асосан кўчманчи ва яримкўчманчи чорвачилик йўлга кўйилган. Хитойда чўчка, йирик қорамол, уй паррандалари етиштириш ҳам ривожланган. Айниқса, чўчкачилик Хитойда ялпи гўшт маҳсулотининг 90%ини ташкил этиши, мазкур соҳанинг анча тараққий этганлигидан дарак беради.

Мамлакатда чорвачиликнинг бошқа соҳалари нисбатан кенг ёйилмаган. Кўй ва эчки асосан мамлакатнинг шимолий ҳудудларида, шунингдек, жанубий ва ғарбий тоғли ҳудудларда боқилади. Йилқичилик енгил саноатни таъминлайди ҳамда экспорт қилинади. Паррандачилик, аричилик ва ипакчилик ҳам изчиллик билан ривожланмоқда.

Хитой қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унда сув маҳсулотларини етиштириш илғор тараққий этган бўлиб, бу борада ҳам Хитой етакчи давлатлардан саналади. Балик етиштириш учун гуруч далаларидан кенг фойдаланилади. Сўнгги йилларда эса, денгизнинг саёзроқ жойларини балик, майда қисқичбақа, моллюска ва сув ўтларини етиштириш учун ўзлаштириш ҳам ривожланмоқда. Шунингдек, Хитой денгиз маҳсулотларини тутиш бўйича дунёнинг етакчи мамлакатларидан ҳисобланади¹.

¹ Нурматов М.М., Сафаров Ж.И. Қишлоқ тараққиети бугуни ва келажак истиқболлари ўқув қўлланма – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – Б. 30-64.

10-БОБ. АЙРИМ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ЭКОЛОГИК ҚОНУНЧИЛИГИНИНГ ТАВСИФИ

Европа мамлакатлари ҳақида сўз борганда, биз авваламбор, Экологик қонунчиликни тизимлаштиришнинг пировард натижаси сифатида Экология кодексини қабул қилган давлатлар сирасига Франция (2000), Швеция (1999) ва Кот д'Ивуар (1996) каби мамлакатларга тўхталиб ўтамиз.

Юқоридагилар асосида ушбу мамлакатларда экологик қонунчиликни кодификациялаш борасида кенг қўламли ишлар бошлаб юборилганлиги ҳамда экологик қонунчилиги истиқболи сифатида ушбу давлатларда яқин йилларда Экология кодекси қабул қилиниши туғрисида хулосага келиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг экологик қонунчилигини Экология кодекси ишлаб чиқиш ва қабул қилиш орқали кодификациялаш ушбу ҳуқуқ тармоғини ривожлантиришнинг бутунжаҳон тенденцияларига мос келади. Хорижий мамлакатларнинг қонун ижодкорлиги жараёнини таҳлил этадиган бўлсак, бир қатор мамлакатларда экологик қонунчилик кодификациялашганлиги ва айримларида бу борада фаол ишлар амалга оширилаётганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, Франциянинг 2000 йилдаги, Швециянинг 1999 йилдаги кодекслари, Голландиянинг 1997 йилги “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш (бошқариш) тўғрисида”ги Қонуни бунга мисол бўла олади. Германияда ҳам экология ҳуқуқининг йирик миллий қонунчилик базасини тизимлаштиришга қаратилган Экология кодекси лойиҳаси устида ишлар олиб борилмоқда¹. Ушбу мамлакатларда кодификация бир қатор қонунларни улардаги такрорланган нормаларни бартараф этиш йўли билан бирлаштириш ҳамда умумий қондаларни бир бўлимга жойлаштириш орқали амалга оширилган. Бунда Экология кодекси қабул қилиниши билан тегишли қонунлар бекор қилинган.

Европа давлатларидан, авваламбор, Франциянинг экологик қонунчиликни кодификациялаш борасидаги тажрибаси катта

¹ Кремер Л., Винтер Г. Экологическое право Европейского Союза / Отв. ред. проф. О.Л. Дубовик – М.: Городец, 2007. – С. 93-94; Дубовик О.Л. Кодификация экологического права в Германии // О проекте Экологического кодекса // Современное экологическое право в России и за рубежом – М.: ИГП-ИНИОН РАН, 2001 – С. 29-35

кизикиш уйғотади. Францияда Экология кодексини¹ ишлаб чиқиш борасида туб асослар яратилган. Бу мамлакатда 1996 йили Экология кодексининг биринчи лойиҳаси парламентга тақдим этилган бўлса-да, у 2000 йил 18 сентябрда келибгина қабул қилинди. Ушбу Кодекс давлатнинг ички ҳуқуқи формалари иерархиясида Конституциядан кейинги даражадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимидан ўрин олган. Франциянинг Экология кодекси Умумий ва Махсус қисмлардан (975 модда) иборат. Умумий қисм (биринчи китоб) принциплар, қонуннинг мақсади, экологик жавобгарлик масалаларини қамраб олган Махсус қисм (иккинчи-олтинчи китоблар) табиатни, ўрмонларни, сув, ҳавони муҳофаза қилишни тартибга солиди². Францияда бир неча йил муқаддам биринчилардан бўлиб қабул қилинган Экология кодекси (Code de l'Environnement)нинг қонунчилик қисми (Partie Legislative) 2000 йил 18 сентябрдаги 2000-914-сонли Ордонансга илова сифатида қабул қилинган. Қонун ости ҳужжатлар – Давлат Кенгаши Декретлари (Partie Reglementaire - Decrets en Conseil d'Etat) ҳам Кодекснинг таркибий қисмини ташкил қилади³. Кодекс ўзида экология соҳасига тааллуқли нормаларнинг тизимлаштирилган мажмуини ифодалайди. Унга сўнгги маротаба салмоқли ва жиддий ўзгартириш 2003 йил 30 июлдаги 2003-699-сонли⁴ ва 2004 йил 13 августдаги 2004-809-сонли қонунлар⁵ билан киритилган бўлиб, улар технологик ва табиий таваккалчиликнинг олдини олиш ва зарарни қоплашга оид нормаларни такомиллаштиришни кўзда тутди⁶.

Биринчи китоб принциплар ва умумий масалаларга бағишланган. Кейинги тўрт китоб эса, табиий муҳит, флора ва фаунага оид масалаларни қамраб олади. Олтинчи китоб тўлиқлигича Франциянинг денгиз орти ҳудудларига бағишланган. Франция ЭК 1-моддаси биологик хилма-хиллик ва биологик мувозанатни

¹ Code de l'environnement Republique de France. Version consolidée au 15 avril 2010 (Интернет сайти www.imdr.eu/v2/extranet/cic-lettre32-envir.htm)

² Меньшик А.А. Охрана окружающей среды во Франции. Уголовно-правовые аспекты // Журнал Российского права – Москва, 2000 – №10 – С. 149.

³ Ordonnance N 2000-914 du 18 septembre 2000 relative a la partie Legislative du code de l'environnement // JO N 219 du 21 septembre 2000 page 14792

⁴ Loi N 2003-699 du 30 juillet 2003 relative a la prevention des risques technologiques et naturels et a la réparation des dommages // JO N 175 du 31 juillet 2003 page 13021

⁵ Loi N 2004-809 du 13 aout 2004 relative aux libertes et responsabilites locales // JO N 190 du 17 aout 2004 page 14545.

⁶ Сафаров Ж.И. Экология кодекси: айрим хорижий мамлакатлар тажрибаси таҳлили // ТДЮИ Аxbоротномаси. – Тошкент, 2010 – №4. – Б 88-92.

миллатнинг умумий мероси таркибий қисми деб эълон қилади. Биринчи китобда шунингдек, ҳаво, чиқиндилар, сув, кимёвий ва ген инженериясига тааллуқли бўлган атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ахборот ҳуқуқига оид кўрсатмалар ўз аксини топган. Биринчи китобдаги яна бир бўлим экологик алоқалар, маъмурий ва жиноий жавобгарликка оид муносабатларни тартибга солади¹.

Таъкидлаш ўринлики, Франциянинг Экология кодекси МДҲ давлатларида экологик қонунчиликни кодификациялаш борасида қабул қилинган кодекс ва концепцияларга қараганда анчайин кенг доирадаги муносабатларни тартибга солади. Буни англаш учун кодекснинг таркибий тузилишига мурожаат этишнинг ўзи kifоя. Хусусан, у L110-L713-моддаларни (жами 975 та модда) камраб олади. Кодекс умумий (биринчи китоб) ва махсус (иккинчи-олтинчи китоблар) қисмлардан иборат. Умумий қисм ўз ичига кодекс принциплари, амал қилиши, экологик жавобгарлик масалаларини камраб олган. Махсус қисмида ҳар бир табиий ресурсга оид муносабатлар алоҳида бобларга ажратилган ҳолда таснифлаб берилган².

Унинг қонунчилик қисми 7 китобдан (Livre) иборат. I китоб “Умумий қондалар” деб номланиб, 5 бўлимдан (Titre) ташкил топган: асосий принциплар (I бўлим), ахборот ва фуқаролар иштироки (II бўлим), ташкилотлар (III бўлим), атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ассоциациялар (IV бўлим), молиявий қондалар (V бўлим). II китоб – “Жисмоний муҳит” деб номланиб, 2 бўлимдан иборат: сув ва сув муҳити (I бўлим), ҳаво ва атмосфера (II бўлим). “Табиий муҳит” деб номланган – III китоб 6 бўлимдан иборат: табиий бойликларни ҳисобга олиш ва баҳолаш (I бўлим); соҳил бўйи (II бўлим); парк ва кўрикхоналар (III бўлим); участкалар (IV бўлим); пейзажлар (V бўлим); табиатда бўлиш (VI бўлим). IV китоб – “Фауна ва флора”га бағишланган бўлиб, 3 бўлимдан ташкил топган: флора ва фаунани муҳофаза қилиш (I бўлим); ов қилиш (II бўлим); чучук сувда балиқ овлаш ва сув-балиқ ресурслари бошқаруви (III бўлим). “Ифлосланиш, таваккалчилик ва зарарнинг олдини олиш” деб номланувчи – V китоб ҳажман энг йирик китоб бўлиб, 8 бўлимни камраб олади: атроф муҳитни муҳофаза қилиш учун қурилмалар тоифалари (I бўлим); кимёвий маҳсулотлар ва биоцидлар (II бўлим);

¹ Кромякер П. О чудо-кодексе Франции // Экологическое право. – Москва, 2002 – № 5. – С. 39-40

² Нарзуллаев О.Х. Экология кодексига эктиёж // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 2004. – №6. – Б. 48.

генетик ўзгартирилган (модификацияланган) организмлар (III бўлим); чиқиндилар (IV бўлим); айрим қурилма ва иншоотлар учун алоҳида қоидалар (V бўлим); табиий таваккалчиликларнинг олдини олиш (VI бўлим); товушли тўсиқларнинг олдини олиш (VII бўлим); ҳаёт шарт-шароитларини муҳофаза қилиш (VIII бўлим). VI китоб эса, – “денгиз орти ҳудудлар” (Янги Каледония, Француз Полинезияси ва бошқалар) билан боғлиқ қоидаларни мустаҳкамлайди. VII китоб эса, – Антарктикада атроф муҳитни муҳофаза қилишга бағишланган.

Кодексдаги нормалар мажмуи салмоқли бўлиб, у энг муҳим тусдаги принципиал нормаларни мустаҳкамлайди ҳамда тугал характер касб этмайди. Яъни, унинг матнида тўғридан - тўғри бошқа кодекс. қонун ва декретларга ҳавола қилиш ҳоллари учрайди. Таъкидлаш ўринлики, Кодекснинг ишлаб чиқилиши инкорпорация йўли, яъни унинг матнига илгари қабул қилинган қонунларни қўшиш орқали амалга оширилган. Масалан, чиқиндиларни бошқариш соҳасида 1975 йил 15 июлда қабул қилинган № 75-633-сонли “Чиқиндиларни йўқ қилиш ва материалларни қайта тиклаш тўғрисида”ги қонун нормалари ҳозирда Экология кодексининг V китоби “Чиқиндилар” деб номланган IV бўлимидан, аниқроғи унинг “Чиқиндиларни йўқ қилиш ва материалларни қайта тиклаш”га оид 1-бобидан ўрин олган.

Франциянинг Экология кодексини таҳлил қилиш асосида қуйидаги муҳим хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, Франция Экология кодекси тузилиши ўзига хос, уни умумий ва махсус қисмларга ажратганда қонун чиқарувчи анъанавий тарзда табиий ресурслар объектларига қараб жойлаштирамаган, балки моддий ва процессуал нормаларни турли қисмларга жамлашга ҳаракат қилган. Айни дамда ҳар иккала қисмда ҳам бир-бирига таъсир этувчи, мазмунан бошқа қисмга мансуб бўлган, айрим ҳолларда эса, бир-бирини такрорловчи нормалар мавжуд.

Иккинчидан, Франция Экология кодекси ҳажман йирик бўлиб, кенг доирадаги муносабатларни тартибга солиди. Бу бизнинг мамлакатимизда қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинадиган масалаларни ҳам бевосита кодекс ёрдамида тартибга солишга ҳаракат қилингани билан изоҳланади.

Учинчидан, Франция қонунчилигида миллий қонунчилигимизга маълум бўлмаган бир қатор янги, айтиш мумкинки, илғор гоёлар

ўрин олган бўлиб, улардан амалдаги экологик конунчиликни такомиллаштиришда фойдаланиш мумкин. Таъкидлаш лозимки, инсон экологик ҳуқуқларини тан олиш ва уларни муҳофаза қилиш механизмларини таъминлаш Европа Иттифоқи мамлакатлари учун хос амалиётдир¹. Жумладан, атроф табиий муҳитни ифлослантириши мумкин бўлган масалаларни оммавий муҳокама қилиш институтини миллий конунчиликка ҳам жорий этиш, фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини янада кенгайтирган ҳолда мустақамлаш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш иқтисодий механизмини такомиллаштириш, табиатни муҳофаза қилиш бўйича нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини жонлантириш, табиий ресурслар бошқарувида жамоат назоратини кучайтириш, иқлим ўзгариши билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи нормалар ишлаб чиқишда Франция тажрибасидан фойдаланиш мумкин бўлади.

Тўртинчидан, Франция Экология кодексига экологик ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик ҳар бир бобнинг сўнггида бериб кетилган. Яъни, экологик ҳуқуқбузарликлар учун жазо алоҳида қонунда ёки Экология кодексининг алоҳида бобида эмас, балки ҳар бир бобнинг сўнггида баён этилгани ҳам унинг ўзига хос жиҳатини ташкил этади. Бошқача айтганда, Франция Экология кодексига алоҳида жавобгарликка бағишланган бўлим йўқ, балки жавобгарлик масаласи боблар доирасида ҳал қилинган.

Бешинчидан, Франциянинг экология соҳасидаги ушбу бош қонунни юқорида таъкидлаганимиздек, ҳажман йирик бўлиб, бу унга экологияга оид масалаларни нисбатан тўлиқ камраб олишга имкон берган. Аммо шунини ҳам таъкидлаш жоизки, Франция Экология кодексига табиий ресурслар, улардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, чиқиндилар, бу соҳада давлат бошқаруви каби асосий

¹ Бу ҳақда қаранг: Колбасов О.С. Устойчивое развитие и экологические права человека // Права человека как фактор устойчивого развития / Отв. ред. Лукашева Е.А. – М., 2000. – С. 176; Калининченко П.А., Рацборинская Д.Н. Защита экологических прав в законодательстве Европейского сообщества // Экологическое право. – Москва, 2003. – №2. – С. 55-58; Калининченко П.А. Современные тенденции в развитии экологического права ЕС // Материалы семинара «Преподавание права ЕС в российских вузах – II», 5-7 декабря 2000 г. – М., 2001. – С. 207-211; Третьякова А.А. Экологические права граждан по законодательству государств-членов Европейского Союза: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – С. 8; Малишева Н.Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – Киев, 1996. – С. 14; Jan H.J. European Environmental Law – London, 2002. – P. 23-24.; Johnson S.P., Corcelle G. The environmental Policy of the European Communities. – London, 1997. – P. 366.; McCrudden Ch. The Future of the EU Charter of Fundamental Rights. – New York, 2001.

институтларга жуда кенг урин ажратилган булса-да, ер ва ер ости ресурслари билан боғлиқ масалалар етарлича ёритиб берилмаган.

Экология соҳасидаги муносабатларни Экология кодекси воситасида тартибга солувчи давлатлардан яна бири Кот д'Ивуар Республикаси хисобланади. Кот д'Ивуар Республикасида 1996 йил 3 октябрда Атроф муҳит кодекси¹ қабул қилинган бўлиб, у ҳажман кичик, яъни 6 бўлим ва 113 моддадан ташкил топган. Кот д'Ивуар Атроф муҳит кодекси ўта оддий бўлиб, қисмларга ажратилмаган, балки тўғридан - тўғри бир канча бўлимлардан ташкил топган. Яъни, Кодекс асосий тушунчалар, унинг мақсад ва амал қилиш доираси (1-бўлим), муҳит (2-бўлим), умумий принциплар (3-бўлим), давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг мажбуриятлари (4-бўлим), жавобгарлик (5-бўлим), якуний қоидалар (6-бўлим)дан иборат.

Кот д'Ивуар Атроф муҳит кодексини ўрганиш асосида унинг қуйидаги ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

Биринчидан, кодекснинг асосий тушунчалар рўйхати жуда кенг. Хусусан, кодексда муҳит, инсон муҳити, табиий муҳит, сув ресурслари, ҳаво, пейзаж, ҳудуд, табиий ёдгорлик, экотизим, биотоп, биоценоз, экология, биологик хилма-хиллик, ифлосланиш, сув ресурсларининг ифлосланиши, атмосфера ёки ҳавонинг ифлосланиши, чегаравий ифлосланиш, муҳофаза остига олинган майдонлар, денгиз ҳудуди, муассасалар, углеводородлар, зарарлилик, чиқинди, хавфли чиқинди, кимёвий ўғит, табиий хавф-хатар, тезкор режа, ёнғин, чўлланиш, овлаш, балиқ тутиш, қўлга олиш, экологик фалокат сингари ҳам экология (табиий фан), ҳам экология ҳуқуқига оид ранг-баранг тушунчалар ўрин олган.

Иккинчидан, қонуннинг амал қилиш доирасида (4-модда) унинг шаҳарсозлик, қурилиш-иморатсозлик, саломатлик, гигиена, хавфсизлик ва жамоат тартибига оид қонунлар билан муносабати ҳақидаги қоидалар белгиланган бўлиб, унда мазкур кодекснинг юқоридаги қонунларга ҳалакит бермаслиги белгиланган. Шунингдек, гарчанд, ушбу кодекс ҳарбий фаолиятга татбиқ этилмаса-да, мазкур соҳа вакиллари ўз фаолиятларида табиатга гамхўрлик кўрсатишлари лозимлиги уқтирилган.

Учинчидан, кодексда бизнинг миллий қонунчилигимизда кўзда тутилмаган турли-туман нормалар мавжуд. Чунончи, ушбу қонунда атроф табиий муҳитга зарар келтириши мумкин бўлган маҳсулот ва

¹ Code de l'Environnement Republique de Cote D'Ivoire Loi n° 96-766 du 3 octobre 1996

фаолиятни реклама қилишнинг тақиқланиши (9-модда), энергиянинг хилма-хил турларидан фойдаланишни рағбатлантириш (7-модда), атроф табиий муҳитни ва аҳолини шовқин ва зарарли товушлар таъсиридан муҳофаза қилиш (29-32-моддалар) каби батафсил қондаларни кўзда тутувчи нормалар белгиланган.

Тўртинчидан, табиий объектларнинг мақоми кодекснинг алоҳида бўлимларида эмас, балки “Муҳит” деб номланган 2-бўлимнинг турли моддаларида ўз аксини топган. Ушбу бўлим тупрок ва ер қаъри (1-боб, 10-12-моддалар), сув ресурслари ва денгиз суви (2-боб, 13-15-моддалар), биологик хилма-хиллик (3-боб, 16-20-моддалар) каби боблардан ташкил топган. Кўриб турганимиздек, мазкур бўлимда барча табиий объектлар қамраб олинмаган, чунончи, атмосфера, ўрмон, ўсимлик ва хайвонот дунёси объектлари ҳуқуқий мақоми белгилаб берилмаган.

Бешинчидан, инсонларнинг барқарор, мувозанатли ва соғлом муҳитда яшашга бўлган ҳуқуқлари кафолатланган (33-модда); атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича миллий сиёсатни шакллантириш давлат зиммасига юкланган (34-модда).

Олтинчидан, Кот д’Ивуар Атроф муҳит кодексининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири унда бу соҳадаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик масаласи ҳам шу кодекснинг ўзида ҳал этилган. Аксарият мамлакатлар, шу жумладан, Ўзбекистон қонунчилигида ҳам экологик ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик экологияга оид қонунларда эмас, балки алоҳида кодексларда белгиланган. Мазкур кодекснинг жавобгарликка бағишланган 5-бўлими икки бобдан ташкил топган. Унинг биринчи боби умумий тақиқлар, иккинчи боби жинсий жавобгарликка бағишланган. Шунингдек, Кот д’Ивуар Атроф муҳит кодексига экологик ҳуқуқбузарликлар учун анча оғир жавобгарлик чоралари кўзда тутилган. Ушбу кодекснинг жавобгарликка оид нормаларини таҳлил қилиш унда 1.000.000.000 франк жарима солишгача бўлган иктисодий жазо турлари белгиланганлигини кўрсатади.

Швеция жаҳонда экологик қонунчиликни кодификациялаш бўйича муайян тажрибага эга. Хусусан, Швецияда Атроф муҳит кодекси 1999 йил 1 январдан кучга кирган. У швед мутахассислари томонидан атроф табиий муҳит тўғрисидаги қонунчилик доирасини чекланган даражада белгилаб берадиган яхлит ҳужжат сифатида тавсифланади. Кодекс бир катор ордонанс (қарор)лар ва уларга

мувофик чиқарилган йўриқномалар билан биргаликда амал қилади. Кодекснинг чекланганлиги шунда намоён бўладики, у умумий қоидага кўра, турли ҳаракатларнинг йўл қўйиладиган доирасини белгилаб бермайди ҳамда турли манфаатларни батафсил тартибга солмайди¹. Кодексдаги қоидалар Ҳукуматнинг атроф табиий муҳит соҳасидаги марказий органлари, хусусан Атроф муҳит муҳофазаси бўйича Швед Агентлиги ва Кимёвий моддалар бўйича Миллий инспекция ҳужжатлари билан янада муайянлаштирилади. Атроф табиий муҳит учун хавфли бўлган фаолият турларини амалга ошириш учун атроф табиий муҳит бўйича судлардан (environmental courts) ёхуд маҳаллий маъмурий кенгашлардан рухсатнома олиши талаб этилади, шунингдек аксарият корхона, муассаса ва ташкилотлар ташкил этилиш олдида Ҳукумат томонидан тасдиқланиши лозим бўлади. Ҳар бир маъмурий бирликдаги назорат ҳокимиятида ҳам инсонлар саломатлигини муҳофаза қилиш ва атроф табиий муҳитни зарар ва салбий таъсирдан ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу ҳужжатнинг ҳуқуқий тартибга солиш доираси анча кенглиги билан тавсифланади. Унга атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан бир қаторда табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича нормалар ҳам қамраб олинган. Бундан ташқари, Кодексга аҳолининг санитария-эпидемиологик хотиржамлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган қоидалар ҳам киритилган. Кодекс у қабул қилингунга қадар амалда бўлган ҳамда у қабул қилиниши билан ўз кучини йўқотган 15 та марказий қонунни ўзида мужассамлаштирди. Улар табиий ресурслар; атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш; чиқиндиларни сувга оқизиш; қишлоқ хўжалиги ерлари бошқаруви; жамоавий санитария-гигиена қайта ишлаш; соғлиқни муҳофаза қилиш; сув; пестицидлар (ўрмон ерларига қўлланиладиган); кимёвий маҳсулотлар; атроф табиий муҳитга зарар етказиш; табиатни муҳофаза қилиш; биологик пестицидлар (дастлабки тестдан ўтказиш); генетик модификациялашган организмлар; флора ва фауна тўғрисидаги қонунлардан иборат эди². Табиийки, ушбу қонунларни ҳуқуқий тартибга солиш доираси Кодекс матнида ўз аксини топиши лозим эди. Шунга мувофиқ, Кодекс ўзида жуда кенг доирадаги фаолият кўламини: индивидуал оқава тизимидан бошлаб, аэропорт, иссиқлик электростанциялари ва целлюз саноати қамраб олади.

¹ The Swedish Environmental Code. A resume of the text of the Swedish Environmental Code // www.sweden.gov.se

² Duncr K. The Environmental Code // Swedish Environmental Protection Agency 8 June 2004

Айни дамда таъкидлаш лозимки, Франция Атроф муҳит кодекси сингари Швеция Атроф муҳит кодексида ҳам тоғ-кон ҳуқуқи нормалари тизимлаштирилмаган: ушбу муносабатларга “Муайян торф конлари (қазилмалар) тўғрисида”ги (1985), “Фойдали қазилмалар тўғрисида”ги (1991) ва “Табиий газ тўғрисида”ги (2000) қонунлар билан тартибга солинади. Ўрмон қонунчилиги ҳам мустақил ҳуқуқ тармоғини ташкил этади. Шунингдек, кодификациялаш жараёнида “Континентал шельф тўғрисида”ги (1966) қонун ҳам ўз кучини сақлаб қолган.

Ушбу Кодекс билан тартибга солинадиган муносабатларнинг хилма-хиллиги унинг тузилишини белгилаб беради: кодекс 500 модда атрофидаги салмоқли моддаларни (параграф) камраб олган 33 бобдан иборат 7 қисмдан ташкил топган¹. Атроф муҳит кодексида қайд этилганидек, унинг қондалари бошқа қонунчилик билан тартибга солинадиган, бироқ атроф табиий муҳит ва инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатадиган фаолият, ҳаракат ва тадбирларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Шунга кўра, кодекс қондалари бошқа қонунчилик ҳужжатлари нормалари билан биргаликда қўлланилиши мумкин деган хулосага келиш мумкин.

Кодексда авваламбор, унинг мақсад ва вазифалари белгиланган. Кодекснинг мақсади унинг 1-моддасига мувофиқ, ҳозирги ва келгуси авлодлар учун соғлом ва тоза атроф табиий муҳитни таъминловчи барқарор ривожланишни қўллаб-қувватлашдан иборат. Бундай ривожланиш “табиатнинг муҳофазага муҳтожлиги ҳамда бизнинг табиатни қайта тиклаш ва ундан фойдаланишга бўлган ҳуқуқимиз табиий ресурслардан оқилона ва ваколатли бошқарув борасидаги мажбуриятлар тарзидаги оқибат келтириб чиқариши”ни ҳисобга олади.

Шундай қилиб, Кодекс қуйидагиларни таъминлаш учун қўлланилиши лозим: а) инсонлар саломатлиги ва атроф табиий муҳит табиатнинг ифлосланиши ёки унеча бошқача усулда таъсир кўрсатишдан келиб чиқувчи зарар ва зиёндан муҳофаза қилинилиши лозим; б) қимматли табиий ва маданий атроф муҳит муҳофаза қилинади ва асраб-авайланади; в) биологик хилма-хиллик муҳофаза қилинади; г) ер, сув ва атроф табиий муҳитдан фойдаланиш экологик, ижтимоий, маданий ва иқтисодий муносабатларни узоқ муддатли, истиқболли ва мақбул бошқарувни таъминлаши керак; д) табиий

¹ Моддалар кетма-кетлик бўйича номланмаган ҳар бир бобда рақамлаш янгитдан бошланган

жараёнларни сақлаш ва қайта тиклаш нуқтаи назаридан хом ашё, модда ва энергиялардан қайта фойдаланиш, уларни муомалага қайтариш ва бошқача бошқарув рағбатлантирилади. Мухими, кўрсатилган мақсад ва вазифалар Кодекснинг барча қоидаларида ўз аксини топади. Яъни, Кодекс нормалари унинг мақсадига тез ва самарали эришиш қулай бўлган тартибда татбиқ этилиши лозим.

Кейинчалик Кодекснинг биринчи қисмида (1-6-боблар) “Кўриб чиқишнинг умумий қоидалари” урин олган бўлиб, улар муайян фаолият ёки уни режалаштириш билан банд бўлган шахсларни йўл қўйиш, рухсат бериш, тасдиқлаш ва озод этиш билан боғлиқ ишни кўриб чиқишига тааллуқли.

Кўриб чиқишнинг умумий қоидаларига ҳамиша риоя этилиши ва Кодекс қоидалари татбиқ этиладиган барча фаолият ҳамда чоратадбирларга – масалан, ерни қайта ишлаш, кимёвий материаллар билан муомала қилиш, иншоот ва қурилмалар барпо этиш, атроф табиий муҳит учун хавfli бўлган фаолият турлари ва шу кабиларга нисбатан қўлланилиши даркор. Бироқ, кўриб чиқиш қоидалари дам олиш ёки турар жой танлаш каби унча катта аҳамият касб этмайдиган ҳолатларга нисбатан қўлланилмайди.

Кўриб чиқишнинг умумий қоидалари бир неча фундаментлар принципларни камраб олади:

1) исботлаш мажбурияти принципи – у ёки бу фаолиятни режалаштираётган ёки амалга ошираётган шахс Кодекснинг “Умумий қоидалар”га бағишланган 2-бобидан келиб чиқувчи мажбуриятларга риоя этилганлигини исботлаши шартлигини назарда тутди;

2) махсус билим талаб этилиши принципи – унга мувофиқ, муайян фаолиятни амалга оширувчи шахс фаолият ҳажми ва тавсифидан келиб чиқувчи зарур билимга эга бўлиши лозим;

3) эҳтиёткорлик принципи – Кодексдаги фундаментал асосий қоидалардан бири бўлиб, зарар ёки зиён стқазиш таваккалчилиги инсон саломатлиги ва атроф табиий муҳитга салбий таъсирнинг олдини олиш ёки уни бартараф этиш бўйича зарур чораларни кўриш мажбуриятини келтириб чиқаришини билдиради;

4) мавжуд технологиялардан энг яхши ва мақбулини қўллаш принципи;

5) “ифлослантирувчи тўлайди” принципи;

6) муносиб жойлаштириш принципи – фаолият амалга оширилиши мўлжалланаётган ҳудуднинг Кодекснинг ер ва сувни

бошқаришга тааллуқли мақсади ва қондаларига мос келиши лозимлигини англатади;

7) ресурслар ва экологик циклни бошқариш принципи, унга мувофиқ, ишлаб чиқариш жараёни хом-ашё ва энергиядан самарали фойдаланиш ҳамда истеъмол ва чиқиндини камайтиришни таъминлайдиган тартибда амалга оширилиши лозим;

8) маҳсулот танлаш принципи, унга биноан, инсон саломатлиги ва атроф табиий муҳит ҳолати учун хавф соладиган кимёвий маҳсулотлар сотиш ёки ишлатишдан тийилиш даркор;

9) оқилоналик принципи – барча баҳолаш қондалари фойда ва зарар нуктаи назаридан қўлланилиши лозим¹.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини самарали назорат қилиш мақсадида “олдини олиш қондаси” қўлланилади. У хўжалик юритувчи субъект томонидан муайян фаолият тури ёки тадбири натижасида атроф табиий муҳитга салмоқли зарар етказса, гарчанд ушбу Кодексга мувофиқ барча эҳтиёт чоралари қўрилган бўлсада, бундай фаолият қоида тарикасида тўхтатилишини англатади. Олдини олиш қондаси ушбу Кодексда белгиланган баҳолашнинг бошқа қондалари атроф табиий муҳитни хавфли ишлаб чиқариш ва тадбирлардан муносиб муҳофаза қилинишини таъминлаш учун етарли бўлмаса қўлланилиши лозим.

Ушбу норма доирасида шунингдек, ер бошқарувини тартибга солувчи қондалар белгиланган бўлиб, у жамият ривожланиши манфаатларига хизмат қилувчи ҳудудларни белгилашга қаратилган. Кодекс қондалари тааллуқли бўлган бундай манфаатлар уларга зид бўладиган ҳар қандай ўзгаришлардан муҳофаза қилиниши лозим.

Ер бошқарувига оид қондалар уларни сақлаш ҳамда фойдаланишдаги манфаатларни фарқлайди. Унга биноан, сақлаш манфаатидаги ҳудудлар сирасига йирик бузилмаган ерлар, экологик нуктаи назардан таъсирчан бўлган, алоҳида табиий ва маданий қимматга эга бўлган, рекреациявий мақсадлар учун аҳамиятли бўлган ҳудудлар кирази ва улар ҳар қандай таъсирдан алоҳида муҳофаза қилинади. Фойдаланиш нуктаи назаридан манфаатлар устувор бўлган ҳудудлар жумласига кишлоқ ва ўрмон хўжалиги, кийикчилик, балиқчилик ва балиқ овлашга мўлжалланган, фойдали қазилмалар

¹ Игнатьева И.А. Теория и практика систематизации экологического законодательства России. Монография. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – С. 304-305.

қонлари бўлган, умумий муҳофаза мақсадида фойдаланиладиган ҳудудлар киреди.

Муайян ҳудудларда юқорида кўрсатилган сақлаш ва фойдаланиш бўйича манфаатлар Ҳукумат томонидан миллий манфаат сифатида алоҳида эълон қилинади, бу ушбу ҳудудларда муҳофаза ёки фойдаланиш манфаатлари янада кучлироқ химоя қилинишини англатади. Муайян географик ҳудудларда ўта муҳим бўлган табиий ёки маданий қимматликлар учрайдикки, улар Кодексда миллий манфаатлар сифатида алоҳида тилга олинади. Ушбу жойларда миллий манфаатлар қадрини камайтириши мумкин бўлган қурилиш ишлари амалга оширилмайди. Уларга жумладан, оммавий дам олиш ва туризм учун мўлжалланган ҳудудлар; антропоген таъсирга учрамаган соҳил, қирғоқлар; тоғли ҳудудлар; гидроэнергетика мақсадида фойдаланилиши мумкин бўлмаган дарёлар ва Стокгольм миллий шаҳар парки киреди.

Швеция Атроф муҳит кодексига атроф табиий муҳитнинг мавжуд ёки эҳтимолий муаммоларини ҳал этиш мақсадида қабул қилинадиган атроф табиий муҳит сифати (EQSS) алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Ушбу стандартлар географик ҳудуддаги ер, сув, ҳаво ёки бошқа атроф табиий муҳит элементларига нисбатан атроф табиий муҳитнинг минимал стандартларини белгилаб беради. Бошқача айтганда, стандартлар чиқиндиларни чиқаришнинг йўл қўйиладиган даражасини белгиламайди, балки тегишли ҳудудда атроф табиий муҳитнинг сифати қай даражада бўлиши лозимлигини ўрнатади. Атроф табиий муҳит сифати атроф табиий муҳитнинг ифлослантириш ёки бошқача турдаги, жумладан шовкин таъсиридаги муайян ҳолатида ифодаланади. Стандартлар илмий мезонлар асосида атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши ёки бошқача таъсир этиш даражасини белгилаб беради.

Швеция Ҳукумати атроф табиий муҳит сифатига тааллуқли қондаларни чиқаради. Ушбу стандартлар руҳсатнома бериш, назоратни амалга ошириш ёки регламент қабул қилиш чоғида марказий ва маҳаллий ҳокимият учун мажбурий ҳисобланади. Бу режалаштириш стандартларга риоя этишни енгиллаштирадиган тарзда амалга оширилиши лозимлигини англатади.

Атроф табиий муҳит стандартларидан бирортасига эришилмай қолган тақдирда Ҳукумат чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқишга қарор қилиши мумкин. Маҳаллий ҳокимият томонидан

тайёрланадиган чора-тадбирлар дастури маҳаллий кенгашлар томонидан қабул қилиниши лозим. Улар амалга оширилиши лозим бўлган аниқ чора-тадбирларни, унга маъсул бўлган шахсларни ҳамда стандартларга эришишнинг муддатларини белгилаб беради.

Швеция Атроф муҳит кодексининг иккинчи қисми (7-8-боблар) табиат (ундаги тор маънода тушунишда – муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ва объектлар)ни муҳофаза қилишга қаратилган. Бунда ҳудудларни муҳофаза қилиш масалалари хусусий ерларга ва алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларга нисбатан ҳуқуқларни амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳал қилинади.

Фуқароларнинг ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи Швеция конституциявий ҳужжатларида ўз аксини топган бўлиб, Атроф муҳит кодекси билан тартибга солинмаган. Бироқ, Кодекс ушбу ҳуқуқни амалга оширишнинг умумий қоидаларини белгилайди: хусусий ерга эгалик қилаётган ёхуд қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланаётган ҳар қандай шахс зарар ғамхўрлик ва оқилоналик чораларини кўриши лозим. Ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқидан атроф табиий муҳитга зарар етказадиган тарзда фойдаланиш мумкин эмас. Ушбу қоида ернинг мулкдори ким бўлишидан қатъий назар татбиқ этилади.

Хусусий ерларда бўлиш ҳуқуқи асосан одат ҳуқуқи билан тартибга солинади ҳамда қуйидаги ҳаракатларни қамраб олади: сайр қилиш, велосипед ҳайдаш, бирор бир бошқа транспорт воситасида юриш, чанғида учиш, экинлар, ўрмон ўсимликлари ёки бошқа таъсирчан ерларга зарар етказмаслик шарти билан қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларда бўлиш (бирок бу хусусий мулкка руҳсатсиз, бостириб кириш ёки хусусий мулкдан фойдаланишга қаршилик қилиш билан боғлиқ бўлмаслиги лозим); ёввойи резавор мевалар, гуллар, кўзикаринлар қуриб қолган ёки ерга тушган дарахт шох-шаббалари ва новдаларини йиғиш; қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ҳамда ҳар қандай турар жойдан узоқда бўлган ерларда бир ёки икки кунга чодир ўрнатиш; ўта юкори эхтиёткорлик чораларини кўрган ҳолда ҳамда атроф муҳит ва қоялар зарар кўрмаслиги шарти билан гулхан ёқиш; соҳилга чиқиш, вақтинчалик причалга боғлаш ва чўмилиш, уй олди участкаларда ёхуд қуш ёки тюленларни муҳофаза қилиш мақсадида кириш таъқиқланган ҳудудлар, бундан мустасно.

Миллий парклар ва кўриқхоналар, табиат ёдгорликлари, ҳайвон ва ўсимлик дунёси объектлари яшаш жойларига нисбатан талаблар алоҳида нормаларда мустақкамланган. Эътиборли жиҳати шундаки, Швеция Атроф муҳит кодексида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар маданий фонднинг муҳофаза қилинадиган объектлари жойлашган ҳудудлар билан биргаликда берилган. Ушбу қисмдан шунингдек, соҳилбўйи минтақасини, ҳайвон ва ўсимлик дунёси турларини муҳофаза қилиш бўйича нормалар ҳам ўрин олган.

Швеция Атроф муҳит кодексининг учинчи қисми (9-15-боблар) атроф табиий муҳит учун хавфли, сувни ифлослантириш, инсонлар саломатлиги учун зарарли бўлган фаолият турларига нисбатан махсус шартларга бағишланган. Мазкур қисмда ифлосланган ҳудуддан фойдаланиш талаблари; фаолият турларини амалга оширишда сувдан фойдаланиш; очик конлар, кишлоқ хўжалиги ва бошқа фаолият турларига нисбатан талаблар белгиланган. Бундан ташқари, Кодекснинг ушбу қисмига ген инженерияси, кимёвий маҳсулотлар ва биотехник организмлар, чиқиндилар ва ишлаб чиқарувчиларнинг жавобгарлигига тааллуқли алоҳида боблар киритилган.

Атроф муҳит кодексининг тўртинчи қисми (16-25-боблар) суд ишлари ва масалаларини кўриб чиқишга оид қоидаларни тартибга солади. Унда суд ишлари ва масалаларини кўриб чиқишнинг умумий қоидалари; Ҳукуматга тегишлилик; устидан шикоят қилинган қарор ва бошқа ҳужжатларнинг Ҳукумат томонидан қайта кўриб чиқилиши; маъмурий органлар ва муниципалитет томонидан ишнинг кўриб чиқилиши; судлар, атроф муҳит бўйича судлар суд амалиёти, ушбу судларга ариза бериш тартиби, Атроф муҳит бўйича Бош суд ва Олий судда иш юритиш, ушбу суд ҳужжатларининг юридик кучи ва рухсатномаларни қайта кўриб чиқиш тартиби, суд харажатларини ва чикимлари тўғрисидаги қоидалар ўз аксини топган.

Швеция Атроф муҳит кодексининг бешинчи қисми (26-28-боблар) назорат тўғрисидаги қоидаларни мужассам этган бўлиб, ундан назоратни амалга оширишнинг умумий тартиби, тегишли органларни мукофотлаш, сарф-харажатлар, мазкур органларнинг ўз ваколатларини амалга ошириш тартиби каби масалалар ўрин олган.

Швеция Атроф муҳит кодексининг олтинчи қисми (29-30-боблар) ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликка бағишланган. Унда атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг аниқ таркиби шакллантирилган,

хуқукбузарликлар учун жазо тайинлаш, мусодара қилиш, санкция қўллаш шартлари, атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатганлик учун бож ва тўловлар (environmental sanction charge) ундириш тартиби белгиланган.

Атроф муҳит кодексининг еттинчи қисми (31-33-боблар) атроф табиий муҳитга етказилган муайян тоифадаги зарарларни компенсация қилиш ва бошқача талабларни белгилаш каби масалаларни ҳал қилишга қаратилган. Хусусан, унда қопланиши лозим бўлган зарар турлари сифатида сув ҳавзаси, ер ости гурунт сувларининг ифлосланиши ва улар даражасининг ўзгариши, ҳаво ва ернинг ифлосланиши, шовқин, тебраниш ва бошқа шу сингари таъсир турлари кириши кўрсатилган. Зарарни қоплаш бўйича жавобгарликка фаолияти атроф табиий муҳитга зарар етказган ёки бундай фаолиятни амалга оширишга шароит яратиб берган шахслар, хусусан тегишли ер участкасида фаолият юритаётган ер мулкдори ёки ижарачиси тортилади.

Ушбу қисмнинг хулоса қисмида атроф табиий муҳитга зарар етказиш ҳамда атроф табиий муҳитни қайта тиклаш бўйича фаолиятни суғурта қилиш масаласи кўриб чиқилган ҳамда суғурталаш тартиби белгиланган. Ушбу муносабатларнинг бир қисмини тартибга солиш бўйича ваколатлар Ҳукуматга берилган бўлиб, у ваколати доирасида муайян қондалар чиқаришга ҳақли.

Мухтасар айтганда, Швециянинг Атроф муҳит кодекси атроф табиий муҳитга таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг кенг доирасини қамраб олади. У фақатгина атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатларни қамраб олиш билан чекланмаган, табиатдан фойдаланишнинг кўпгина масалаларини ҳам қамраб олган. Ушбу ҳужжатнинг ўзига хослиги шундаки, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги учун аъъанавий равишда санитария-гигиена қонунчилигига киритилган нормалар унда экологик қонунчилик таркибига киритилган, шунингдек жамиятнинг табиатга таъсири масаласи ҳам тартибга солинган. Швециянинг Атроф муҳит кодексидаги экологик қонунчилик принциплари, табиий ресурсларга нисбатан хусусий мулкчилик, экологик хуқукбузарликлар учун жавобгарлик, экологик низоларни судда кўриш билан боғлиқ нормаларидан миллий экологик қонунчилигимизни кодификациялаш борасидаги ишларни ташкил этишда фойдаланиш мумкин.

Юкоридагилар билан бир каторда ушбу Кодексда гарчанд умумий тарзда баён этилган бўлсада, тўғридан тўғри ва бевосита амал қилувчи нормаларнинг ўрни ҳам салмоқлидир. Бирок уларнинг бажарилиши мажбурийлиги жавобгарликнинг аниқ механизми белгиланганилиги билан таъминланади. Айниқса, жавобгарлик чораларининг Кодекснинг ўзида белгиланганлиги, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга ҳавола қилинмаслиги ушбу ҳужжатнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни таъминлаш нуктаи назаридан ўта самарали қилади¹.

¹ Сафаров Ж.И. Хорижий мамлакатлар экологик қонунчилиги таҳлили (Швеция Атроф муҳит кодекси мисолида) // ТДЮИ Ахборотномаси – Тошкент, 2010 – №5. – Б. 106-109.

11-БОБ. МДҲ ДАВЛАТЛАРИ ЭКОЛОГИК ҚОНУНЧИЛИГИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

МДҲ мамлакатлари ичида Қозоғистон Республикаси биринчилардан бўлиб, Экология кодексини қабул қилди (2007 йил 9 январь); Россия Федерациясида Экология кодексининг концепцияси оммавий эълон қилинди (2007 йил 8 октябрь); Беларусь Республикасида Экология кодекси концепцияси расман Вазирлар Кенгаши қарори билан тасдиқланди (2005 йил 16 декабрь); Украинада Экология кодекси лойиҳаси Радада муҳокама қилинган² (2004 йил 14 май). Ҳозирча Экология кодексини қабул қилган охириги давлат Татаристон Республикаси бўлиб, унинг Экология кодекси 2008 йил 15 декабрда қабул қилиниб, 2009 йил 15 январдан амалга киритилган.

Россия Федерацияси. Россия Федерациясининг 1998 йил 22 майда қабул қилинган “Саноат ва истеъмол чиқиндилари тўғрисида”ги қонуни 31 та моддадан иборат бўлиб, бу моддалар 8 та бобда акс эттирилган. Хусусан, “Умумий тушунчалар” деб номланган 1-бобда саноат ва истеъмол чиқиндиси, хавфли чиқинди, чиқиндиларни саклаш ва бошқа тушунчалар берилган. 2-бобда давлат ва федерал субъектларини, ўз-ўзини бошқариш маҳаллий органларини чиқиндилар билан боғлиқ ваколатлари белгиланган. 3-бобда чиқиндилар билан муомала қилишга қўйиладиган умумий талаблар акс эттирилган. Чиқиндилар билан муомала қилишда меъёрлаш, давлат ҳисобини юритиш масалалари 4-бобда кўрсатилган. Иқтисодий тартибга солиш 5-бобда акс эттирилган бўлиб, дастурлаш, чиқиндини жойлаштириганлик учун ҳақ тўлаш масалалари мустаҳкамланган. 6-бобда Назорат талаблари кўрсатилган, 7-боб чиқиндилар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик масалаларини ўрнатади. 8 яқунловчи бобда қонуннинг юридик кучи тавсифи бериб ўтилган.

Россия Федерациясининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонуни 8 боб 38 моддадан иборат бўлиб, таҳлил қилинганда бу қонунда давлат экологик экспертизаси комиссия таркибида

¹ Беларусь Республикасида Экология кодекси концепцияси матни Беларусь Республикасининг миллий ҳуқуқий интернет порталида жойлаштирилган: pravo.by/veonpr/text.asp?start=1&RN=C20501460.

² Экология кодексини қабул қилиш зарурлиги депутатлар томонидан тан олинди, тақдим этилган кодекс лойиҳаси бир хатор жиддий қўшимча ва ўзгартiriшлар билан тўлдириш учун қайтарилган.

ўтказилиши ва комиссиянинг ҳуқуқ. мажбуриятлари алоҳида кўрсатиб берилган. Шунингдек, жамоат экологик экспертизасини ўтказиш шартлари ва тартиби мустаҳкамланган. Республикамиз қонунида ҳам жамоат экологик экспертизасини ўтказиш шартлари ва тартиби белгилаб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Россия Федерациясининг “Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари тўғрисида”ги 1995 йил 15 февраль, “Даволаш ресурслари, соғломлаштириш-даволаш масканлари ва курортлари тўғрисида”ги 1995 йил 27 январ, “Байкал кўлини муҳофазалаш тўғрисида”ги 1999 йил 1 май қонунлари табиий комплекслардан фойдаланиш ва муҳофазалашга қаратилган. Россия Федерациясининг “Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари тўғрисида”ги қонуни 12 бўлим 38 та моддадан иборат.

“Табиий даволаш ресурслари, соғломлаштириш-даволаш масканлари ва курортлари тўғрисида”ги қонуни 9 та боб 22 моддадан иборат бўлиб, унда табиий даволаш ресурслари, соғломлаштириш-даволаш масканлари ва курортлар тушунчаси, ҳудудларни соғломлаштириш-даволаш маскани ва курорт деб топиш тартиби ва бошқа масалалар акс этган.

“Байкал кўлини муҳофазалаш тўғрисида”ги қонуни 4-боб 26 моддадан иборат бўлиб, қонунда Байкал табиий ҳудудини экологик зоналаштириш, Байкал табиий ҳудуди чегаралари, Байкал табиий ҳудудини муҳофазалаш режими, Байкал табиий ҳудудида фаол янтарларини чегаралаш ёки тақиқлаш тартиби, Байкал кўли сув режими, Байкал табиий ҳудудида анъанавий табиатдан фойдаланиш ҳақида, шунингдек, Байкал кўли экологик тизимига зарарли таъсир этишни белгиланган меъёрлари ва бошқа масалалар акс этган.

Россия Федерациясининг 2001 йил 28 сентябрда қабул қилинган Ер кодекси 103 модда 18 та бобдан иборат. Россия Федерациясида сўнгги йилларда олиб борилган ер ислохотлари натижасида давлатни ерга нисбатан монополь мулк ҳуқуқи бекор қилинди. Федерал Конституциянинг 9-моддаси 2 банди ва Фуқаролик кодексининг 209-217 моддаларига мувофиқ Россияда ерга нисбатан фуқаролар ва юридик шахсларнинг хусусий мулки, давлат (федерал ва Федерация субъектлари) мулки, муниципал мулк ва бошқа мулк шакллари белгиланган. Россия ер қонунчилигига мувофиқ, фуқаролар ер участкасини нафақат яқка мулкдори бўлишлари мумкин, балки, ер участкасига умумий улушли (ҳар бир мулкдорни улушини аниқлаган

ҳолда) ва биргаликда (мулк улуши аниқланмай) мулкдорлик қилишлари ҳам мумкин¹.

Ерга нисбатан федерал мулкчилик билан бирга Россия федерациясининг 89 та субъектларини - Россия Федерацияси таркибига кирувчи 21 та республика, 6 та ўлка, 49 область, федерал аҳамиятга эга бўлган ва Россия Федерацияси субъекти автоном область ҳуқуқий мақоми берилган – Москва ва Санкт-Петербург шаҳарлари ва 10 та автоном оқурглари ерга нисбатан мулк ҳуқуқи мавжуд.

Россия Федерациясида ер ҳаракати(олди-сотти, ҳада ва б.к.)га оид муносабатларини тартибга солишда ер ҳуқуқи нормалари билан бирга фуқаролик ҳуқуқи нормалари ҳам қўлланиши мумкин². Бироқ, ҳар доим ҳам фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланавермайди. Чунки, ҳар қандай ер участкаси ҳам оддий товар муомласини объекти сифатида олди-сотти қилинавермайди. Масалан, табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига мўлжалланган ер участкалари, федерал мулкчилик белгиланган умумий фойдаланишдаги ер участкалари хусусий мулкка сотилиши мумкин эмас. Шунингдек, қонунчилик ерга нисбатан хусусий мулкчиликни жорий этар экан маълум чеклов ва тартибларни ҳам белгилайди. Хусусан, мулкчилигидан қатъий назар кишлоқ хўжалик мақсадларига мўлжалланган ер участкаларидан мақсадли фойдаланишни талаб этади ва бу ер участкаларидан фойдаланиш мақсадини ўзгартиришга қатъий тартибда ваколатли давлат ижро органларини қарори асосида йўл қўйилади. Бундан кўринадики, ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи жорий этилса-да, ер мулкдорини ерни тасарруф этиш ва фойдаланиш ҳуқуқини чекловчи қоидалар жамият, давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда ўрнатилган.

Россия Федерацияси Ер кодексининг 15-моддасида фуқароларнинг ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқига қуйидагича таъриф берилган “ер қонунчилигида ўрнатилган шартларга риоя этган ҳолда ер участкасини эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш”. Ер қонунчилиги ер участкаларини хусусийлаштиришни қуйидаги тартибини кўзда тутаяди: колхоз ва совхозларни қайта ташкил этишда

¹ Ерофеев Б.В. Виды и формы земельной собственности // Ерофеев Б.В. Земельное право. – Москва ФОРУМ-ИНФРА, 2005., С-68

² Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 3-моддасида ва Фуқаролик кодексининг 2-моддасида ҳам шундай қоида кўзда тутилади.

деҳкон (фермер) хўжаликларини юритиш учун тақдим этилган ер участкаларини хусусийлаштириш; фуқароларга яқка тартибда уй-жой куриш, боғдорчилик, дала ховли ва ёрдамчи хўжалик юритиш мақсадида фойдаланишга берилган ер участкаларини хусусийлаштириш; давлат ва муниципал корхоналарини хусусийлаштиришда ер участкаларини хусусийлаштириш.

1992 йил 23 декабрдаги Федерал қонун “Россия Федерацияси фуқароларини яқка тартибда уй-жой куриш, боғдорчилик, дала ховли ва ёрдамчи хўжалик юритишлари учун ер участкасини хусусийлаштириш ва сотиб олиш ҳуқуқи тўғрисида”ги қонун қайси мақсадлар учун ер участкаси хусусий мулкка берилиши мумкинлигини белгилаб берди. Россия ер қонунчилиги хусусида шунини айтиш мумкинки, РФда мутлоқ (чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган) ер мулкдорлари йўқ, уларнинг ҳуқуқлари давлат ва жамият манфаатлари йўлида чекланади.

Россия Федерациясининг 1995 йили 18 октябрда қабул қилган Сув кодекси Умумий ва Махсус қисмдан иборат бўлиб, 6 бўлим, 16 та боб, 148 та моддадан ташкил топган. Россия Сув кодексида сув, сувлар, ер ости ва ер усти сувлари, сув ресурси, сув объекти, сув фонди, акватория, оқар сувлар ва бошқа тегишли тушунчалар бериб ўтилган.

Икки давлатнинг сув қонунчилиги таҳлил этилганда Ўзбекистон Республикаси сув қонунчилигини такомиллаштирига доир қуйидаги таклифни билдирамиз: Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунида сув, сувлар, ер ости ва ер усти сувлари, сув ресурси тушунчаларини белгилаш; сувни фойдаланишга беришда лицензия бериш ва шартномалар тузиш тартибини ўрнатиш мақсадга мувофиқ.

Россия Федерациясининг “Ҳайвонот дунёси тўғрисида”ги қонунини 10 та боб 61 та моддадан иборат. Ушбу қонунда ҳавонот дунёсига доир тушунчалар берилган, шунингдек, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг қоидалари бериб ўтилган. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳайвонот дунёсинини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунини қиёслаш йўли билан таҳлил этганда республика қонунида ҳайвонот дунёси, ҳайвонот дунёси объекти, ҳайвонот дунёсининг биологик хилма хиллиги, ҳайвонот дунёсининг генетик ресурслари каби

тушунчаларни ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланишда лицензиялаш тартибни тўғридан тўғри кўрсатиш лозим.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Республикамизда “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар тўғрисида”, “Ер мелиорацияси тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни ҳосилдорлигини таъминлаш тўғрисида” ва “Ер тузиш тўғрисида” қонунларни қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

Қозоғистон Республикаси. МДХ мамлакатлари ичида Қозоғистон биринчи бўлиб 2007 йил 9 январда Экология кодекси қабул қилди. Экологик қонунчиликни тизимлаштириш нуктаи назаридан Қозоғистон Республикаси тажрибаси муҳим аҳамиятга эга, зотан у МДХ давлатлари орасида Экология кодексини қабул қилган илк давлат ҳисобланади. Қозоғистон Республикасининг 2007 йил 9 январдаги №212-111-сонли қонуни билан қабул қилинган Экология кодексини ишлаб чиқиш бўйича ишлар 2004 йилда бошланган бўлиб, шу йилда махсус кўмиталараро ишчи гуруҳ тузилган эди. Айнан ушбу ишчи гуруҳ томонидан экологик қонунчиликни ислоҳ этиш бўйича концепция ҳамда кодекснинг илк лойиҳаси тайёрланган эди. Бунда “халқаро ташкилотларнинг 20 та атрофида тавсиявий ва раҳбарий ҳужжатлари, 14 та халқаро конвенция, 30 га яқин ички ва бошқа мамлакатлар қонунлари ўрганилди”¹.

Қозоғистон Республикаси Экология кодекси² 9 бўлим, 47 боб ва 326 моддадан ташкил топган. У ўзида “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Экологик экспертиза тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунларни жамлаган. Таъкидлаш жоизки, кодификациялаш учун ҳужжатларни танлашда алоҳида изчиллик, кетма-кетлик кузатилмайди. Хусусан, Қозоғистон Экология кодексида кодификацияланмаган “Алоҳида муҳофаза этиладиган табiiй ҳудудлар тўғрисида”ги қонун ҳали ҳам амал қилмоқда. Шунга кўра, Экология кодексининг қабул қилиниши Қозоғистоннинг амалдаги экологик қонунчилиги ҳажмини салмоқли қисқартирмади. Бошқача айтганда, ҳозирда Қозоғистон Республикасида Экология кодекси билан бир қаторда Ер, Сув ва Ўрмон кодекслари ҳам бир қатор қонунлар амал қилмоқда.

Н.М.Кабълбеков таъкидлашича, Қозоғистон Экология кодексини ишлаб чиқиш 2004-2015 йилларга мўлжалланган

¹ «Казинформ» АА. 2006 йил 14 март // www.inform.kz

² Қозоғистон Республикаси Атроф муҳитни муҳофаза қилиш вазирлигининг расмий сайти: // <http://www.nature.kz/rw/strateg/ecologycode/>

Қозоғистон экологик хавфсизлик концепциясида тўғридан тўғри кўзда тутилган вазифалардан бири бўлиб, атроф табиий мухитни муҳофаза қилишга оид қонунчиликни тизимлаштиришни давом эттириш ҳамда уни эскирган ва бир-бирини такрорловчи нормалардан халос этишни ва ушбу соҳани ҳуқуқий тартибга солишдаги бўшлиқни тўлдиришни кўзда тутуди¹.

Қозоғистон Экология кодекси умумий (1-193-моддалар) ва махсус қисмлардан (194-326-моддалар) иборат 9 бўлим, 47 боб, 326 моддадан ташкил топган. Қозоғистон Экология кодекси умумий қоидалар (1-бўлим), атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни лицензиялаш, экологик меъёрлаш, атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш соҳасини техник тартибга солиш, атроф табиий мухитга таъсирни баҳолаш, экологик экспертиза, экологик рухсат бериш, экологик аудит (2-бўлим), атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни иқтисодий тартибга солиш (3-бўлим), экологик назорат (4-бўлим), экологик мониторинг ва кадастр (5-бўлим), фавқулудда экологик вазият ва экологик офат зоналари (6-бўлим), экологик таълим ва маориф, илмий тадқиқотлар ва атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик (7-бўлим), хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш соҳасида экологик талаблар (8-бўлим), экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ва экологик низоларни ҳал этишга (9-бўлим) оид нормалар мажмуидан ташкил топган.

Хусусан, унинг 1-моддасида биологик хилма-хиллик, биологик ресурслар, чиқиндилар турлари, уларни зарарсизлантириш, йўқ қилиш, кўмиш, жойлаштириш, қайта ишлаш, ҳисобга олиш, хавфли чиқинди, хавфсиз чиқинди, қулай атроф табиий мухит, атроф мухит, атроф табиий мухит эмиссияси, эмиссия квотаси, лимитлари, атроф табиий мухит сифати нормативлари, кўрсаткичлари, атроф мухитни муҳофаза қилиш, атроф мухитни муҳофаза қилиш соҳасида ваколатли давлат органлари, атроф мухитни ифлослантириш, ифлосланган атроф мухит участкалари, яшаш мухити, давлат экологик назорати, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари, радиоактив чиқиндилар, экспертиза объектларини амалга ошириш, оқова сувлар, сув объектлари, суюқ чиқиндилар, табиатдан фойдаланувчи, табиий

¹ Кабылбеков Н.М. Правовое регулирование охраны окружающей среды при добычи нефти и газа в Республике Казахстан // Недропользование и право. – Алматы, 2009. – С. 81.

объектлар, табиий ресурслар, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, уларни истеъмол қилиш, экологик таълим, экологик маданият, экологик аудит, экологик тизим, экологик хавф, экологик хавфсизлик, экологик хавфли объект, экологик бошқарув, экологик мониторинг, экологик меъёрлаш, экологик рухсат, экологик экспертиза, экологик тоза маҳсулот белгиси, экологик талаб, экологик белги, экологик таваккал, эмиссия нормативлари каби 69 та асосий тушунча мустаҳкамланган (уларнинг алфавит тартибида жойлаштирилмаганлиги, шубҳасиз, уларни қўллашни мушқуллаштиради).

ҚР ЭКда бевосита қўлланилган экологик қонунчилик тушунчаси 2-моддада ўз аксини топган: “Қозоғистон Республикаси экологик қонунчилиги Қозоғистон Республикаси Конституциясига асосланади ҳамда ушбу Кодекс ва Қозоғистон Республикасининг бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидан иборат”. Гувоҳи бўлганимиздек, ҚР ЭК экологик қонунчиликни кенг маънода тушунади ва унинг таркибига норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуини киритади.

Шунингдек, Экология кодекси ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги бошқа қонунлар билан қарама-қаршилик келиб чиққан тақдирда ЭК қоидалари қўлланилиши мустаҳкамланган (2-модда учинчи қисми). Қозоғистон Республикаси Экология кодекси 3-моддасида белгиланишича, “Қозоғистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, тиклаш ва сақлаш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳит ҳолатига таъсир кўрсатиш билан боғлиқ хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш жараёнида табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта тиклаш соҳасидаги муносабатлар”ни тартибга солади.

Ҳақиқатта эса, кодекс тартибга соладиган муносабатлар бу тахлитда кенг ҳажми билан тавсифлана олмайди. Зеро, ҚР ЭК 2,8-моддалари мазмунидан келиб чиқадиган бўлсақ, экологик қонунчилик тизимига мансуб қатор қонунлар ушбу ҳужжат доирасида қамраб олинмаган: “атроф табиий муҳит объектларини муҳофаза қилиш ва фойдаланиш, шунингдек, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар соҳасидаги муносабатларнинг ушбу Кодекс билан қамраб олинмаган қисми Қозоғистон Республикасининг махсус қонунлари билан тартибга солинади”.

Қозоғистон Республикаси барқарор ривожланишининг экологик асослари сифатида 1) давлатнинг инсон ҳаёти ва соғлиғи учун қулай

атроф табиий муҳитни таъминлаш бўйича мақсадларга эришиши; 2) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва биологик ранг-барангликни таъминлаш; 3) Республиканинг ўз табиий ресурсларини ишлаб чиқиш бўйича ҳуқуқларини амалга ошириш ва таъминлаш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитга таъсир этишга оид масалалар бўйича ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш; 4) ҳозирги ва келажак авлод эҳтиёжларини одилонан қаноатлантириш; 5) ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг барқарор андозаларини ривожлантириш; 6) экологик метёрашнинг атроф муҳит ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш шартларига мувофиқ бўлиши; 7) ҳар бир инсоннинг экологик ахборотга бўлган ҳуқуқи ҳамда жамоатчиликнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш масалаларини ҳал этишда жамоатчиликнинг ҳар томонлама иштирок этиш ҳуқуқига риоя этиш; 8) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг ошқоралигини таъминлаш; 9) Ер экотизимининг яхлитлиги ва унинг саломат ҳолатини қайта тиклаш, сақлаш, муҳофаза қилишни таъминлаш мақсадларида халқаро ҳамкорлик; 10) атроф табиий муҳитга етказилган зарар учун жавобгарликка оид халқаро ҳуқуқни ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш; 11) атроф табиий муҳитга тиклаб бўлмайдиган ёки жиддий зарар етказиш таҳдиди бўлган ҳолларда эҳтиёткорлик чораларини кўриш қабилар мустаҳкамланган (4-модда).

Таъкидлаш жоизки, Қозоғистон Республикаси Экология кодексида экологик қонунчилигининг асосий принциплари ҳам мустаҳкамланган: 1) Республиканинг барқарор ривожланишини таъминлаш; 2) экологик хавфсизликни таъминлаш; 3) экологик муносабатларни тартибга солишда экотизимли ёндашув; 4) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини давлат томонидан тартибга солиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви; 5) атроф муҳитнинг ифлосланиши ва унга ҳар қандай шаклда зарар етказишнинг олдини олиш бўйича огоҳлантирувчи чоралар кўришни мажбурийлиги; 6) Қозоғистон Республикаси экологик қонунчилигини бузганлик учун жавобгарликнинг муқаррарлиги; 7) атроф муҳитга етказилган зарарни қоплашнинг мажбурийлиги; 8) атроф табиий муҳитга таъсир этишнинг режаллиги ва рухсат берувчи тартибнинг ўрнатилиши; 9) табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитга таъсир

кўрсатишда энг макбул экологик тоза ва ресурсларни тежайдиган технологияларни қўллаш; 10) давлат органларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича давлат органларининг ўзаро муносабати, улар фаолиятининг ошкоралиги ва мувофиқлаштириш; 11) табиатдан фойдаланувчиларнинг атроф табиий муҳитни ифлослантиришнинг олдини олиш, пасайтириш ва бартараф этиш, чиқиндиларни камайтиришни рағбатлантириш; 12) экологик ахборотнинг очиклиги; 13) табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф муҳитга таъсир кўрсатишда миллий манфаатларнинг таъминланиши; 14) Республика экологик конунчилигини халқаро ҳуқуқ норма ва принципларига уйғунлаштириш; 15) режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа фаолиятнинг экологик хавфлилик презумпцияси ҳамда атроф табиий муҳитга ва аҳоли саломатлигини таъсир кўрсатиш уни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилишда баҳолашнинг мажбурийлиги (5-модда).

Қозоғистон Республикаси Экология кодексида атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ажратилган. Унга кўра, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида лицензиялаш, экологик меъёрлаш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини техник тартибга солиш, давлат экологик экспертизаси, экологик рұхсатнома бериш, давлат экологик назорати, атроф муҳитни муҳофаза қилишни иқтисодий тартибга солиш тизими, экологик тоза технологияларни жорий этишни рағбатлантириш, давлат экологик мониторинги, табиатдан фойдаланувчилар, ифлосланган атроф табиий муҳит участкалари ва манбаларини давлат ҳисобини юритиш, экологик таълим ва маърифат.

Табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви эса қуйидагилардан ташкил топади: табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасини давлат томонидан режалаштириш, табиий ресурслардан фойдаланиш, қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат назорати, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензия, рұхсатномалар бериш ва шартнома (контракт) тузиш, табиий ресурсларни қайта тиклашни ташкил этиш, ресурсларни тежайдиган технологияларни жорий этиш, табиий ресурслар мониторинги ва кадастрини юритиш, табиий ресурслардан фойдаланиш лимитларини ўрнатиш ва квоталарини тақсимлаш,

табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта тиклаш фаолиятини амалга ошираётган давлат юридик шахсларини бошқариш, табиий ресурсларни муҳофаза қилишни ташкил этиш (6-модда).

Қозоғистон Экология кодексига табиатдан махсус фойдаланиш ҳуқуқининг вужудга келиш асослари сифатида 1) табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни олиш ҳамда атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида алоҳида фаолият турларини амалга оширишга лицензия ва (ёки) рухсатнома; 2) Қозоғистон Республикаси Ҳукумати ёки маҳаллий ижро ҳокимияти органларининг қонунда белгиланган тартибда табиий ресурсларни фойдаланишга бериш тўғрисидаги қарори; 3) Қозоғистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тузиладиган табиатдан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома (контракт) белгиланган (12-модда).

Таҳлил этилаётган қонуннинг ижобий жиҳатларидан бири сифатида унда жисмоний шахслар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари алоҳида бобда (2-боб) мустақамланганлигини кўрсатиб ўтиш лозим.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунчиликдаги муҳим янгиликлардан бири сифатида табиатдан фойдаланиш соҳасидаги фаолиятга тааллуқли нисбатан умумий мазмундаги нормаларни кўрсатишимиз мумкин. 10-моддада табиатдан фойдаланишга “табиий ресурслардан фойдаланиш ва (ёки) инсоннинг қундалик ҳаётида, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳўжалик ва бошқа фаолиятида атроф муҳитга таъсир этиш” сифатида таъриф берилган, шунингдек, табиатдан фойдаланиш турлари умумлаштирилган ҳамда умумий ва махсусга (унинг юзага келиш асослари ва шартлари ҚР ЭК 12-моддасида белгиланган) ажратилган ва фойдаланилаётган табиий ресурслар турлари бўйича (ердан, сувдан, ўрмондан, ер қаъридан, хайвонот дунёсидан, ўсимлик дунёсидан фойдаланиш, атроф табиий муҳит эмиссияси, қонунчиликда белгиланган бошқа турлар) ҳам таснифланган. 11-моддада эса, табиатдан фойдаланувчилар тўғрисидаги қоидалар умумлаштирилган. 3-боб атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги давлат органлари ваколатларига бағишланган бўлиб, хусусан, унинг 18-моддасида табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги барча махсус

ваколатли давлат органларининг рўйхати келтирилган. 12-бобда эса, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш за қайта тиклаш соҳасида давлат назоратининг ягона тушунчаси берилган. Назоратнинг турлари экологик назорат билан бир қаторда табиий ресурслардан келиб чиққан ҳолда баён этилган. 16-бобда табиий ресурслар мониторинги тўғрисидаги ҳуқуқий нормалар умумлаштирилган. 18-бобда табиий ресурслар кадастрларига оид умумий талаблар белгиланган. 149-моддага биноан, Қозоғистон Республикасида Республиканинг табиий ва иқтисодий заҳираларини умумдавлат ва комплекс ҳисобга олиш ва баҳолашни таъминлаш мақсадида табиий ресурсларга оид барча давлат кадастрлари турларини умумлаштирувчи тармоқлараро ахборот тизими – яъни, табиий ресурсларнинг ягона давлат кадастри тизими юритилади.

Экология кодекси қабул қилиниши билан Қозоғистон Республикасида экологик нормативлар таркиби ўзгариб, ҳозирда атроф муҳит сифати нормативлари, эмиссия нормативлари ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги нормативларга бўлинади. Эмиссия нормативлари – Қозоғистон Республикаси экологик қонунчилигида нисбатан янги тушунча бўлиб, унга техник удел нормативлар эмиссияси, ифлослантирувчи моддаларни чиқаришнинг йўл қўйиладиган даражаси нормативлари; ишлаб чиқариш ва маиший чиқиндиларни жойлаштириш нормативлари; жисмоний таъсирнинг йўл қўйиладиган нормативлари (иссиқлик миқдори, шовқин, тебраниш, ионлаштирувчи нурланиш ва бошқа жисмоний таъсир даражаси) киритилган (25-модда). Улардан техник удел нормативлари эмиссияси аниқ жараёнлар ва саноат тармоқлари учун энг яхши технологияларни жорий этиш асосида техник регламентларда белгиланади. Ушбу нормативлар комплекс экологик рухсатномалар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Эмиссия нормативлари ҳудуд ва хавзаларнинг табиий ўзига ҳослигини ҳисобга олган ҳолда атроф табиий муҳит нормативларига риоя этилишини таъминлаши лозим бўлиб, атроф табиий муҳит сифати кўрсаткичлари ёки йўл қўйиладиган концентрация даражааси асосида ҳисобланади.

Қозоғистон ЭК табиатдан фойдаланувчиларни атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида бошқарув тизимларида халқаро стандартларни жорий этишга рағбатлантиради ҳамда бунда қуйидаги: халқаро стандартлар тўғрисидаги ахборотни тарғиб этиш, табиатни

муҳофаза қилиш соҳасидаги махсус орган томонидан бундай тизимни жорий этган ва бу ҳақда тегишли ҳужжатга эга бўлган табиатдан фойдаланувчилар фаолиятини текшириш даражасини камайтириш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишни иктисодий тартибга солиш механизмларидан фойдаланиш каби чоралардан фойдаланади.

Қозоғистон Республикаси ЭКда экологик экспертиза ўтказиш бўйича талаблар ҳам мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра экологик экспертиза давлат ва жамоат экологик экспертизаларига бўлинади. Экология кодексида давлат экологик экспертизаси объектлари рўйхати сақлаб қолинган ҳолда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари билан ҳам тўлдирилган. Жамоат экологик экспертизасига татбиқан ҚР ЭК жамоат экологик экспертизаси тушунчаси, ўтказиш тартиби, ташаббускори, эксперти, буюртмачининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, жамоат экологик экспертизаси хулосаси ва ундан фойдаланиш тартибини белгилаб бериши билан бир қатор процессуал ва техник характердаги масалаларни ҳал этди.

Экология кодекси 9-боби мажбурий ва ихтиёрий экологик аудитни ўтказиш тартибини кўзда тутди. Мажбурий экологик аудит юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик ва бошқа фаолияти натижасида атроф табиий муҳитга сезиларли зарар етказилган ҳамда бу тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган; экологик хавfli хўжалик ва бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи юридик шахс кўшилиш, бўлиниш ёки ажралиб чиқиш шаклида қайта ташкил этилган; экологик хавfli хўжалик ва бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи юридик шахс банкрот бўлган ҳолларда амалга оширилади. ҚР ЭКда экологик аудитни ўтказиш босқичлари белгиланган, уни таркибига кирувчи аниқ ҳаракатлар тавсифланган.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш иктисодий механихми (3-бўлим) Ўзбекистон қонунчилигида ўхшаши бўлмаган махсус элементларни кўзда тутди: бозор механизмлари ва атроф табиий муҳит эмиссиясининг савдо квоталари. Атроф муҳит эмиссияси учун ҳақ иктисодий тартибга солишнинг мустақил элементи сифатида ҚР ЭК 101-моддасида белгиланганидек, солиқ қонунчилиги билан тартибга солинади. Шу тариқа атроф муҳитга салбий таъсир кўрсатганлик учун тўловлар ундириш билан боғлиқ айрим масалалар ўз ечимини топди. Айти дамда ҳақ тўлаш масаласини ҳал этишда яқдиллик кузатилмайди, зотан ҚР ЭК 103-моддасига биноан,

табиатдан фойдаланувчиларнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишларини иқтисодий рағбатлантириш мақсадида Қозоғистон Республикаси Ҳукумати атроф табиий муҳит эмиссиясининг йўл қўйиладиган ставкаларини белгилаши мумкин.

Шундай қилиб, ҚР ЭК кодификациянинг умумий камчиликларига қарамай, кўп жиҳатдан экологик қонунчиликни янгилади: экологик қонунчиликни ҳуқуқий тушуниш учун замин ҳозирлади, экологик қонунчиликни ушбу муносабатларни тартибга солишнинг Европа ва халқаро андозларига мослаштирди, қонунчилик техникасини ўзгартирди, бир қатор янги ҳуқуқий тушунчалар ва замонавий ҳуқуқий институтларни жорий этди¹.

Қирғизистон Республикаси. 1990 йилдан шу кунга қадар Қирғизистон Республикаси ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиши муносабати билан унинг экологик қонунчилиги салмоқли ўзгаришларни бошидан кечирди. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги хўжалик юритиш, давлат бошқаруви ва ҳокимияти тизмидаги туб ўзгаришлар натижасида тўлиқ қайта кўриб чиқилди.

Ҳозирги кунга келиб ҳам экология ва табиатдан фойдаланишнинг кўпгина масалалари қонунчиликда тартибга солинмаган ёхуд уларнинг тартибга солиниши замонавий талабларга жавоб бермайди. Қирғизистон экологик қонунчилиги тўғрисида сўз борганда 1999 йил 16 июнда қабул қилинган “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги, 1999 йил 17 июндаги “Ҳайвонот дунёси тўғрисида”ги, 1994 йил 14 январдаги “Сув тўғрисида”ги, 1999 йил 16 июндаги “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Қирғизистоннинг замонавий экология ҳуқуқи қуйидаги муҳим омилларни ҳисобга олган ҳолда ривожланмоқда: мамлакатда ва унга чегарадош юртларда атроф табиий муҳитнинг инкирозли ҳолати, атроф табиий муҳитни ҳолатини тиклашдан манфаатдорлик; экологик қонунчиликдаги камчиликлар, экологик муносабатларни тартибга солишдаги бўшлиқлар; ҳуқуқий ва ижтимоий давлат тузиш истиқболи; иқтисодий-ижтимоий муносабатлардаги ўзгаришлар; жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатлар тенденциясининг ривожланиши. Юқоридагилар асосида Қирғизистон Республикаси экологик

¹ Игнатъева И.А. Опыт кодификации экологического законодательства в государствах - участниках СНГ // Экологическое право. – Москва, 2007. – №3 – С. 33.

қонунчилигини шакллантиришнинг муҳим принципларидан бири уни халқаро қонунчилик билан уйғунлаштиришдан иборат, деган хулосага келиш мумкин.

Қирғизистон экологик қонунчилик тизими икки йўналишдан иборат: табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслар қонунчилиги. Табиатни муҳофаза қилиш йўналишидаги қонунчилик тизимига “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Ҳайвонот дунёси тўғрисида”, “Экологик экспертиза тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар киради. Табиий ресурслар қонунчилигига эса, Қирғизистон Республикаси Ўрмон кодекси, “Ер қаъри тўғрисида”ги қонуни, “Ичимлик суви тўғрисида”ги қонуни, шунингдек, табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солувчи бошқа қонунчилик ва норматив ҳужжатлар киради.

Ушбу икки йўналишлар ҳам Қирғизистон Республикаси Конституцияси нормалари асосида шаклланади. Қирғизистон Республикаси Конституцияси нормаларида давлатнинг экологик стратегиясининг асосий қондалари ва экологик ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашнинг асосий йўналишлари ўз аксини топган.

Қирғизистон Республикаси Конституцияси инсоннинг табиат ва жамият муносабатлари соҳасидаги фаолиятининг уч тарафлама тавсифини келтиради: табиатдан фойдаланиш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, экологик хавфсизликни таъминлаш. Барча экологик қонунчиликни яхши тушуниш ва улардан фойдалана олиш учун мазкур тушунчаларнинг моҳиятини яхши билиб олишимиз лозим. Уларнинг таърифи Қирғизистон Республикасининг “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунининг 12-моддасида кетирилган. Унга кўра:

1. Табиатдан фойдаланиш – табиий-ресурс заҳирасидан фойдаланишнинг бачра шакллари ва уларни сақлаш бўйича чораларнинг мажмуи.

2. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш – бу табиий бойликларни сақлаш ва қайта тиклаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш асосида табиат ва жамият муносабатларини уйғунлаштиришга йўналтирилган давлат ва жамоат чоралари.

3. Экологик хавфсизлик – шахс, жамиятнинг ҳаётий муҳим манфаатларининг муҳофазаланганлик ҳолати, атроф муҳитнинг

инсон ва жамиятнинг мавжудлиги шартли сифатида антропоген ва табиий тахдидлардан ҳимояланганлик ҳолати.

Қирғизистон Республикаси Конституцияси экологик нормалари тизимида унинг 35-моддаси марказий ўрин эгаллайди, унда ҳар бир инсоннинг қулай атроф табиий муҳитга ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги фаолият натижасида соғлиғи ёки мулкига етказилган зарарни қоплашга ҳақли эканлиги мустаҳкамланган.

Қирғизистон Республикаси Конституциясидан сўнг экологик қонунчилик тизимидаги асосий бош қонун Қирғизистон Республикасининг “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни ҳисобланиб, у 1999 йил 16 июнда қабул қилинган. Қонун 12 бўлим ва 59 моддадан ташкил топган. Ушбу қонунни ўтиш даври шароитида қабул қилиш зарурияти асосан икки омил билан белгиланади: ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий. Ижтимоий-иқтисодий сабаблари мамлакатдаги бугунги кундаги кескин экологик-иқтисодий вазият билан белгиланади. У уч омил билан тавсифланади: жамиятнинг экологик хавфсизлиги талабини инкор этиш натижасида юзага келган экологик инкироз; бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида юзага келган иқтисодий беқарорлик; шунингдек, мамлакатдаги ҳокимият ва бошқарув тизимидаги ўзгаришлар.

Қонуннинг қабул қилинишининг юридик сабаблари: экологик қонунчиликда бўшлиқларнинг юзага келиши, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишни тартибга солувчи комплекс қонунчилик ҳужжатининг йўқлиги. Олдинги “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни эскирган ва ҳозирги замон талабларини тўлиқ қаноатлантирмасди. Ушбу шароитларда экологик вазифаларни ҳал этувчи ва экологик ва иқтисодий манфаатлар уйғунлигини таъминлашга хизмат қилувчи қонун ҳужжатига эҳтиёж туғилган эди.

Таъкидлаш лозимки, Қирғизистон Республикасида 2008 йил 18 июнда “Қирғизистон Республикасида хайвонот ва ўсимлик дунёсининг табиий объектларидан фойдаланганлик учун тўлов ставкалари тўғрисида”ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонун ҳам аксарият МДҲ давлатларида кузатилмайдиган Қирғизистон Республикаси экологик қонунчилигининг ўзига хос жиҳатларидан бўлиб қолмоқда.

ХУЛОСА

Юқоридагилар асосида хулоса сифатида Республикамиз экологик конунчилигини такомиллаштириш учун куйидагиларни таклиф қиламиз:

1. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитига мос келадиган, ўзида табиат-жамият экологик муносабатларини уйғунлаштира оладиган янги “Атроф-табiiй мухитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги кодификациялашган қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

2. Қонунда “Экологик таълим-тарбия, илмiiй текширишлар”, “Фуқароларнинг соғлом ва қулай атроф-мухитга эга бўлиш ҳуқуқлари” ҳамда “Атроф табiiй-мухитни муҳофаза қилиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик” тўғрисидаги бобларни киритиш керак;

3. Қабул қилиниши таклиф этилаётган қонунда “экологик ҳуқуқбузарлик турлари, улар учун белгиланган жазо турлари, атроф-мухитга етказилган зарарни қоплашнинг миқдори, усуллари”ни аниқ кўрсатиш керак;

4. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги қонунда жамоат экологик экспертизасини ўтказиш шартлари ва тартиби белгилаб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

5. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг янги таҳририни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур. Чунки, ер ва ердан фойдаланиш масаласидаги қатор ўзгаришлар, жумладан ерга нисбатан хусусий мулкчилик масалалари амалдаги Ер кодексиде акс эттирилмаган.

6. Шунингдек, Республикамизда “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар тўғрисида”, “Ер мелиорацияси тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни ҳосилдорлигини таъминлаш тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалик ерларини муҳофаза қилиш тўғрисида” ва “Ер тузиш тўғрисида”ги қонунларни қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

7. Хорижий мамлакатлар тажрибасидан кенг фойдаланиб, “Мелиорация тўғрисида”, “Табiiй ресурслар кадастри тўғрисида”, “Экологик аудит тўғрисида”, “Экологик суғурта тўғрисида”, “Экологик назорат тўғрисида”, “Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Экологик хавфсизлик тўғрисида”ги қонунларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

8. Ҳозирги глобаллашув шароитида, яъни экология соҳасини қонунлаштириш, қонунларни эса такомиллаштириб бориш, айрим амалдаги экологик қонунларни такомиллаштириш мақсадида уларни “кодекслаштириш” муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, ҳозирги кунда глобаллашув ва бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқиб, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида Экология кодекси, Ўрмон кодекси, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги кодекс, Сув кодекси ва Аграр кодексларни қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

9. Ҳозирда денгиз тўлқинларидан, чўлларда эса, қуёш нуридан энергия олиш ҳам йўлга қўйилмоқда. Чиндан ҳам, қуёш бир соат ичида ерда инсоният бир йил давомида ишлатиши учун етарли бўлган энергия беради. Шундай экан, истиқболда айнан қуёш энергиясидан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлиб, экологик нуқтан назардан инсон ҳаёти учун анча қулайлик яратади.

ГЛОССАРИЙ

АБИОТИК ОМИЛЛАР – организмларга таъсир қиладиган ноорганик муҳитнинг комплекс омилларидир. Бу омилларни кимёвий, физикавий ёки иқлим омилларига бўлиш мумкин.

АНТРОПОГЕН ОМИЛЛАР – инсоннинг ҳаёт фаолияти органик дунёга таъсиридан иборат бўлиб, жамият ривожланиши билан инсонларнинг табиатга таъсир қилишининг янгидан янги хиллари келиб чиқиб, атроф табиий муҳитга салбий экологик ўзгаришлар сезила бошланиши билан намоён бўлади.

АТРОФ МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ – бу табиий бойликларни сақлаш ва қайта тиклаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш асосида табиат ва жамият муносабатларини уйғунлаштиришга йўналтирилган давлат ва жамоат чоралари.

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК АСОСЛАРИ – 1) давлатнинг инсон ҳаёти ва соғлиги учун қулай атроф табиий муҳитни таъминлаш бўйича мақсадларга эришиши; 2) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва биологик ранг-барангликни таъминлаш; 3) Республиканинг ўз табиий ресурсларини ишлаб чиқиш бўйича ҳуқуқларини амалга ошириш ва таъминлаш ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф табиий муҳитга таъсир этишга оид масалалар бўйича ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш; 4) ҳозирги ва келажак авлод эҳтиёжларини одилона қаноатлантириш; 5) ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг барқарор андозаларини ривожлантириш; 6) экологик меъёрлашнинг атроф муҳит ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш шартларига мувофиқ бўлиши; 7) ҳар бир инсоннинг экологик ахборотга бўлган ҳуқуқи ҳамда жамоатчиликнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш масалаларини ҳал этишда жамоатчиликнинг ҳар томонлама иштирок этиш ҳуқуқига риоя этиш; 8) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида амалга ошириладиган чора-тадбирларнинг ошқоралигини таъминлаш; 9) Ер экотизимининг яхлитлиги ва унинг саломат ҳолатини қайта тиклаш, сақлаш, муҳофаза қилишни таъминлаш мақсадларида халқаро ҳамкорлик; 10) атроф табиий муҳитга етказилган зарар учун жавобгарликка оид халқаро ҳуқуқни

ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш; 11) атроф табиий муҳитга тиклаб бўлмайдиган ёки жиддий зарар етказиш таҳдиди бўлган ҳолларда эҳтиёткорлик чораларини кўриш.

БИОСФЕРА – бу Планетанинг ҳаёт ривожланаётган қисми бўлиб, унга тирик организмлар таъсир қилади. Ер юзида тирик организмлар хилма-хилдир ва турли ҳудудларга тарқалган. Ер юзининг ҳаёт тарқалган қисми биосфера бўлиб, унга тирик организмлар таъсир қиладилар. Биосферага планетанинг энг катта экосистемаси сифатида қаралади. Биосфера устки қатлам – литосфера, пастки қатлам – атмосфера, сув қобиғи – гидросферадан иборат.

БИОТИК ОМИЛЛАР – муҳитда учрайдиган организмларнинг ҳаёт фаолияти, бир-бирларига таъсири ва улар ўртасидаги муносабатлардан иборат.

БМТнинг ЎРМОН БЎЙИЧА ФОРУМИ – давлатлараро ташаббус асосида ташкил этилган ҳамда ўрмонлардан барқарор бошқарувни шакллантиришга ҳамда шу мақсадда узок муддатли сиёсий келишувларга эришишни таъминлашга йўналтирилган. Гарчанд, ушбу ташкилот доирасида томонлар бирор-бир жиддий ва салмоқли сиёсий келишув ёки муваффақиятларга эришмаган бўлсаларда, у халқаро микёсда ўрмонларни муҳофаза қилишни ташкил этиш борасида ўзига хос ўринга эга. БМТнинг ўрмон бўйича форуми ЭКОСОСнинг ёрдамчи органи ҳисобланади ҳамда шу тоифадаги бошқа органлардан фарқли равишда доимий универсал аъзолардан ташкил топади.

ДАВЛАТЛАРАРО СУВ ХЎЖАЛИГИНИ МУВОФИҚЛАШТИРИШ КОМИССИЯСИ (ДСХМК) – Орол денгизи ҳавзаси сув ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилишнинг ягона тизимини яратиш мақсадида ташкил этилган халқаро ташкилот бўлиб, унга Амударё ва Сирдарё дарёлари сувлари, қайтарма сувлар билан бирга, Орол денгизи ҳавзаси сувларини бошқариш топширилган.

ДАСТЛАБКИ ЎЗЛАШТИРИШ ДОКТРИНАСИ – АҚШнинг гарбий штатларда амал қиладиган принцип бўлиб, унга кўра, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқалардан кўра илгарирок ўзлаштириб олган субъектнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилинади.

ЕР КАДАСТРИ – hozirda amalda deyarli barча davlatlar konunchiligi va tajribasida qullanilaётган бўлиб, еr ресурсларидан фойдаланиш ва ҳолатини баҳолаш, ҳисобга олиш тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ ва хусусиятига кўра турдош бўлган объектларни аниқлаш ва ажратиш ва келгусида уларни картографиясини тузиш ҳамда миқдори ва сифатига оид хусусиятларини тақдим этишни кўзда тутати.

ЕР СОЛИҒИ – солиққа тортишнинг алоҳида усуллари ва солиқлар ҳажмини белгилаш орқали ердан фойдаланишга таъсир этувчи таъсирчан воситаси.

ЗООЛОГИЯ ФАЛСАФАСИ – француз табиатшунос олими Жан Батист Ламаркнинг (1744–1823) эволюция концепцияси назариясини такомиллаштиришга оид асари. Ж.Ламарк мазкур китобда турларнинг ўзгарувчанлигини ва организмга атроф-муҳит омилларининг бевосита ва билвосита таъсир қилинишини кайд қилади.

ИНСОН ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИНИНГ АФЗАЛЛИГИ – унга асосан, инсоннинг яшаши учун қулай экологик шароит бўлишини таъминлаш, ҳар қандай жараёнда инсонни экологик яшаш омили биринчи ўринда туриши лозим.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СУДЛАРИ – Германияда ерлардан оқилона фойдаланиш; уларнинг хўжалиқ муомаласини чеклашга йўл қўймаслик; ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқий мажбуриятларини бажаришлари. шу жумладан солиқ тўловларини тўлашларига оид низоларни кўриб чиқишга ихтисослаштирилган ҳолда ташкил этилган алоҳида суд инстанцияси.

ҚОЗОҒИСТОН ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСИ – 2007 йил 9 январда экологик конунчиликни тизимлаштириш асосида МДҲ давлатлари орасида биринчи бўлиб қабул қилинган конун ҳужжати. Бунда халқаро ташкилотларнинг 20 та атрофида тавсиявий ва раҳбарий ҳужжатлари, 14 та халқаро конвенция, 30 га яқин ички ва бошқа мамлакатлар конунлари ўрганилган. Қозоғистон Республикаси Экология кодекси 9 бўлим, 47 боб ва 326 моддадан ташкил топган.

КОТ Д'ИВУАР ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСИ – 1996 йил 3 октябрда қабул қилинган бўлиб, ҳажман кичик, яъни 6 бўлим ва 113 моддадан ташкил топган конун ҳужжати. Кот д'Ивуар Атроф муҳит

кодекси ўта оддий бўлиб, қисмларга ажратилмаган, балки тўғридан - тўғри бир қанча бўлимлардан ташкил топган. Яъни, Кодекс асосий тушунчалар, унинг мақсад ва амал қилиш доираси (1-бўлим), муҳит (2-бўлим), умумий принциплар (3-бўлим), давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг мажбуриятлари (4-бўлим), жавобгарлик (5-бўлим), якуний қоидалар (6-бўлим)дан иборат.

ЛАТИФУНДИЯ – Бразилияда ердан фойдаланиш ва зироатчиликнинг узок йиллик тараққиёти натижасида вужудга келган йирик ер мулкдорчилиги (80%ни ташкил қилади) институти. Латифундияда асосан экспорт маҳсулотлари етиштирилади.

ЛЕЙСИ ҚОНУНИ (Lacey Act) – АҚШда 1900 йил 25 майда қабул қилинган қонун бўлиб, АҚШ ҳудудига дунёнинг исталган мамлакатидан (умумтарқалган нодарахт маданий ўсимликлар бундан мустасно) ноқонуний йўл билан қўлга киритилган ўсимлик маҳсулотларини олиб кирганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланди.

МИНИФУНДИЯ – Бразилияда ердан фойдаланиш ва зироатчиликнинг узок йиллик тараққиёти натижасида вужудга келган майда ер мулкдорчилиги институти. Минифундияда мамлакат ички бозори озик-овқат маҳсулотларининг асосий қисми (ғалла, дуккакли ўсимликлар ва картошка) таъминланади.

МОРРИЛ ҚОНУНИ – 1862 йили АҚШда қабул қилинган қишлоқ хўжалик ва техник коллежлар тизимини таъминлаш мақсадида қатор федерал ерларни ҳар бир штат ҳокимиятига тақдим этган қонун.

НИСФИКОР – АҚШда ер участкасида тенг шерикчилик асосида ишловчи деҳқон.

ПАРЦЕЛЛА – замонавий АҚШ кадастр тизими ўзида ахборотни тўплаш, сақлаш ва қидиришда бошланғич объект сифатида олинадиган ер участкаси.

САЙДАНА – Абу Райхон Берунийнинг (973–1051) ўсимлик ва ҳайвонларнинг фасллар бўйича ўзгаришини ёритиб берган асари. Беруний “Сайдана” асарида 1116 дори турини келтиради, шулардан 750 таси ўсимлик ва 101 таси ҳайвонлардан тайёрланганлигини баён этади. Ушбу асарда Беруний ерда тирик организмларнинг ўзгариши

Ер тарихи билан боғликлигини палеантология таълимоти асосида тушунтириб беради.

СУВ ҲАЁТ УЧУН ҲАРАКАТИ – БМТ Бош Ассамблеясининг қарори билан 2005-2015 йиллар сув ҳаёт учун ҳаракати халқаро ўн йиллиги деб эълон қилинган.

ТАБИАТНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ВА УНИНГ МУТАНОСИБЛИГИНИ САҚЛАШ ТАМОЙИЛИ – унга асосан, барча давлатлар табиат ва унинг бойликларини муҳофаза қилишлари ҳозирги ва келажак авлодлар фаровонлигини кўзлаб экологик тадбирларни биргаликда амалга оширишлари лозим. Зеро, табиатни муҳофаза қилиш ишида барча давлатлар бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишлари зарур. Бундай экологик ҳамкорликлар тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаат асосидаги шартномаларга мувофиқ амалга оширилиши шарт.

ТИБ ҚОНУНЛАРИ – дунёга машҳур олим Абу Али ибн Сино (980–1037) тиббиёт фанининг турли соҳаларининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган 5 жилдлик китоби. Унда инсон танаси органлари, уларнинг тузилиши, вазифаси, турли касалликлар, уларнинг келиб чиқиши, оддий ва мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш, қўллаш ва дориларнинг органларга таъсири, ўсимлик, ҳайвон ва инсон ўртасидаги боғлиқлик, уларнинг тузилишлардаги ўхшашлик каби масалалар кенг баён қилинган.

ТУРЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ – Ч.Дарвиннинг (1809–1882) экология фанининг ривожланиши ва унинг кейинги вазифалари масаласи ривожига ўзининг такрорланмас ҳиссасини қўшган йирик асари.

ЎЗ ҲУДУДИДА ТАБИАТ БОЙЛИКЛАРИГА НИСБАТАН СУВЕРЕНИТЕТЛИК ПРИНЦИПИ – дастлаб БМТ Бош Ассамблеясининг 1962 йил 14 декабрда қабул қилган “Табиий бойлик манбалари устидан ажралмас суверенитет тўғрисида”ги қарорида ўз ифодасини топган. Бу принцип ҳар бир давлат ўз табиий бойликларини ўз сиёсатида мувофиқ эркин тасарруф этиш бўйича суверен ҳуқуққа эга эканлигини кўзда тутаяди, бошқа давлатларга эса бу ҳуқуқни ҳурмат қилиш мажбуриятини юқлайди.

ЎЗИНИНГ ТЕГИШЛИ ҲУДУДЛАРИ ЧЕГАРАСИДА ХАЛҚАРО СУВ ОҚИМЛАРИДАН АДОЛАТЛИ ВА ОҚИЛОНА

ТАРЗДА ФЙДАЛАНИШ ПРИНЦИПИ – трансчегаравий дарёлардан фойдаланишнинг асосий тамойилларини белгилайдиган халқаро ҳуқуқнинг энг муҳим ҳужжатларига, шу жумладан трансчегара сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ва фойдаланиш (1992) ҳамда халқаро сув оқимларидан кема қатновидан бошқача турда фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги (1997) конвенцияларга мувофиқ, сув оқимларидаги барча давлатларнинг халқаро сув оқимларидан адолатли ва оқилона тарзда фойдаланиш талаби.

ЎРМОН ЛАНШАФТЛАРИНИ ҚАЙТА ТИКЛАШ БЎЙИЧА ГЛОБАЛ ҲАМКОРЛИК (Global Partnership on Forest Landscape Restoration) – ўрмон соҳасидаги халқаро ташкилотлардан бири бўлиб, у ўзида ўрмон ландшафтларини қайта тиклашнинг муҳимлигини англаган ҳамда ушбу жараёнда иштирок этишни истаган ҳукуматлар, ташкилотлар, жамиятлар ва хусусий шахсларнинг ихтиёрий бирлашмасини ифодалайди. Шунингдек, унинг таркибида Ўрмонларни қайта тиклаш бўйича ахборот хизмати (The Forest Restoration Information Service (FRIS)) ҳам фаолият кўрсатади .

ЎРМОН СОҲАСИДА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ ВА БОШҚАРУВ ҲАРАКАТИ (Forest Law Enforcement and Governance) – бир қатор мамлакатларнинг ўрмон соҳасида ҳуқуқни қўллаш ва бошқарув жараёнларини мустаҳкамлаш бўйича сиёсий ташаббусини ифодалайди. ФЛЕГ ҳаракатининг ташкил топишида дунёда ўрмон соҳасида савдо муносабатларида коррупция ва жиноятчиликнинг кенг йилдириши ҳамда ноқонуний ёғоч савдоси кенгайиши асосий сабаб бўлди.

ЎРМОН ТАДҚИҚОТЧИЛАРИ ХАЛҚАРО ИТТИФОҚИ (International Union of Forest Research Organisations) – ихтиёрий тўловлар асосида шаклланган нодавлат-нотижорат халқаро илмий бирлашма бўлиб, ўрмончилик, ўрмон хўжалиги, ёғоч тайёрлаш, ёғочни қайта ишлаш, ўрмон комплекси иқтисоди ва шу сингари бошқа масалалар бўйича ишлайдиган барча ташкилот ва жисмоний шахслар учун очиқ ҳолда фаолият юритади. ИЮФРО расман 1892 йил 17 августда Эберсвальд шаҳрида (Германия) ташкил топган. Ҳозирда ИЮФРО ўз таркибига дунёнинг 111 мамлакатидан 680 дан зиёд ташкилотлардан 15 мингдан зиёд олимларни бирлаштирган.

ЎРМОНЛАР БЎЙИЧА ЖАМОАВИЙ ҲАМКОРЛИК (Collective Partnership of Forest) – ўрмон бўйича дастурларни юритувчи 14 та халқаро ташкилотлар ва котибиятларнинг (CIFOR, FAO, ITIO, IUFRO, CBD, GEF, UNCCD, UNFF, UNFCCC, UNDP, UNEP, ICRAF, WB, IUCN) норасмий ва ихтиёрий ҳамкорлигини намоён этади. Ўрмонлар бўйича жамоавий ҳамкорликни ташкил этиш БМТнинг Ижтимоий ва иқтисодий масалалар бўйича кенгаши (ECOSOC)нинг 2000/35-сонли резолюциясида ўрмон соҳасида халқаро ва минтақавий жамоавий ҳамкорликни ривожлантириш масалалари доирасида кўриб чиқилган эди. Натижада 2001 йил апрелда ушбу ташкилот ташкил этилди.

ЎРМОНЛАР БЎЙИЧА ҲУКУМАТЛАРАРО КОМИССИЯ (Intergovernmental Panel on Forests, IPF) – 1992 йил июнда бўлиб ўтган БМТнинг атроф муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси асосида 1995 йил апрелда таъсис этилган. Ўрмонлар бўйича ҳукуматлараро комиссиянинг вазифалари халқаро ўрмон бошқарувида UNCED тавсияларига риоя этилишини кузатиб бориш, ўрмонларга тааллуқли масалалар юзасидан халқаро ҳамжамиятга таъсир кўрсатишдан иборат. Ушбу комиссия халқаро ташкилотлар, ҳукуматлар, ноҳукумат ташкилотлар ва хусусий шахслар билан ҳамкорлик ишларни ташкил этади, бу эса, ўрмонлар ва ўрмон саноати ҳолатига жуда катта таъсир кўрсатади.

ЎРМОНЛАРНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН НОҚОНУНИЙ ФЙДАЛАНИШГА ҚАРШИ КУРАШ ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ДЕКЛАРАЦИЯ – 2005 йил 25 ноябрда Россия, Канада, АҚШ, ЕХХТ мамлакатлари томонидан имзоланган бўлиб, унга кўра, томонлар ўрмон конунчилигини мувофиқлаштиришни таъминлаш, чегарабўйи ҳудудларда халқаро ҳамкорликни кучайтириш ва ўрмонларни ноқонуний кесишга қарши кураш бўйича мажбуриятларни зиммаларига олдилар.

ФАВҚУЛОДДА ЭКОЛОГИК ВАЗИЯТ ҲОЛАТИДА ДАВЛАТЛАРНИНГ БИР-БИРЛАРИГА ЎЗАРО ЁРДАМ КЎРСАТИШИ ПРИНЦИПИ – давлатларнинг ўзаро келишувлари асосида фавқулодда экология вазияти ва экология офати минтақаларида шу вазиятни келтириб чиқарган ишлар тўхтатилиб қўйилади, атроф табиий муҳитга зарарли таъсир этувчи фаолият (аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият бундан мустасно)

такикланади, табиий муҳитни тиклаш ва соғломлаштириш чора-тадбирлари кўрилади.

ФОРСТАМТ – ГФРда маҳаллий даражадаги ўрмон бошқарувини ўрмон кўмиталари. Уларнинг функциялари қуйидагилардан иборат: давлат ва хусусий ўрмонларда ўтказилиши режалаштирилаётган чора-тадбирлар тўғрисидаги маълумотларни қамраб олган ўрмон хўжалигига оид ахборот ва эълонларни етказиш; ўрмон хўжалиги соҳасидаги ноқонуний фаолиятларни (дарахтларни ноқонуний кесиш ва б.к.) аниқлаш ва уларга барҳам бериш; ўрмон ҳолати устидан назоратни олиб бориш; ўрмонларни муҳофаза қилишга доир чора-тадбирларни жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва киритиш; хусусий ўрмон мулкдорлари билан маслаҳатлар ўтказиш; ўрмон экологик тизимларини муҳофаза қилишни ташкил этиш.

ФРАНЦИЯ ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСИ – 2000 йил 18 сентябрда Францияда экологик қонунчиликни тизимлаштириш асосида қабул қилинган норматив ҳужжат. Ушбу Кодекс давлатнинг ички ҳуқуқи нормалари иерархиясида Конституциядан кейинги даражадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимидан ўрин олган. Франциянинг Экология кодекси Умумий ва Махсус қисмлардан (975 модда) иборат. Умумий қисм (биринчи китоб) принциплар, қонуннинг мақсади, экологик жавобгарлик масалаларини қамраб олган. Махсус қисм (иккинчи-олтинчи китоблар) табиатни, ўрмонларни, сув, ҳавони муҳофаза қилишни тартибга солади.

ХАЛҚАРО ДАРАХТ КУНИ – 21 март. XIX аср сўнгидан Италияда шундай одат ўрнатилди: 21 март куни ҳар бир ўрта мактаб ўқувчиси ҳовлисида ҳеч бўлмаганда битта ниҳол ўтказиши лозим. Шу пайтдан бошлаб Дарахт куни янгилиниш байрами ва инсоннинг табиат билан уйғунлашуви куни сифатида кенг нишонланиб келинмоқда.

ХАЛҚАРО МИҚЁСДА ЭКОЛОГИК АХБОРОТНИ ЭРКИН АЛМАШИНИШ ТАМОЙИЛИ – мазкур ҳолат бўйича давлат атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати табиий муҳитда содир бўлаётган физик, кимёвий, биологик жараёнларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиш даражасини, ифлосланишнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсири оқибатларини кузатиб бориш, манфаатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф табиий муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳақида жорий ва

шошилиш ахборотлар ҳамда бу муҳит ҳолатига доир тахминлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

ХАЛҚАРО ЎРМОН КУНИ – 21 март. 1971 йилда Қишлоқ хўжалиги Европа конфедерациясининг ташаббуси билан БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) томонидан белгиланган. Халқаро ўрмон кунининг асосий вазифаси – заминимиз аҳолисининг ўрмон экотизимлари, уларнинг ҳақиқий ҳолати, уларни муҳофаза қилиш, сақлаб қолиш ва қайта тиклаш борасида амалга ошириладиган ишлар тўғрисида хабардор қилишдан иборат. Ушбу кунда турли мамлакатларда ўрмонларни муҳофаза қилишга бағишланган хилма-хил тадбирлар ташкил этилади.

ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИЙ КЕЛИШМОВЧИЛИК ВА НИЗОЛАРНИ ТИНЧ ЙЎЛЛАР БИЛАН ҲАЛ ЭТИШ ПРИНЦИПИ – халқаро миқёсда келиб чиқадиган экологик ҳуқуқий низоларни, давлатларнинг ўзаро келишувига асосан тузилган битим ёки шартнома асосида тинч йўл билан ҳал этилади.

ҲАММА СОҲАДА ЭКОЛОГИК НАЗОРАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ОЛИБ БОРИШ ПРИНЦИПИ – олиб бориладиган барча назорат тартиби халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос бўлиб, Ўзбекистон Республикасида “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг VII-бўлим 28-32 моддалари асосида амалга оширилиши лозим.

ШВЕЦИЯ ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСИ – 1999 йил 1 январдан кучга кирган атроф табиий муҳит тўғрисидаги қонунчилик доирасини чекланган даражада белгилаб берадиган яхлит ҳужжат. Кодекс бир қатор ордонанс (қарор)лар ва уларга мувофиқ чиқарилган йўриқномалар билан биргаликда амал қилади. Кодекснинг чекланганлиги шунда намойён бўладики, у умумий қоидага кўра, турли ҳаракатларнинг йўл қўйиладиган доирасини белгилаб бермайди ҳамда турли манфаатларни батафсил тартибга солмайди. Кодексдаги қоидалар Ҳукуматнинг атроф табиий муҳит соҳасидаги марказий органлари, хусусан Атроф муҳит муҳофазаси бўйича Швед Агентлиги ва Кимёвий моддалар бўйича Миллий инспекция ҳужжатлари билан янада муайянлаштирилади.

ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК – шахс, жамиятнинг ҳаётий муҳим манфаатларининг муҳофазаланганлик ҳолати, атроф муҳитнинг инсон ва жамиятнинг мавжудлиги шартли сифатида антропоген ва табиий таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати.

ЭКОЛОГИЯ – организмларнинг атроф-муҳит билан органик ва ноорганик яшаш жойи билан бўладиган муносабатларни, уларнинг доимо бирликда бир жойда яшаш муҳити – уларнинг атроф-муҳитга мослашиш механизми ва яшаш учун курашда ўзгаришларини ўрганувчи фан. Ушбу атамага немис олими Эрнест Геккель (1834–1919) томонидан биринчи бор таъриф берилган. Экология фанининг асосчиси Э.Геккель ўзининг “Организмларнинг умумий морфологияси” ҳамда “Табий тарих” асарларида экологиянинг предмети жуда мураккаб табий воқеликларни ўз ичига олишини алоҳида таъкидлаган.

ЭКСПРОПРИАЦИЯ – алоҳида шахслар эгалигидаги хусусий ерларнинг мажбурий тортиб олиниши. Экспроприация замирида ётувчи мезонлар аралашув ҳудудига қараб фарқланган. Италияда муайян ҳудудларда (тоғли, тоғ ёнбағири) 300 гектардан зиёд ер участкалари экспроприация қилиниши кўзда тутилган бўлса, бошқа ҳудудларда ернинг ўлчами ва ҳосилдорлиги асосий мезон вазифасини бажарган. Шу тарика юқори ҳосилдорликка эришган “намунали хўжаликлар” ажратиб олинган. Экспроприация қонуний декрет асосида ўтказилган бўлиб, декретда унинг режалари батафсил тартибга солинган, шунингдек, ер мулкдорига тўланадиган пул компенсация ва уни ҳисоблаш, ерни баҳолаш тартиби белгилаб берилган.

ЭРКИН ТАНЛАШ (FREE SELECTION) ПРИНЦИПИ – XIX асрда қабул қилинган ҳамда Австралияда ҳалигача амалда бўлган ерларни ихтиёрий танлаш тамойили. Даставвал ушбу принцип Австралиянинг ҳар қандай фуқароси муайян ҳажмдаги (тупроқнинг унумдорлигидан келиб чиқиб 200 дан 800 гектаргача) ер участкасини олишга даъво қилиши мумкин. Ҳозирда ҳам Австралияда ушбу ҳолат қонун даражасида мустақкамлаб қўйилган, фақатгина бериладиган ер участкаси ҳажми қисқартирилгани ҳолда концессионер зиммасига юкланадиган мажбуриятлар доираси ортган. Ер эгаси уй қуриши, ернинг бир қисмини қайта ишлаши ва ўз участкасида истикомат қилиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. РАҲБАРИЙ АДАБИЁТЛАР:

1.1. Каримов И.А. Қишлоқ истикболи – юрт истикболи. // Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.3. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. - 116 б.

1.2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.111.

1.3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 507-508.

1.4. Каримов И.А. Демократик-ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. // Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. - 172 б.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг Мингйиллик ривожланиш мажлисидаги нутқи, [2010 йил 20 сент.]; Хорижий ижтимоий-сиёсий доиралар вакилларининг муносабатлари ва шарҳлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б.7.

1.6. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. –Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 47

1.7. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси (2011 йил 21 январь). – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 11-12.

1.8. Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг бош мақсадимиздир. Президент Ислом Каримовнинг

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.// Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь.

2. МАХСУС АДАБИЁТЛАР:

2.1. Бачикина Е.И. Формы управления сельского хозяйства и продовольствия за рубежом // АПК: экономика управления. - 1998. - №7. - С.51-53.

2.2. Боголюбов С.А. Правовые основы сохранения биоразнообразия // Социально-экономические и правовые основы сохранения биоразнообразия / Кол. авторов. М, 2002. – С. 42.

2.3. Большая часть лесов планеты может исчезнуть в ближайшие 100 лет // Интернет сайты: www.arhus.crimea.ua/press/243-p-100-.html

2.4. Борейко В.Е. История охраны дикой природы в США. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2008. – С. 35-36.

2.5. Земельное законодательство зарубежных стран. – М., 1982.

2.6. Колбасов О.С. Устойчивое развитие и экологические права человека // Права человека как фактор устойчивого развития / Отв. ред. Лукашева Е.А. – М., 2000. – С. 176.

2.7. Калиниченко П.А., Рациборинская Д.Н. Защита экологических прав в законодательстве Европейского сообщества // Экологическое право. – Москва, 2003. – №2. – С. 55-58.

2.8. Калиниченко П.А. Современные тенденции в развитии экологического права ЕС // Материалы семинара «Преподование права ЕС в российских вузах – II», 5-7 декабря 2000 г. – М., 2001. – С. 207-211.

2.9. Третьякова А.А. Экологические права граждан по законодательству государств-членов Европейского Союза: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2001. – С. 8.

2.10. Малишева Н.Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – Киев, 1996. – С. 14.

2.11. Веденин Н.Н. Земельное право. Вопросы и ответы. Издание третье, переработанное и добавленное. – М.: Юриспруденция, 2001.

2.12. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965.

2.13. Дж.А.Грей. Канадский опыт организации лесных концессий // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №1(3). – С. 28-29.

2.14. Дженнингс С., Нуссбаум Р., Джадд Н., Эванс Т. Леса высокой природоохранной ценности: Практическое руководство. – М., 2005. – С. 84.

2.15. Джонсон Д. Импорт российской древесины в США – взгляд Всемирной сети по торговле сертифицированной лесной продукцией // Устойчивое лесопользование. – 2006. – №3(11). – С. 23-24.

2.16. Динамика процессов ФЛЕГ в Восточной Азии и Африке // Устойчивое лесопользование. – 2005. – №1(7). – С. 23-24.

2.17. Дмитриев В. Комментарии к новому Лесному кодексу // Устойчивое лесопользование. – 2007. – №1(13). – С. 3.

2.18. Дмитриев В. Лесной кодекс Российской Федерации и история его развития // Устойчивое лесопользование. – 2006. – №1(9). – С. 19-20.

2.19. Дынкин А., Барановский В. Россия и мир: 2006 // Профиль. – 2006. – №1. – С. 30-41.; Интернет сайты: www.priroda.ru

2.20. Ерофеев Б.В. Виды и формы земельной собственности. // Ерофеев Б.В. Земельное право. – Москва ФОРУМ-ИНФРА, 2005., С-68.

2.21. Игнатъева И.А. Опыт кодификации экологического законодательства в государствах - участниках СНГ // Экологическое право. – Москва, 2007. – №3. – С. 33.

2.22. Игнатъева И.А. Теория и практика систематизации экологического законодательства России. Монография. – М.: МГУ, 2007. – С. 178-180.

2.23. Кабылбеков Н.М. Правовое регулирование охраны окружающей среды при добычи нефти и газа в Республики Казахстан // Недропользование и право. – Алматы, 2009. – С. 81.

2.24. Карсенти А. Из опыта управления лесными концессиями в странах Центральной Африки // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №3(5). – С. 8-9.

2.25. Концепция министерской конференции 2005 года Министерство природных ресурсов Российской Федерации по

проблемам правоприменения и управления в лесном секторе в Европе и Северной Азии (Евразийский FLEG) Москва 2004 г. // Устойчивое лесопользование. – 2005. – №1(7). – С. 9.

2.26. Кремер Л., Винтер Г. Экологическое право Европейского Союза / Отв. ред. проф. О.Л.Дубовик. – М.: Городец, 2007. – С. 93-94.

2.27. Дубовик О.Л. Кодификация экологического права в Германии: О проекте Экологического кодекса // Современное экологическое право в России и за рубежом. – М.: ИГП-ИНИОН РАН, 2001. – С. 29-35.

2.28. Кромакер П. О чудо-кодексе Франции // Экологическое право. – Москва, 2002. – № 5. – С. 39-40.

2.29. Лесная энциклопедия: В 2-х т./ Гл.ред. Воробьев Г.И.; Ред.кол.: Анучин Н.А., Атрохин В.Г., Виноградов В.Н. и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 563.

2.30. Лесное агентство Японии: руководство по проверке легальности происхождения и устойчивости заготовки древесины и лесоматериалов // Устойчивое лесопользование. – 2008. – №1(17). – С. 20-21.

2.31. «Леса и развитие: баланс для жизни». Обзор работы XIII Всемирного лесного конгресса // Устойчивое лесопользование. – 2010. – №1(23). – С. 5.

2.32. Лесное законодательство зарубежных стран. – М., 1973.

2.33. Лесные ресурсы и промышленное использование древесины за рубежом. – Л., 1972.

2.34. Международный сельскохозяйственный журнал. - 1997. - №5.

2.35. Меньших А.А. Охрана окружающей среды во Франции. Уголовно-правовые аспекты // Журнал Российского права. – Москва, 2000. – №10. – С. 149.

2.36. Моисеева Е.Е. Государственное управление лесным хозяйством Германии //

2.37. Мусин М. Как сегодня “пилят” российский лес // Экономические стратегии. – 2006. – №7. – С.94-101.

2.38. Мировые проблемы лесного хозяйства / Под ред. Г.И.Воробьева. – М., 1976.

2.39. Нарзуллаев О.Х. Экология кодексига эхтиёж // Ҳаёт ва конун. – Тошкент, 2004. – №6. – Б. 48.

- 2.40. Нурматов М.М., Сафаров Ж.И. Қишлоқ тараккиёти: бугун ва келажак истикболлари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – Б. 30-64.
- 2.41. Петров А.П. Через науку и образование – к гармонии отношений между обществом и лесом: Доклад на XII Всемирном лесном конгрессе, Квебек, 21-28 сентября 2003 года // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №2. – С. 38-39.
- 2.42. Куликова Е.Г. Леса – источник жизни XII Всемирный Лесной Конгресс – из настоящего в будущее // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №2. – С. 34-35.
- 2.43. Писаренко А. Роль Российской Федерации в международных переговорных процессах по лесам // Устойчивое лесопользование. – 2007. – № 3 (15). – С. 28-31.
- 2.44. Писаренко А.И. О лесной политике России // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №2. – С.14-15.
- 2.45. Писаренко А. И., Страхов В. В. Лесное хозяйство России: от пользования – к управлению. – М., 2004. – С. 55.
- 2.46. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. – СПб., 2000. – С. 32-33.
- 2.47. Починков С. Экономические проблемы устойчивого управления лесами в России // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №2 (4). – С. 39-40.
- 2.48. Правовые аспекты совершенствования лесопользования в России. Перспективы развития арендных отношений и концессий лесных участков Выступление председателя подкомитета по лесным ресурсам Госдумы РФ В. Я. Крупчака на 99й ежегодной конференции Адама Смита // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №4(6). – С. 30-32.
- 2.49. Рай Е. Сохранение редких видов: от теории к практике лесопользования // Устойчивое лесопользование. – 2007. – № 3 (15). – С. 38-39.
- 2.50. Роберт Маккэн. Америка иктисодиётининг асослари. / Ҳ.Кароматов таржимаси. – Вашингтон, 1991. - Б. 156-157.
- 2.51. Романова Э.П., Куракова Л.И., Ермаков Ю.Г. Природные ресурсы мира. – М.: МГУ, 1993. – С.34.
- 2.52. Васильев П.В. Земля лесная. – М.: Наука, 1967. – С. 61.
- 2.53. Петров В.В. Лесные тайны. – М.: Лесная промышленность, 1989 – С.126.

- 2.54. Петров В.В. Жизнь леса и человека. – М.: Наука, 1985. – С.132.
- 2.55. Романова Э.П., Куракова Л.И., Ермаков Ю.Г. Природные ресурсы мира.–М.: МГУ, 1993.–С.304.
- 2.56. Саидов А.Х. Халқаро ҳуқуқ. Дарслик. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001. – 320 б; Холмўминов Ж.Т. Ўзбекистон Республикасининг экология ҳуқуқи. Дарслик. – Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2003. – 258 б.
- 2.57. Сафаров Ж.И. Хорижий мамлакатлар экологик қонунчилиги таҳлили (Швеция Атроф муҳит кодекси мисолида) // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2010. – №5. – Б. 106-109.
- 2.58. Сафаров Ж.И. Экология кодекси: айрим хорижий мамлакатлар тажрибаси таҳлили // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2010. – №4. – Б.88-92.
- 2.59. Сафаров Ж.И. Экология: айрим рақамлар шарҳи (глобал эволюцион таҳлил) // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2012. – №1.
- 2.60. Смирнов И.И. Охрана биосферы и лесная растительность. – М., 1977.
- 2.61. Сув ҳуқуқи. Дарслик / Профессор Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. Масъул муҳаррир: проф. М.Б.Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – 289-315.
- 2.62. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий маруза: (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) / ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси. – Тошкент: Chino ENK, 2009. – Б. 350-256.
- 2.63. Ўрмон ҳуқуқи. Дарслик / Профессор Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. Масъул муҳаррир: проф. М.Б.Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – 168-197.
- 2.64. Халмуминов Ж.Т. Реализация Конвенции по охране и использованию трансграничных водотоков // Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси, 2010. – № 1. – С. 24-28.
- 2.65. Черненко Е. Леса высокой природоохранной ценности // Устойчивое лесопользование. – 2004. – №3 (5). – С. 40-41.
- 2.66. Шахриёров Б.З. Қишлоқ хўжалигида инвестиция фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. Иқт.фан.ном. ... дисс. автореф. - Самарқанд, 2006. - Б. 3-4.

2.67. Шварц Е. Лесной кодекс: невыполненные обещания и упущенные возможности // Устойчивое лесопользование. – 2006. – № 4 (12). – С. 2-7.

2.68. Шуваев Ю. Анализ правоприменения лесного и смежного законодательства в России // Устойчивое лесопользование. – 2005. – №1(7). – С. 37.

2.69. Швиденко А.З., Нильссон С. Экологические проблемы перехода к устойчивому управлению лесами России // Устойчивое лесопользование. – 2003. – №1. – С. 7-8.

2.70. Экономические аспекты борьбы с незаконными рубками и нелегальным оборотом древесины: пути повышения эффективности международных программ борьбы с незаконной деятельностью в лесном секторе // Устойчивое лесопользование. – 2007. – №1(13). – 29-30.

2.71. Яницкая Т., Смирнова О., Лашинский Н., Бакун Е., Выявление редких лесных экосистем: рекомендации по выявлению редких лесных экосистем, являющихся лесами высокой природоохранной ценности (ЛВПЦ 3) // Устойчивое лесопользование. – 2007. – №2(14). – С. 23.

2.72. Игнатов И.А. Экологическое законодательство России и проблемы его развития. – М.: МГУ, 2001. -256 с.

3. ХОРИЖИЙ МАНБАЛАР:

3.1. Anderson, Robert S. The Lacey Act: America's Premier Weapon in the Fight Against Unlawful Wildlife Trafficking // Public Land Law, 1995.

3.2. Annual Report FY 2007 U.S. Fish & Wildlife Service. Office of Law Enforcement, September 2008

3.3. Code de l'Environnement Republique de Cote D'ivoire. Loi n° 96-766 du 3 octobre 1996.

3.4. Code de l'environnement Republique de France. Version consolidée au 15 avril 2010. (Интернет сайты: www.imdr.eu / v2 / extranet / cie-lettre32-envir.htm)

3.5. Duner K. The Environmental Code // Swedish Environmental Protection Agency. 8 June 2004.

3.6. Gress, Jude R. and Amelia Porges (2008) Amendment to the US Lacey Act: Implications for Chinese Forest Products Exporters. Forest Trends and Sidley Austin LLP.

3.7. Heath E. Updated Lacey Act becomes world's first ban on illegal logging. Furniture Today, June 24, 2008.

3.8. Jan H.J. European Environmental Law. – London, 2002. – P. 23-24.

3.9. Johnson S.P., Corcelle G. The environmental Policy of the European Communities. – London, 1997. – P. 366.

3.10. McCrudden Ch. The Future of the EU Charter of Fundamental Rights. – New York, 2001.

3.11. Nilsson M., Soderholm P. Foreign Direct Investment and Institutional Obstacles: the Case of Russian Forestry // Natural Resources Forum. – 2002. – V. 26. – P. 302–313.

3.12. Nilsson S., Shvidenko A., Is Sustainable Development of the Russian Forest Sector Possible? // IUFRO Occasional Paper. – 1998. – № 11. – P.8.

3.13. Ordonnance N 2000-914 du 18 septembre 2000 relative a la partie Legislative du code de l'environnement // JO N 219 du 21 septembre 2000 page 14792.

4. ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ:

4.1. Интернет сайти: www.science-bsea.narod.ru

4.2. Интернет сайти: www.lenta.Ru

4.3. Интернет сайти: www.lesprom.ru

4.4. Интернет сайти: www.drevesina.com

4.5. Интернет сайти: www.ecoportal.su

4.6. Интернет сайти: www.forestforum.ru

4.7. Интернет сайти: www.freesession.ru

4.8. Интернет сайти: www.newskaz.ru

4.9. Интернет сайти: www.unep-wcmc.org

4.10. Интернет сайти: www.inform.kz. («Казинформ» АА).

4.11. Интернет сайти: www.science-bsea.narod.ru

4.12. Интернет сайти: www.nature.kz (Қозоғистон Республикаси Атроф муҳитни муҳофаза қилиш вазирлигининг расмий сайти).

4.13. Интернет сайти: www.pravo.by (Беларусь Республикасининг миллий ҳуқуқий интернет портали).

4.14. Интернет сайти: www.sweden.gov.se The Swedish Environmental Code.

МУНДАРИЖА:

КИРИШ.....	3
1-БОБ. ИНСОН ВА ЭКОЛОГИЯ: АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИГА ГЛОБАЛ ЁНДАШУВ.....	9
2-БОБ. ДУНЁДА АТРОФ ТАБИИЙ МУҲИТГА ДОИР ҒОЯЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ.....	18
3-БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ, МОЛИЯВИЙ ИНҚИРОЗ ШАРОИТИДА ЭКОЛОГИК ВА АГРАР ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	24
4-БОБ. АТРОФ ТАБИИЙ МУҲИТНИ ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ.....	28
5-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ЕР ҲУҚУҚИ.....	39
6-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА СУВ ҲУҚУҚИ.....	57
7-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ЎРМОН ҲУҚУҚИ.....	85
8-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА КОНЧИЛИК ҲУҚУҚИ.....	125
9-БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК (АГРАР) ҲУҚУҚИ.....	139
10-БОБ. АЙРИМ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ЭКОЛОГИК ҚОНУНЧИЛИГИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ.....	173
11-БОБ. МДҲ ДАВЛАТЛАРИ ЭКОЛОГИК ҚОНУНЧИЛИГИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ.....	189
ХУЛОСА.....	204
ГЛОССАРИЙ.....	206
ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	216

1911

**ХОЛМУМИНОВ ЖУМАНАЗАР ТОШТЕМИРОВИЧ
САФАРОВ ЖАХОНГИР ИСМОИЛОВИЧ**

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ТАБИЙ
РЕСУРСЛАР ҲУҚУҚИ:
ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ ВА ҚОНУНЧИЛИКНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

МОНОГРАФИЯ

**Мухаррир: К.А. Боймуҳаммедова
Техник муҳаррир: М.Х. Одинаева**

**Босишга рухсат этилди: 25.12.2012 й.
Бичими: 60x84¹/₁₆ Шартли босма табағи: 14,25.
Буюртма рақами № 51.
Адади: 200 нусха.**

МЧЖ “Fan va ta’lim poligraf” босмаҳонасида чоп этилди.

100170, Тошкент шаҳар, Дўрмон йўли кўчаси, 24-уй.